

57779

VILÁGTÖRTÉNET

Föld Golyóbisa

'83/2

Egyetemes történeti negyedéves folyóirat

Kiadja a Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Intézete

Főszerkesztő: Makkai László, felelős szerkesztő: Ormos Mária,

szerkesztő: Zimányi Vera, szerkesztőségi titkár: Bóka Éva.

TARTALOMJEGYZÉK

A TÖRÖKSÉG A TÖRTÉNELEMBEN

Fodor Pál: Egy 15. sz.-i török elbeszélő forrás értelmezési problémái	3
Hegyi Klára: Török berendezkedés a meghódított országokban	19
Hóvári János: Az oszmánok és a Levante-kereskedelem a 15–16. században	42
Joseph Matuz: Az iszlám	62
Hazai György: Musztafa Kemál Atatürk	67
Balázs Judit: Az állam szerepe Kemál Atatürk gazdaságpolitikájában	75

Tájékoztató

Bóka Éva: Európa és a törökök (Válogatás a török hatalom megdöntésére született 16–17. sz.-i tervekben)	84
Sz. Jónás Ilona: La Noue kapitány a török birodalomról	105
Vinkovics Judit–Balogh Péter: Életrajzok a Mongol Népi Forradalom korából	113
Folyóiratrepertórium 1980/1. (első negyedév)	126

A Címlap az „Oskolai Új Átlás ... metsződtött és nyomtatódott a ref. collé-giumban ... deák ifjak által Budai Ézsaiás vigyázása alatt, Debrecen 1800.” c. könyv betűmintáinak és földgömbábrázolásának felhasználásával készült.

Terjeszti a Magyar Posta. Előfizethető a Posta Központi Hírlap Irodánál
(Budapest, V. József nádor tér 1. – 1900) közvetlenül vagy
postautalványon, valamint átutalással a KHI 215–96162 pénzforgalmi
jelzőszámra.

Éves előfizetési díj: 92.– Ft, példányonkénti eladási ár: 23.– Ft.

Index-száma: 25886

ISSN 0083–6265

Főszerkesztő: Makkai László
Felelős kiadó: MTA Történettudományi Intézete
Kiadásért felelős: Ránki György

8313805 MTA KESZ Sokszorosító, Budapest. f. v.: dr. Héczey Lászlóné

FODOR PÁL:

AḤMEDĪ ELBESZÉLÉSE MINT A KORAI OSZMÁN TÖRTÉNELEM FORRÁSA

Az 1334 táján született és 1412-ben elhunyt Aḥmedī műveiről azt tartják, hogy az oszmanisztika különböző ágaival foglalkozó kutatók számára egyaránt rendkívül jelentősek: nyelvészeti szempontból az óoszmán nyelvéleggé ritka korai emlékei közé tartoznak, az irodalomtörténet ítélete szerint szerzőjük egyik legjelentősebb költője korának, szűkebb történeti vonatkozásban pedig mindent elmond, hogy az *Iskendernāme*-ben található *Dāsītān-i tevārīḡ-i mülūk-i āl-i ʿOsmān* (Elbeszélés az oszmán-házi királyok történeteiről) a legrégebb oszmán forrás, amely – bár verses formában – az oszmán történelemről fennmaradt.

Mielőtt a mű eddigi történelmi szempontú elemzéseit számba vennénk, egyrészt az ellentétes nézetek miatt, másrészt saját fejtegetéseink mintegy „kronológiai” megalapozása érdekében szükséges röviden áttekinteni a Dāsītān keletkezésével kapcsolatos fő kérdéseket. Ismeretes, hogy a Dāsītān Emīr Süleymānig tárgyalja az oszmán történelmet, amiből nyilvánvaló, hogy a költő meglévő formájában utólag, valamikor 1403–1409 között illesztette a már 1390-ben befejezett *Iskendernāme*hez. Az *Iskendernāme* egyes kéziratának ajánlásai szintén azt a feltételezést támasztják alá, hogy a művet Emīr Süleymānnek írta. Egyes kutatók ennek ellenére – véleményem szerint nem alaptalanul – úgy vélekedtek, hogy a Dāsītān létrejöttében valamiképpen szerepet játszhatott I. Bāyezīd, mégpedig úgy, hogy Aḥmedī valószínűleg az ő ösztönzésére kezdett a mű megírásába. Ezt a Thúry József és N.S. Banarlı által képviselt felfogást¹ azonban legutóbb élesen bírálta T. Kortantamer, aki M.F. Köprülü nyomán jogosan mutatott rá, hogy a Thúry és Banarlı érvelésének alapját képező párvers nem I. Bāyezīdre, hanem Emīr Süleymānra vonatkozik.² Kortantamer ezenkívül azt is kétségbe vonja, hogy Aḥmedī egyáltalán kapcsolatba került volna I. Bāyezīddel. Szerinte erre vall, hogy divánjában egyetlen I. Bāyezīdhez szóló dicsőítő vers sem található, másrészt a Dāsītān rendkívül hiányosan tudósít I. Bāyezīd koráról (nem ír pl. Nikápolyról, Isztambul ostromáról stb.), ami csak azzal magyarázható, hogy nem rendelkezett kielégítő információkkal erről az időszakról.³ Mivel Aḥmedī műveiben általában nincsen nyoma az 1390–1400 közötti eseményeknek, Kortantamer hajlik arra a feltételezésre, hogy

csak 1400 körül csatlakozott az oszmánlikhoz, s akkor is Emīr Süleymān-hoz.⁴ Kortantamer érvelése azonban több ponton nem látszik meggyőzőnek. Míg a kéziratok többségén egy meg nem nevezett „šāh-i cihān”-t („a világ sahjá”-t) dicsőít az ajánlás, addig az Emīr Süleymānt megnevező párvers csak a kéziratok *egy részén* fordul elő, de mindig az említett ajánlás szövegébe ágyazva. Kortantamerral ellentétben ez szerintem pontosan arra vall, hogy a szóban forgó párverset *később* írták be. Hogy az ajánlásokból mennyire nem lehet kiindulni, azt éppen a Banarlı által bemutatott példa igazolja, ahol az ajánlás első sora (güftār der edh-i Sultān Bāyezīd) alapján I. Bāyezīdre, az említett párvers illetve egy közbülső cím (der beyān-i Mīr Süleymān [bin] Bāyezīd bin Orhān) alapján pedig Emīr Süleymānra kellene gondolnunk. A dedikációk konfúziója miatt nem látszik alaptalannak a gyanú, hogy a művet Aḥmedī több patrónusnak is átnyújthatta. Az a Kortantamer által határozottan elvetett lehetőség, hogy ezek között I. Bāyezīdet is számon tartsuk, nézetem szerint mégis meggondolásra érdemes. Amint Thúry és Banarlı jelezte, nagyon könnyen elképzeltető kapcsolatfelvétel Bāyezīd és Aḥmedī között Bāyezīd germijáni kormányzósága idején, amit még valószínűbbé tesz az a tény, hogy 1388 után Aḥmedī patrónus nélkül maradt. Emellett szól Aḥmedī életének egy későbbi mozzanata is. Amikor 2409-ben elvált Emīr Süleymāntól, hasonló helyzetbe került, mint a germijáni Süleymān Šāh halálakor, s rendkívül gyorsan csatlakozott a Burszába bevonuló Ćelebi Mehmedhez. A költő, akinek lételeme volt az udvari környezet, azt hiszem, 1388 után sem habozott az oszmánlik oldalára állni. Ami a Dāsītān hiányait illeti, azokat a nem kielégítő információkkal indokolni semmivel sem jobb érv, mint a zürzavaros körülményekre hivatkozni. Számomra képzelenségnek tűnik azt feltételezni, hogy az egész iszlám világra rendkívül mély hatást gyakorló nikápolyi ütközetről Aḥmedīnek ne lettek volna legalább az általánosság szintjén mozgó ismeretei. Alább az 1. és 2. pontban megpróbálom bizonyítani, hogy itt inkább csak a tudatos elhallgatás jöhet szóba. Hogy a Dāsītān megszületéséhez I. Bāyezīdnek valamilyen formában köze lehetett, arra magából az elbeszélés szövegéből is következtethetünk. Mint látni fogjuk, a Bāyezīdről szóló rész közepén határozott törés figyelhető meg a mű struktúrájában és gondolatmenetében; a következő rész Bāyezīd-ellenessége nyilvánvalóvá teszi, hogy a koncepció innen kezdve megváltozott. Ha ehhez hozzávesszük, hogy az Emīr Süleymānról szóló rész konkrétumoktól mentes dicshimnusz, s Aḥmedī szükségesnek érezte megjegyezni, hogy pártfogójáról alkalomadtán külön könyvet szeretne írni, akkor nagy valószínűséggel feltételezhető, hogy a Bāyezīd-rész második fe-

lénél utólagos átdolgozással, a Süleymān-résznél pedig kiegészítéssel van dolgunk. Minthogy a mű gondolatilag kifejezetten I. Bāyezīd korának problémáira reflektál (ld. a 6. pontban foglalt fejtegetéseket), az elmondottak alapján úgy vélem, a Dāsītān eredetileg I. Bāyezīd uralkodásának idején, feltehetőleg az ő sugallatára jött létre, jelenlegi formáját pedig átdolgozás révén Emīr Süleymān korában nyerte el.⁵

A nyelvészeti és irodalmi vizsgálatok, a mű keletkezésére és jellegére vonatkozó megjegyzések mellett két jelentősebb kísérlet történt arra, hogy a Dāsītānt történelmi szempontból elemezzék és adatait hasznosítsák. Az egyik kísérlet N.S. Banarlı nevéhez fűződik, akinek „Aḥmedī ve Dāsitan-ı tevārih-i mülük-i āl-i Osman” című munkáját⁶ az a meggyőződés hatja át, hogy a szóban forgó mű „ha rövid is, majdnem teljes mértékben történeti munka. Saját évszázadát illetően Aḥmedī figyelemre méltó öszinteséggel és történetírással meséktől és legendáktól mentes oszmán történetet írt”.⁷

Banarlı ugyanakkor hangsúlyozza, hogy a műnek tartalmi vonatkozásban számos hiányossága van, hiszen több nagyon fontos történelmi tény vagy esemény hiányzik belőle. Ennek okát Aḥmedī feltételezett személyes és politikai megfontolásaiban véli felfedezni, mindenekelőtt abban, hogy művét zaklatott körülmények között, gyorsan kellett befejeznie, tekintettel az érte várható ellenszolgáltatás reményére és a bizonytalan jövőre. Emiatt lenne, hogy különösen a Bāyezīdről és az Emīr Süleymānról szóló részek elnagyoltak és tartalmatlanok.⁸

Banarlı ezek után kilenc olyan témát jelöl meg, amelyben Aḥmedī pozitív adatai vagy hallgatása alapján másképpen vagy árnyaltabban lehet megrajzolni a történelmi valóságot.⁹ Minthogy Aḥmedī közléseiből elsősorban a birodalom, illetve a dinasztia hatalmának kialakulására vonatkozóan szűrtek le fontos és hatásos következtetéseket, az alábbiakban néhány ide tartozó kérdés áttekintésére fogok szorítkozni.

Banarlı szerint Aḥmedī elbeszélésének egyik legszembetűnőbb sajátossága az, hogy míg a 15. századi krónikákban az oszmán birodalom kezdeteiről a legendás hagyományok sorát találjuk, addig Aḥmedīnél ezek teljességgel hiányoznak. Ez annál inkább figyelmet érdemel, mert az Iskender-nāme egyébként tele van mesés elemekkel, s magát a Dāsītānt is megszakítják más természetű legendákat előadó beszúráások. Mindezt szem előtt tartva Banarlı úgy látja, hogy az oszmán kezdetekre vonatkozó legendák hiánya csak azzal magyarázható, hogy az adott időszakban még nem alakultak ki, s csak a 15. században, a dinasztia eredete iránti érdeklődés megélénkülése következtében jönnek létre. Így például, ahogy felvetődik a Ḳayı törzstől

való származás elképzelése, úgy kezdik elismerésben részesíteni azokat a történeteket, amelyek a birodalom részükről történő alapításáról formálódtak.¹⁰

Ebben a vonatkozásban nyernek fontosságot a Dāsitān Ertoğrulról szóló sorai, amelyek a 15. századi krónikákkal szemben Ḳoşmān apját nem a mongolok elől 400 sátonyi népével menekülő Süleymān fiának, hanem ḲAlā'eddīn szeldzsuk szultán fegyvertársának mutatják be, aki nem ḲAlā'eddīn megsegítéséért kap jutalmul területet a bizánci határon, hanem Gündüz Alppal, Gök Alppal és számos oguzzal együtt kíséri el a szultánt a hitetlenek elleni vállalkozására. Ertoğrul önállósága azzal kezdődik, hogy ḲAlā'eddīn szultán a tatárok támadása miatt kénytelen visszatérni, és a hitetlenekkel szembeni harc vezetése Ertoğrulra marad.

Mindennek kiegészítéseképpen Banarlı felhívja a figyelmet arra a hasonlóságra, amely Aḥmedī elbeszélése és Enverī *Düstürnāme*-je között áll fenn az oszmán dinasztia kezdeteire vonatkozó közlésekben; szerinte ez azt igazolja, hogy annak a 15. századi hagyománynak, amit például Neşrī is közvetít, a korszak történetéhez nem sok köze van.¹¹

Banarlıhoz nagyon hasonló módon ítéli meg Aḥmedī művének tanulságait Paul Wittek, akinél ugyanakkor a Dāsitān egy nagyszabású és invenzív elmélet kiindulópontja és egyik tartópillére lesz.

A 15. században meginduló oszmán történetírást vizsgálva P. Wittek arra a megállapításra jut, hogy abban egyebek között két olyan, egymással ellentétes eredethagyomány is szerepel, amely a legendás Oğuzig vezetői visza Ḳoşmān törzsfáját. A Gök Ḥānon át vezető törzsfáról kimutatja, hogy annak 52 tagjából 31 II. Meḥmed korabeli interpoláció révén került be, a Gün Ḥānon át menő – és a Ḳayi eredetet valló – elképzelésről pedig azt állítja, hogy az annak a törekvésnek a terméke, amely a II. Murād korabeli romantikus irodalmi áramlat hatása alatt minél előkelőbb őst kívánt Ḳoşmān-háznak biztosítani.¹²

Hogy ezek a legendás hagyományok (beleértve a Süleymān Şāhról szóló „hivatalos” dinasztikus hagyományt is) a történetírók utólagos kitálalásai, arra Aḥmedī Dāsitānja mint a legkorábbi oszmán történeti forrás a bizonyíték. Mivel ebben azon kívül, hogy Ertoğrulnak Gök Alp, Gündüz Alp és egyéb oguzok voltak a társai, semmiféle arra utaló történet nem szerepel, hogy az Ḳoşmān-ház valamelyik oğuz törzstől származik, az ilyen legendák létrejötteinek idejét a 15. századra kell tenni.¹³

Wittek interpretációjában Aḥmedī ezenkívül két szempontból tölt még be fontos szerepet, amennyiben a legendás hagyomány kialakulását és

a valóságos fejlődést megfoghatóvá teszi. Szerinte, egyfelől, a Dāsītānban olvasható közlések szolgáltatták a kiindulópontot az oğuz törzsfra későbbi szerepeltetéséhez,¹⁴ a mű ugyanakkor, másfelől, pozitívan megvilágítja azt a reális alapot, amelyen az oszmán állam felépült. Ez pedig nem más, mint a keresztények elleni harc eszméjétől vezérelt hitharcosok, a gāzīk közössége, hiszen Aḥmedī, miközben arról ad képet, hogy az oszmánlik mit gondoltak saját államukról, a gāzīkkal azonosítja őket.¹⁵ A gāzīk jellemzésével és a műben elfoglalt helyük indoklásával foglalkozó bevezető rész ugyan Witteket is annak felvetésére készítette, hogy „... ne s’agit-il pas ici d’une forme purement littéraire? Est ce qu’une réalité correspond à cette conception peut-être uniquement poétique?” – de az epigráfia területéről tett bizonyítékkal igazoltnak véli, hogy Aḥmedī a történelmi valóságot fejezte ki akkor, amikor gāzīknak ábrázolta az oszmán szultánokat.¹⁶

Banarlı és Witte tehát egyaránt történelmi alkotásnak, jelentős történelmi forrásnak fogadja el Aḥmedī Dāsītānját, amely így – elsősorban persze Witteket máig is nagy hatású koncepciója révén – a korai oszmán állam kialakulásának és jellegének megítélésében jelentős hatással volt és van a történelmi kutatásra. A Dāsītān tartalmának elemzésekor azonban komoly kételyek merülhetnek fel az idézett véleményekkel szemben; ezért a következőkben az irodalmi vizsgálatok néhány eredményét¹⁷ is hasznosítva szeretnék rámutatni: a Dāsītānnak több lényeges ponton másfajta, az eredeti szándékokhoz és funkcióhoz talán közelebb álló értelmezése is lehetséges.

1. Banarlıval egyet lehet érteni abban, hogy a mű több sajátosságát (például hiányosságait) létrejöttének körülményeiben kell keresni, de azt hiszem, kissé más irányban. Már E.J.W. Gibb úgy jellemezte Aḥmedīt mint „the panegyrist of Prince Suleymán”,¹⁸ E. Pantučková pedig a hiányosságokat figyelembe véve határozottan leszögezte: „Das alles zeugt davon, dass es nicht Aḥmedīs Absicht war, eine genaue und umfangreiche Geschichte der Anfänge des osmanischen Reiches zu bieten; seine Absicht war keineswegs der Sendung eines echten Geschichtsschreibers nachzugehen, doch vielmehr die eines Dichters, eines Panegyrikers, dessen Werk der Verherrlichung der osmanischen Dynastie gilt, deren Mitglieder ja seine Schutzherrn waren, zu erfüllen”.¹⁹ Pantučková egyúttal strukturális vizsgálatnak is alávetette a művet, s az eredmény teljes egészében alátámasztja Aḥmedī panegüristaként, illetve a Dāsītān panegüristiként való felfogását. Pantučková úgy látja, hogy a Dāsītānt két nézőpont hatja át: egy didaktikus, ami a kitérőkben érhető tetten, illetve egy panegürikus, amely „... ist in einer Schematisierung

von osmanischen Herrschern betont, welche vielmehr einen idealen Typ des Glaubens-Kämpfers (Gāzī) gegenüber den Ungläubigen vorstellen".²⁰

Pantučková fejtegetései világosan rámutatnak tehát, hogy a Dāsītān esetében mindenekelőtt dicsőítő költeménnyel, nem pedig autentikus történelmi művel állunk szemben. A fentieket némileg továbbvive azt mondhatnánk, a Dāsītān a történelmi fejlődés vagy akár változás helyett jobbára egy eszme mozgását ábrázolja; még pontosabban azt, hogy miután ez az eszme testet öltött az oszmán dinasztia tagjaiban, hogyan járják végig azok az eszme által kijelölt utat.

2. Ez az út nem más, mint a vallás érdekében folytatott szüntelen küzdelem, amely szükségszerűen vezet el a vértanúságban való megdicsőüléshez:

Ani ki ıola Taḡrı yolunda ŧehīd
Öldi sanma kim diridür ol sa^çīd²¹

Arról, ki Isten útján vértanúvá lenne
Ne hidd, hogy meghalt, [hisz] él az a szerencsés

illetve

Gāzī idi muṭlaḡa oldi ŧehīd²²

Gāzī volt, feltétlenül vértanú lett

Ezek a sorok kifejezően világítják meg a mű költőjének alap gondolatát és egyúttal magyarázatot adnak a szerkesztés elvére. Eszerint az oszmán dinasztia valamennyi tagja a hitharc hevétől fűtve a hitetlenek ellen küzd, azaz gāzī, s mint ilyennek az a rendeltetése, hogy a harcban vértanúhalált haljon. Történetük bemutatásakor ezért elegendő, ha egy-egy kiemelkedő tetteteket, legfőbbnek tartott érdemeiket, és persze adott esetben hősi halálukat előadja, mert ezek kielégítően jellemzik a hősök legfontosabb tulajdonságát. Ennél fogva a történelem Aḡmedī számára nem feltárandó probléma, hanem példatár, amelyből azokat az eseményeket, tényeket kell elővenni, amelyek a szereplőkben megtestesülő ideáltípus jellemzéséhez legjobban megfelelnek. Mivel a történelmi események így csupán illusztrációként szolgálnak, teljesen esetlegesen, önkényes módon, valódi jelentőségüktől függetlenül vannak kiválasztva. Amit Aḡmedī leír, az legjobb esetben is csak az oszmán történelem elnagyolt vázlata, megtévezve különböző legendákkal. Ebből viszont az a fontosnak látszó megállapodás következik, hogy az Aḡmedī által

kiválasztott tények lehetnek ugyan igazak, hallgatását azonban valamilyen tárgyban semmiképpen sem szabad mérvadónak tekinteni.

3. A mű belső elemzése tehát teljes egészében alátámasztja M.F. Köprülü vélekedését, aki szerint „a tudományos elővigyázatossággal teljesen ellentétes és szubjektív eljárás” csupán Aḥmedire támaszkodva, egyéb források hiányában kijelenteni, hogy a 15. század előtt a ̇ayı-hagyomány nem létezett.²³ Ugyanez érvényes nézetem szerint az egyéb oĝuz-származtatásokra is. Wittekkal ellentétben nagyon lényegesnek tartom, hogy a gāzik elvont és költői emlegetése mellett Aḥmedī ezt is leírta:

Gündüz Alp Ertoĝrul anuḡla bile
Daḡı Gök Alp ü Oĝuzdan çok kiři
Olmıřiydi ol yolda anuḡ yoldařı²⁴

Gündüz Alp, Ertoĝrul vele együtt
Gök Alp és az oĝuzokból is sokan
Lettek azon az úton bajtársai

Ha Witte legalább saját gondolatához (ti., hogy Aḥmedī azt írta meg, amit az oszmánlik magukról gondoltak) következetes maradt volna, úgy ennek számára is azt kellett volna jelentenie, hogy az oszmánlik „már” a 14–15. század fordulója körül őseiknek tekintették az oĝuzokat. Figyelembe véve, hogy Aḥmedī jól ismert eseményeknek nem adott helyet, semmi csodálnivaló nincs abban, hogy a legendás eredet bizonytalan részleteibe, főleg hosszú törzsfák közlésébe nem ment bele. Az utóbbit a mű jellege eleve ki is zárja.

4. Egyébként a Dāsitān tartalmi vizsgálatából arra következtethetünk, hogy az oĝuzoktól való származáson és néhány egyéb tényen túl Aḥmedī elég keveset tudott a dinasztia működésének kezdeteiről. Külsőleg ez nyilvánul meg a dinasztia egyes tagjainak szentelt versek számában. Míg például a sosem uralkodott Süleymān pasának, Orḡān fiának 27 vers jut, addig Ertoĝrulnak és Osmānnak 13 illetve 6.²⁵ A versek számának megfelelően az első két „uralkodóról” szóló rész tartalmilag nagyon sovány. De nem ez a fontos (hiszen láttuk, Aḥmedī hallgatása nem mérvadó), hanem az, hogy az Orḡān előtti és a vele kezdődő időszak ábrázolása között bizonyos ellentét fedezhető fel. Ertoĝrulról ugyanis azt olvashatjuk, hogy sokat harcolt, hír-

neves emberré vált, számos tartományba ütött be és nagy zsákmányra tett szert, ^COsmān úgy jelenik meg mint nagy gāzī, aki mindenfelé szakadatlanul seregeket küldött és rövid idő alatt sok tartományt hódított meg. Ezek után némileg meglepetésként hat, hogy az általuk vezetett „csoport” (*bölük*) mégis mindaddig nincstelen maradt, amíg Orhān sikerei „királlyá”, azaz gazdaggá nem tették.²⁶ Ez persze nyilvánvalóan azt akarja elsősorban kifejezni, hogy az ^COsmān-ház Orhān idején vált jelentősebb tényezővé, azonban az első részeknek a Dāsītān többi részéhez képest is feltűnő általánosságai az említett ellentmondással együtt arra vallanak, hogy Aḥmedīnek biztos ismeretei eléggé korlátozott számban lehettek Ertoğrul és ^COsmān idejéről.

5. Amit azonban pozitívan tud vagy közöl erről a korai időszakról, az Banarlı és Wittek felfogásával szemben végeredményben egyik 15. századi krónikacsoporttal sem áll kibékíthetetlen ellentétben. Már M.F. Köprülü azon a véleményem volt, hogy a „kétféle” hagyomány sokkal inkább kiegyesít, mint cáfolja egymást. Szerinte a későbbi krónikáírók egy része Aḥmedīvel együtt nem mond mást, mint hogy az oszmánlik elődei – közelebbi törzsi megjelölés nélkül – az oğuzok voltak, a többiek pedig ezt részletezik tovább azzal, hogy egy meghatározott oğuz törzsre, a Șayira vezetik vissza a dinasztia eredetét.²⁷

Az elmondottakon túl Aḥmedī egyéb vonatkozásban is közel áll mindkét fő 15. századi hagyományhoz.²⁸ Tekintsünk el a Süleymān Şāhhal kapcsolatos történetektől,²⁹ és induljunk el onnan, ahonnan a 15. századi írók közös szálát kezdenek követni: az Ertoğrulról szóló tudósításoktól. Ha ezeket vázakra bontjuk, három olyan alapmotívummal találkozunk, amely majd minden elbeszélésben megvan: 1. Ertoğrul az oğuzok (egyik) vezetője, 2. Ertoğrul valamilyen kapcsolatba kerül ^CAlā’eddīn szeldzsuk szultánnal, 3. kapcsolatuk és az Ertoğrul vezette népcsoport sorsának alakulásába valamilyen módon beleszólnak a tatárok. Ezt a motívumegyüttest persze az egyes krónikákban igen eltérő módon dolgozzák fel, a lényeg azonban az, hogy közös maggal bíró hagyományt variálnak.³⁰ Aḥmedī olyan megoldást választott, hogy Ertoğrult ^CAlā’eddīn szultán fegyvertársaként szerepeltette – mégpedig azzal a Gündüz Alppal és Gök Alppal együtt, akik az Aḥmedīvel állítólag ellentétben lévő Yazıcı-oğlunál szintén Ertoğrul társaiként jelennek meg.³¹ Aḥmedī eljárásának oka minden valószínűség szerint az lehetett, hogy ez a közvetlen, majdhogynem egyenrangú viszony szolgálta legjobban a dinasztia rangjának emelését, amennyiben a legitimitáció magasabb fokát jelentette a távoli adományozásnál vagy kinevezésnél. Ha itt em-

lékeztetünk arra, hogy állítólag I. Bāyezīd volt az, aki az oszmán uralkodók közül első ízben igényelte magának „hivatalosan” az egykori szeldzsuk szultánok *sultānū’r-Rūm* címét, akkor aligha tekinthetjük véletlennek ezt a megoldást a hozzá írt dicsőítő költeményben.

6. Ahogy a megelőző fejtegetésekből részben már következik, Wittekkal ellentétben a magam részéről határozottan irodalmi formának tartom Aḥmedīnél az oszmán uralkodók gāzīként történő bemutatását, mégpedig olyan formának, amely jól körülírható politikai célok szolgálatában állt.

Amikor Aḥmedī feltehetőleg I. Bāyezīd ösztönzésére vagy megbízásából a Dāsītān írásához kezdett, nyilvánvalóan jól átgondolt szempontokat kapott ahhoz, hogy miképpen dolgozza fel a témát. A hatásos és gyakran semmitmondó frázisok, az elvont sémák és általánosságok mögül fel is sejtnek ezek a szempontok, amelyek a mű mondanivalójaként feltűnően jól reagálnak a korszak legfontosabb problémáira. Mint tudjuk, I. Bāyezīd idején az oszmán állam helyzetét belpolitikailag az államszervezet megerősítése, a bürokrácia és az adórendszer széles tömegekre történő kiterjesztése, külpolitikailag pedig a I. Murād korabelieket is felülmúló hódító hadjáratok beindulása jellemezte. Mivel az utóbbiak egyre nagyobb mértékben irányultak az anatóliai „hittestvérek” ellen, azok éppen úgy elégedetlenkedtek emiatt, mint az oszmánli alattvalók saját lesüllyesztésük miatt. Ezek után nem véletlen, hogy a Dāsītān két viszonylatban rajzolja meg az oszmán uralkodók jellemvonásait: az alattvalóikkal szembeni magatartásukban egyfelől, és az ellenséghez való viszonyukban másfelől. Amikor az igazságosság, a tudománypártolás, az alattvalókkal való törődés stb. az összes oszmán uralkodó közös tulajdonságaként jelenik meg, akkor ennek azt is sugallnia kell, hogy a dinasztia egyes tagjainak cselekedetei nem önkényesek, tetszés szerinti, hanem mindig a régi normák által meghatározott hagyomány folytatását jelentik. A második viszonylatban a lényeges motívum az, hogy az uralkodók hivatása már a dinasztia első tagjaitól kezdve a hitért való küzdelem. Ennek „aktuális” politikai üzenete nyilvánvalóan mindenki számára az kellett legyen, hogy e gāzī múltban kifejeződő küldetés az oszmanlik bármiféle tevékenységének megfelelő legitimitációt biztosít. Ha tehát valaki akadályozza tevékenységüket, akkor e küldetés végrehajtását akadályozza, ezért a dinasztia számára vallásból fakadó kötelesség fellépni vele szemben. Ezt az érvelést nem csak műve egészével fejezi ki Aḥmedī, hanem első ízben I. Murād anatóliai hadjáraitának igazolására, igaz, képletesen, meg is fogalmazza.³²

Mármost ebből nyilvánvaló, hogy ilyen érvek szükségessége csak az

anatoliai expanzió erőteljesebb megindulása óta merülhetett fel. Ebből viszont az következik, hogy a hitharc, a *gazzā* vagy *cihād* melletti elkötelezettség eszméje furcsa módon talán nem annyira a keresztények, mint inkább a saját hitsorsosok elleni harcokban kristályosodott ki az oszmán dinasztia kebelében I. Murad óta, s tulajdonképpen a dinasztia hatalmi igényeinek eszmei megalapozását jelentette. Ahmedi irodalmi, költői formái a kiemelés magyarázó elve helyett sokkal inkább ezt a jól kivehető politikai funkciót látják el: a *gazzā* és a *gāzī* fogalmak a Dāsītānban szemmel láthatóan a múlt ideologizáló megragadásának termékei, amelyek a külső és belső ellentétek enyhítését, a véghezvitt és eljövendő cselekedetek igazolását szolgálják. Ahmedī egyébként ebben a tekintetben, mint jól ismert, hagyományt teremtett a 15. századi történetírás számára, hiszen a későbbi történetírók a muszlim területek elleni fellépést mindig ezzel a „gāzī-ideológiával” fogják megmagyarázni.³³

Nekünk viszont arra az eddigi fejtegetésekkel látszólag ellentétben álló körülményre kell magyarázatot adnunk, hogy Ahmedī miért éppen I. Bāyezīdtől vonja meg a *gāzī* címet, mikor a fentiek értelmében éppen ő „rendelte meg” és a legjobban neki lett volna rá szüksége. Mindez azért is fontos, mert Wittek ezt a tényt pontosan a *gāzī* eszme háttérbe szorulásaként értelmezi.³⁴

Mint már jeleztem, a Dāsītān gondolatmenetében a Bāyezīdnek szentelt fejezet közepétől bizonyos törés figyelhető meg. Míg az első rész a korábbi fejezetek szellemében, a többi uralkodóhoz hasonlóan jellemzi Bāyezīdet az alattvalókkal szembeni magatartásában, addig a róla szóló fejezet második része meglehetősen kritikai hangvételű, s teljességgel elhallgatja a keresztényekkel szembeni sikereit. A mű koncepciójának egységéről tehát eddig a pontig beszélhetünk, s nyilvánvaló, hogy Ahmedī idáig a Bāyezīd által megadott szempontokat érvényesítette. Ha ugyanis azoknak az elemeknek az álláspontjára helyezkedett volna, akik például az anonym krónikákban hallatták szavukat (és akiket Wittek *gāzī*knak nevez), akkor a Bāyezīd igazságosságát, tudománypártolását stb. dicsőítő sorokat bizonyára nem hagyta volna meg. Mindez nagy valószínűséggel mutat arra, hogy ha az uralkodó hirtelen bukása nem jön közbe, a Dāsītān Bāyezīdjénél a második fő szempont ugyanúgy érvényre jut, és elődeihez hasonlóan ő is nagy *gāzī*ként jelenik meg. A Timurtól elszenvedett vereség (Ankara, 1402) miatt azonban ezen változtatni kellett, hiszen ha *gāzī*ként érte volna a kudarc, akkor az a dinasztia küldetésének hitelét döntötte volna romba, ami természetesen

Bāyezīd fiának, a magát legális utódnak tekintő Emīr Süleymānnak sem állt érdekében.³⁵

A Dāsītān egyébként egészen konkrét utalást is tartalmaz arra, hogy a ġazā és a ġāzī eszme az utólagos magyarázat terméke. Az Orġān uralkodásának kezdetét bemutató sorok között az alábbiakat olvashatjuk:

Her yanādan yürüdüben bir çeri
Rüz u şeb tārāc itdi kāfiri
C Avrat oġlan buldugin itdi esīr
Kırdılar bākī ne var bernā vü pīr
Kāfir üzre aġdılar aCvān-i dīn
Andan itdiler ġazā adın aġın³⁶

Minden oldalról vonult egy sereg
Éjjel-nappal fosztogatta a hitetlent
Asszonyt, fiút, kit talált fogollyá tett
Összetörték a többit, fiatal és öreget
A hit segítői a hitetlenre özönlöttek
Azért adták a hitharcnak (ġazā) az özön (aġın, átv.:
portya, rablóhadjárat) nevet

Teljesen nyilvánvaló, hogy az utolsó sorban foglalt állítás ellentétben áll a realitással. A portyázás, a „kalandozás” a többi eurázisia lovasnomád néphez hasonlóan az oguzok életmódjának is szerves alkotóeleme volt, s ezt a tevékenységet a Dede Korkut történetek tanúsága szerint eredetileg az aġın szóval jelölték.³⁷ Ugyancsak a Dede Korkutban ragadható meg az a folyamat, hogy a felszínes iszlamizáció és a muszlim szellemű interpretáció folytán miképpen helyettesítik be az aġınt a ġazā fogalmával, noha továbbra is ugyanarról a jelenségről, a nomád társadalom egyik életmegnyilvánulásáról van szó. Bárminek is tekintjük az első oszmán uralkodókat (nomád vezéreknek vagy hitharcosoknak), az biztos, hogy vállalkozásaikat nem nevezhették el *utólag* aġinnak. A valóságban pontosan ennek fordítottja történhetett, s Aġmedī éppen azért kényszerül erre az „etimológizálásra”, hogy valamiképpen megmagyarázza, miért aġinnak hívja mindenki azt, aminek ġazānak vagy cihādnak kellene lennie.³⁸

Azt is el kell azonban ismerni, hogy Aġmedī ideológizáló, muszlim szellemű magyarázatát, valamint azt, hogy a 15. századra lassanként az egész oszmán-török társadalom átítatódott ezzel a szemlélettel, nem lehet kizáró-

lag politikai-ideológiai indítékokra visszavezetni (ami egyébként is eléggé „mai” megkülönböztetés). Noha az elsődleges indítatást ezek adták, mögöttük az a csodálattal vegyes bámulat is meghúzódhatott, amivel az oszmán állam félelmetes gyorsaságú növekedését szemlélték. Az egyre jobban iszlamizálódó társadalom, de maga a vezetés számára is lassanként csak az isteni egyetértés vagy küldetés feltételezése tette lehetővé a páratlan győzelmek, hódítások magyarázatát, azaz a sikerekre kezdtek úgy tekinteni, mint amiket csupán a hit bajnokaiként érthettek el. Nagyjából ezeket a szempontokat látjuk felbukkanni Aḥmedī következő soraiban:

Āl-i ʿOsmānuḡ çün iḥlāṣı oldı hās
 Buldılar Ḥaḡ hazretinde iḥtiṣās
 Kanda vardılar ise yol buldılar
 Ülcer alıb ḥalka ḡālib oldılar
 Olsa iḥlāṣında anlaruḡ zeel
 Düṣeyidi iṣlerine bir kez ḥalel
 Ey tevārīḡi bilen kiṣi ʿayān
 Bilürisen eylegil bana beyān
 Kim ḡopalıdan Muhammed ümmeti
 Kim olar dürür Ḥalīlḡ milletı
 Farz olalı bu ḥalk üzere cihād
 Bunlaruḡ bigi kim itdi ictihād³⁹

Mert az ʿOsmān-ház tisztasága rendkívüli lett
 Az Ur öfelségénél barátságra lelt
 Bárhová fordultak, utat találtak
 Országokat nyertek, népe[ke]t győztek le
 Ha az ő tisztaságukban fogyatékosság volna
 Dolgaikba egyszer kár esett volna
 Ej, ember, ki ismered a történeteket,
 Ha jól tudod, meséld el nékem
 Hogy mióta föltűnt Mohamed népe
 S fennáll [és] megvan Ḥalīl nemzetsége
 Mióta a dzsihád e nép szent kötelessége
 Szent harcot ki vívott hozzájuk mérve?

A Dāsītān elemzése tehát arra mutat, hogy Aḥmedī – bár állítólag forrásmunká(ka)t is felhasznált volna⁴⁰ – végeredményben szuverén művet

hozott létre, amely tudatosan kialakított koncepció jegyében és sajátos formai megoldásokkal dolgozta fel az addigi oszmán történelmet. Ez a feldolgozás azonban nem történeti munkát, hanem olyan költői alkotást eredményezett, amely az oszmán dinasztia jól meghatározható politikai céljainak szolgálatában állt. Mint ilyen, mindenekelőtt annak az időszaknak a forrása, amelyben létrejött, de kellő óvatossággal használva a korábbi oszmán történelem néhány kérdésének jobb megvilágításához is segítséget nyújthat.

Jegyzetek

1. Ld. Thúry J.: XIV üncü asır türk dili yadigarları: *Milli Tettebbülar Mecmuası* c.I., 81–133. és Banarlı, N.S.: Ahmedi ve Dāsitan-ı tevārih-i mülük-i āl-i Osman: *Türkiyat Mecmuası* VI.1939. 56–60.
2. Kortantamer, T.: Leben und Weltbild des altosmanischen Dichters Aḥmedī unter besonderer Berücksichtigung seines Diwans, Freiburg 1973, 22.
3. i.m., 22, 112–116, 124–125, 420–421.
4. i.m., 125–126.
5. A többszöri átdolgozás lehetőségét egyébként mások is hangoztatták, ld. például Ménage, V.L.: The Beginnings of Ottoman Historiography, in: *Historians of the Middle East*, Lewis, B. – Holt, P.M. ed. London 1962, 169–170.
6. Banarlı, N.S.: i.m.: *Türkiyat Mecmuası* VI.1939. 49–135.; a 111–135. oldalak között a Dāsitan kritikai közlése.
7. i.m., 72. Egy másik helyen így fogalmaz: „Ez a mű, amelynek jellege korához viszonyítva határozottan tih, olyan történeti forrás, amellyel ma is különös figyelemmel kell foglalkozni (i.m., 98.).
8. i.m., 72–74.
9. i.m., 74–89. Mégpedig a következőkről van szó: 1. az oszmán birodalom alapítására vonatkozó hagyományok, 2. ki volt Ertoḡrul? 3. Bursza elfoglalásának kérdése, 4. ^cAlā’eddīn paša, 5. a Ruméliába való átkelés kérdése, 6. Sinān paša, 7. Çandarlı Kara Ḥalīl, 8. I. Murāddal kezdődött a dinasztia belül a testvérgyilkosság, 9. I. Murād emelt először kezét Ruméliára. A 9. pont valójában nem Aḥmedī újdonsága, mert ahogy már H.A. Erzi jelezte a Banarlı munkájáról írott recenziójában (*Belleten* IV.14–15. 1940. 267–280.), Rūm alatt Aḥmedī a későbbi Rūm vilāyeti-re, azaz Szivasz, Tokat, Amászia stb. vidékére, s nem Ruméliára gondolt. A 8. pontban Banarlı minden bizonnyal helytelenül választott a két lehetőség közül, mert a szövegösszefüggésből világosan látszik, hogy Aḥmedī a lázadó fejedelmeket nevezte költői képpel lázadó testvéreknek; így értette P. Witte is (Deux chapitres de l’histoire des Turcs de Roum: *Byzantion* XI.1936. 312.), míg I.H. Uzunçarşılı Banarlıhoz hasonló véleményen volt (Osmanlı tarihine ait yeni bir vesikanin ehemmiyeti ve izahi, ve bu münasebetle Osmanlılarda ilk vezirlere dair mutalea: *Belleten* III.9. 1939. 105.).
10. Banarlı, N.S.: Ahmedī ve Dāsitan, 74–75.
11. i.m., 76–77. Egy másik pontban Aḥmedī sokat mondó hallgatására hívja fel a fi-

- gyelmet Banarlı: nevezetesen arra, hogy nem szól Orhān legendás és „titokzatos” bátyjáról, ^CAlāʿeddīn pašáról. Noha végül nem foglal határozottan állást, fejtegetései mégis azt a benyomást keltik, hogy ennek alapján ^CAlāʿeddīn pasa léte kétségbe vonható. Az ^CAlāʿeddīn pasa kérdéshez ld. Giese, F.: Das Problem der Entstehung des osmanischen Reiches: *Zeitschrift für Semistik* II.1.1923., főleg 261–264.; Teeschner, F.: Beiträge zur frühosmanischen Epigraphik und Archäologie: *Der Islam* XX. 1932. 113–116.; Uzunçarşılı, I.H.: *Osmanlı tarihi*, c. I., Ankara 1972³, 508, 581.
12. Wittek, P.: Der Stammbaum der Osmanen: *Der Islam* XIV. 1925. 94–100. és uő: Osmanlı imparatorluğunun kuruluşu, in: *Bati Dillerinde Osmanlı Tarihi*, I. İstanbul 1971, 12–15.
13. Wittek, P.: Osmanlı imparatorluğunun kuruluşu, 15–17.
14. i.m., 15.
15. i.m., 17–18. és Wittek, P.: Deux chapitres, 304., ahol ezt mondja: „nous n’y rencontrons aucune trace d’une origine tribale de l’État, ni de la fameuse généalogie remontant a Qayi. Par contre, les Ottomans y apparaissent comme des Ghazi’s, comme des champions de la foi, et exclusivement comme tels”.
16. Wittek, P.: Deux chapitres, 304–305. és Osmanlı imparatorluğunun kuruluşu, 17–18.
17. Mindenekelőtt Eva Pantučková kiváló megállapításait, ld. Zur Analyse eines der historischen Bestandteile von Aḥmedīs Iskendernāme: *Archiv Orientalni* 41. 1973., főleg 23–24. és 41.
18. Gibb, E.J.W.: *A History of Ottoman Poetry*, vol. I. London 1900, 260.
19. Pantučková, E.: i.m., 31–32.
20. i.m., 41.
21. Banarlı, N.S.: Dāsītān, 113.
22. i.m., 129.
23. Köprülü, M.F.: Osmanlı imparatorluğunun etnik menşei meselesi: *Belleten* VII². 28. 1943. 297.
24. Banarlı, N.S.: Dāsītān, 113.
25. Pantučková, E.: Zur Analyse, 32. alapján.
26. *Az zamanın arasında ol bölük
Yohsul iken oldular cümle mülük*
-
- Rövid időn belül a[bban a] csoport[ban]
Nincstelenből mind királlyá lettek – Banarlı, N.S.: Dāsītān, 117.
27. Köprülü, M.F.: Etnik menşei, 286–291.
28. Itt most arra a kétféle eredethagyományra gondolok, amit egyrészt az ^CĀşıkpaşazāde-Uruc-Anonym-féle krónikacsoport, másrészt az Aḥmedī feltételezett forrásait használó krónikairók (Şükrellāh, Rūhī stb.) adnak elő; világos elhatárolásukat ld. Inalcık, H.: The Rise of the Ottoman Historiography, in: *Historians of the Middle East*, főleg 153–162.
29. Ezekről meggyőző érveléssel mutatta ki P. Wittek, hogy az első anatóliai szeldzsuk hódításokról élő hagyományok krónikás lecsapódásai, ld. *Osmanlı imparatorluğunun kuruluşu*, 16.
30. A részletes összehasonlító elemzés itt nem lehet feladatunk, azt azonban meg kell

jegyezni, hogy a legkorábbi oszmán történelem menetének pontos megismerése szempontjából természetesen igen nagy gondot jelent a feldolgozás sokfélesége. Ennek ellenére azt hiszem, a két alapvető tradíció nem annyira antagonisztikus, mint sokszor beállítják.

31. Houtsma, M.Th.: Histoire des seldjoudes d'Asie Mineure d'après Ibn-Bibi, texte turc, Leide 1902, 218. Bizonyos fókig meglepő, hogy Aḥmedī e tekintetben a Ḳayī eredet ősforrásának számító Yazıcı-oğluhoz áll a legközelebb, hiszen az Aḥmedī-féle vonulathoz tartozó krónikák javánál Ertögrül és Gündüz Alp különböző nemzedékekhez tartoznak. H.A. Erzi (*Belleten*, IV.14–15. 1940. 271–274.) és I.H. Uzunçarşılı (Osmanli tarihi, I. 100–101.) számos fenntartással esetleg elképzelhetőnek tartja, hogy Gündüz Alp Ertögrül apja volt.

32. *Çünki ol ğāzī Murāda irdi baḥt*
Buldi ārayış anurıla tāt i taḥt
Nezr itdi kim kıla dāim ğāzā
Ani ide kāfire ki oldur sezā
 .....
Ol bahādurlikda key ma^crūf idi
Hem ğazāya himmeti maşrūf idi
Oldılar yağı ana kardeşleri
Ḳaminuñ bitdi elinde işleri
Ḳılıncından oldılar cümle tebāh . . . . .

Mert azt a ğāzī Murādot szerencse érte
 Ékességre lelt a korona s trón véle
 Megfogadta szentül, hogy mindig folytat ğazāt
 Azt teszi a gyaurral, ami anna kijár

.....
 E hősiességben nagyon ismert volt
 S igyekezte mind a ğazāra folyt
 Ellenségévé váltak testvérei [ti. az anatóliai fejedelmek]
 Kezében végződtek mindnek dolgai

Kardja által lett mindegyik semmivé ... – Banarlı, N.S.: Dāsītān, 122–123.

33. Nem hiszem, hogy ez az igazolásra való törekvés egyfajta természetes magatartás lenne, amely a dinasztia iránt érzett kegyeletből fakadt (ld. Ménage, V.L.: *The Beginnings*, 177–178.); sokkal inkább Aḥmedī sugalmazott és követésre talált „újítása”. Meg kell mondani azonban azt is, hogy az eddigi és a következő fejtegetések érvénye akkor lesz megalapozottabban kiterjeszhető a birodalom korai történetére, ha az epigráfiai anyag bizonyos ellentmondásainak feloldásával és számos más idetartozó tényező vizsgálatával egészül ki. Azt mindenesetre nagyon fontosnak tartom, hogy eddigi tanulságain túl Aḥmedīnél arra végképp nincsen nyom, hogy a ğāzīknak valamiféle szervezetük lenne.
34. Wittek, P.: Deux chapitres, 312.
35. Megjegyezhető ehhez, hogy I. Bāyezīddel szemben ez az eljárás teljesen méltánytalan mind Aḥmedī, mind azon későbbi és mai történészek részéről, akik Bāyezīdben a ğāzī-szellem „árulóját” akarják látni, hiszen az oszmánlık addigi történetében olyan nagy és eredményes küzdelmet egyik uralkodó sem vívott a keresztények ellen, mint éppen ő.

36. Banarlı, N.S.: Dāsitān, 115–116.
37. Ergin, M.: Dede Korkut kitabı, Ankara 1958, passim.
38. Annak ellenére, hogy Ahmedi az idézett részletben világosan értésre adja a *gāzā* és az *aķın* egybeesését, Aḥmedī divánjára hivatkozva E. Werner azt állítja (Die Geburt einer Grossmacht – Die Osmanen, Berlin 1978³, 111.), hogy a költő határozottan megkülönbözteti a kettőt. Ez az ellentmondás azonban csupán Werner sajátos idézési módja folytán jön létre, mert a megjelölt versben nem *aķın*, hanem *ḥaramlık* áll (vö. Kortantamer, T.: Leben und Weltbild, 236.). Másrészt, amikor Aḥmedī – mint az adott esetben – tényleg különbséget tesz, az nem ezeknek az akcióknak a valóságos különbözőségére, hanem az erkölcsi megítélés eltéréseire vonatkozik.
39. Banarlı, N.S.: Dāsitān, 127.
40. Inalcık, H.: The Rise, 159–162.

HEGYI KLÁRA:

TÖRÖK BERENDEZKEDÉS A MEGHÓDÍTOTT ORSZÁGOKBAN*

Ha a török birodalom felépítését, a központi kormányzat szervezetét és a tartományok ellenőrzését vizsgáljuk, az erős centralizmus tűnik szembe; ha a tartományi berendezkedést, a megszerzett országok hasznosítását figyeljük, alkalmazkodási képességgel és rugalmassággal találkozunk. Szó sem volt arról, hogy a törökök birodalmuk olyannyira eltérő fejlettségű és múltú országait részleteiben is azonos módszerrel akarták volna kormányozni. Berendezkedésükben messzemenően alkalmazkodtak egy-egy terület megörökölt, belső adottságaihoz, határtartományok esetében pedig az őket környező térség hatalmi viszonyaihoz is. Mindenütt megtalálták azt a határt, ameddig az adott ország katonai és politikai biztosítása és optimális gazdasági hasznosítása érdekében az irányítást saját kezükbe kellett venniük; ez a határ egyben azt is jelentette, hogy nagy eltérésekkel a helyi uralkodó osztály is részt kapott a hatalomból, és a török uralom tényén belül valamelyest érdekeltté vált kiszolgálásában.

A helyi adottságokhoz való alkalmazkodás a tartományok kezelésének három fő változatát hozta létre: a balkáni-kisázsiai formát, az arab országokbeli változatot és a vazallus államok kezelésének módszereit. A két utóbbi formát, mint tőlünk távolabb állókat, csak nagy vonalakban s ezért jócskán leegyszerűsítve próbálok meg jellemezni, a magyarországinak is mintájául szolgáló balkáni berendezkedést részletesebben írom le.

Az arab országok

A Közel-Kelet meghódításából Szelim szultán úgy tért haza, hogy csak helyőrségeket hagyott hátra, az igazgatásnak még legmagasabb szintje is korábbi mameluk előkelők, helyenként törzsi főnökök kezében maradt. Az 1520-as szultánválasztás szeparatista mozgalmakat váltott ki (1520–21: Damaszkusz, 1520–24: Kairó), amelyeknek leverése után Szulejmán szultán hozzálátott a török uralom stabilizálásához. A rendezés (amelynek legfontosabb állomása Ibrahim nagyvezir 1524-es egyiptomi törvénykönyve¹) arra törekedett, hogy egyensúlyt teremtsen a hatalomban osztozó három nagy erő: a központból kiküldött török vezetőréteg, a gamizonok török ka-

*Részlet a szerző kandidátusi disszertációjából

tonasága és a helyi előkelők között. A tartományi vezetés legfelső szintjét törökök vették át (kormányzók, defterdárok, kádik), akiket központi ellenőrzés alá vontak, a régi mameluk elit az igazgatás középszintjére szorult vissza és elsődleges feladatául a termelés és adózás megszervezését kapta, míg a katonaságra külső támadások elhárítását és belső megmozdulások elfojtását, a kívánt társadalmi egyensúly őrzését bízták. Mohamedán országról lévén szó, a jogi és vallási élet nem kívánt különösebb átalakítást, viszont mindenütt az adott viszonyokhoz igazodva szervezték meg a pénzügyigazgatást.

A rendezést elsőként Szíriában végezték el. A tartományt a birodalom törzsterületein érvényes pénzügyigazgatási rendszerbe tagolták,² s ezáltal valamennyi arab ország közül ezt kapcsolták legerősebben a birodalomhoz. Irak és a legfontosabb arab állam, Egyiptom stabilizálása már nehezebbnek bizonyult, beépítésükre lazább formát találtak, mint Szíria esetében. A mezőgazdasági termelés mindkét országban (Irakban gyengébben megszerveve) a nagy folyókra épülő öntözőrendszereken alapult,³ s a törökök nem vállalkoztak arra, hogy a termelés évezredek tapasztalatát igénylő irányítását maguk vegyék kézbe. Ezt a roppant feladatot továbbra is helyiekre bízták; ezeket az országokat nem vonták közvetlen pénzügyigazgatásuk alá, nem vezették be a tímárrendszert sem. Az adóbérlők által beszedett állami jövedelmekből a kormányzók kifizették a katonai és igazgatási kiadásokat, s a fennmaradó összeget (meghatározott évi adót) felküldték a fővárosba.⁴ A módszer helyessége beigazolódtott, Egyiptom a birodalom éléskamrája és kincstárának gyakori megmentője lett.

A Közel-Kelet stabilizálása nagy vonalaiban eredményesnek, s az idő változtatásait átvészelve egészen a 10–20. századig tartósnak bizonyult. A berendezkedő törökök azonban két nehézségen nem tudtak úrrá lenni.

Teljesen reménytelenül hadakoztak a sivatagi nomádokkal, akiknek együttműködési készsége elengedhetetlen feltétele volt minden kereskedelmi és zarándok-útnak: a szíriai sivatag peremén meg az Arábiában vezető utakon csak az ő segítségükkel, vagy legalábbis jóváhagyásukkal lehetett közlekedni. Gyenge kormányzók, belső zavarok vagy külső háborúk idején a törzsek önállósodtak, zaklatták a karavánokat, rajtaütöttek a településeken. A helyi vagy birodalmi török katonaság csak a sivatag széléig tudta üldözni őket, a homok világában tehetetlennek bizonyult. A nomádok megtörhetetlensége a Közel-Kelet további történetének egyik meghatározó összetevője lett.⁵

A másik a helyi előkelők fokozatos térnyerése. A megszállók erős

számbeli kisebbsége, katonaságának helyi házasságai és ebből következő lassú asszimilálódása egyenesen ösztönözte az arab őslakosság hagyományokat őrző, erős vezető rétegét, hogy igyekezzen növelni befolyását. Mivel mohamedán volt, legyűrése lehetetlennek bizonyult. Harca Egyiptomban a századforduló évtizedeiben sorozatos zavargásokkal vette kezdetét, s a következő két évszázadban valamennyi arab országban az igazgatás mind több területe csúszott át helyi előkelők kezébe.⁶

Bár a közel-keleti országokkal azonos berendezkedési típusba tartoztak, hiszen formailag vilájeteknek és szandzsákoknak számítottak kinevezett kormányzók vezetése alatt, merőben más helyzetet: a függés leglazább formáját élvezték Észak-Afrika kalózállamai, Tripolitánia, Tunisz és Algír. Viszonyukat a birodalomhoz inkább a kölcsönös egymásrautaltság jellemezte, semmint az alávetettség. A birodalom nélkülük nehezen tudta volna felügyelete alatt tartani a Földközi-tengert, a kalózállamoknak pedig a spanyol nyomás feltartóztatására szükségük volt a török nagyhatalom politikai, katonai és anyagi segítségére. E „barbárnak” is nevezett államok megtartották saját igazgatásukat és hadseregüket, alattvalói hűségen és állandó készenlétten kívül csak némi ajándékkal tartoztak a szultánoknak.⁷ Itt a törökök katonai befolyása is csak a partmenti kikötőkre és erődítésekre terjedt ki, a terület mögöttes, hegyvidéki és sívatagi zónáira nem.⁸

A vazallus államok

A Dunától és a Fekete-tengertől északra fekvő szerzeményeik közül a törökök csak a hódításuk fő irányába eső és a Habsburgokkal folyó háború hadszínterévé váló Magyarország meghódított részét szállták meg, a tőle keletre fekvő államokat vazallusi függésbe kényszerítették.

Alávetésük előfeltétele katonai biztosításuk volt. A törökök megszállták az illető ország déli védelmi vonalát vagy ilyen nem létében fontosabb városait, ezt a sávot beolvastották a birodalomba és erős őrségekkel látták el. Az ország belseje ezáltal nyitottá és védtelenné vált, a hódítók a ritka elszakadási kísérleteket általában könnyedén meg tudták akadályozni.

Bulgária bekebelezése, a déli Duna-part erődítéseinek megszállása után a törökök elsőnek Havasalföldet érték el. 1417-ben elfoglalták Gyurgyevót és Turnut, az akindzsik végigpusztították az országot. A vajda a háborút lezáró békében elismerte a török fennhatóságot. Jó félszázad múlva a Krim félsziget került sorra. 1475-ben elesetek a déli partján sorakozó genovai kereskedőkolóniák, ezekből a megerősített Kaffa központtal szan-

dzsákat szerveztek. E parti sávtól északra a Girej-direj-dinasztia vezette krími tatár kánság két év múlva elismerte a szultán hűbéruraságát. Moldva már 1456 óta adózott a Portának, de katonai bekerítése csak 1484-ben vette kezdetét Kilia és Akkerman elfoglalásával a Duna, ill. Dnyeszter torkolatában és 1538-ban fejeződött be a Dnyeszter-parti Tighina és a Prutig terjedő Budzsák megszállásával.

1552-ben a Temes-Maros-vidék megszerzésével Erdély dél-nyugati kapuja is megnyílt a törökök előtt. Az események menete és kifejtése itt eltér a megszokottól. A török fennhatóság elismerése megelőzte a várfoglalásokat, s a hódítók katonai jelenléte is korlátozottabb volt, hiszen a fejedelemség körül nem épült ki török garnizonok gyűrűje, saját várrendszerét is megőrizte. Az alapállás ennek ellenére azonos volt: Erdélybe akár Havasalföld és Moldva, akár Temesvár felől be lehetett törni.

Az alávetés fenntartásának volt néhány olyan módszere, amely Erdély kivételével valamennyi vazallus államra egyaránt jellemző. Számát tekintve jelentéktelen, politikailag azonban fontos, hogy török katonaság állomásozott mindhárom fővárosban, formailag az uralkodók védelmére, valójában ellenőrzésére.⁹ Hatékony eszköznek bizonyult a vazallusi hűség biztosítására a tuszok intézménye. Míg a Girej-család Anatóliában élő, mondhatni vendégeskedő tagjai jól megnevelt ellenjelöltekként álltak a porta rendelkezésére (a 16. század leglojálisabb kánja korábban brusszai dervisként szívtta magába a szultán feltétlen tiszteletét¹⁰), addig a román vajdák Isztambulba rendelt fiait és unokáit az apák fékentartására visszatartott valódi tuszok voltak. Még Moldva törökverő uralkodója, Nagy István is kénytelen volt fiát, majd unokáját kiszolgáltatni a szultánnak.¹¹

Féken tartásukra maguk a vazallus államok is kiváló eszközt adtak a törökök kezébe. Uralkodó osztályaik örökös belső viszályai mindig kitermelték azt a réteget, amelyik egy-egy önállósnak igyekvő s ezért keményebb kormányzati módszerekkel élő uralkodó törekvéseinek a törökökkel versengve vetett gáncsot. Kiszolgáltatottságuk miatt a vazallusok ritka kivételektől eltekintve mindig kijátszhatók voltak egymás ellen.

A közös jegyeken túl mindegyik vazallus állam egyedi volt a magában. A krími tatárok mohamedán hite és országuk földrajzi elhelyezkedése helyzetükben érdekes kettősséget eredményezett. Magyarországtól Moszkváig ők voltak a térség réme, azt a benyomást keltik, hogy feltétel nélkül azonosultak a birodalom katonai érdekeivel, ők a porta leghűségesebb kiszolgálói. A másik oldalon viszont – a 15–16. században feltétlenül –

olyasfajta egyenrangúság és egymásra utaltság jellemezte tatárok és törökök viszonyát, amilyennel Észak-Afrika kalózállamainál találkozunk.¹²

A porta a 15–16. században sem nézte közömbösen a Fekete-tengertől északra fekvő térség politikai viszonyainak alakulását, de közvetlen beavatkozásra még ritkán határozta el magát. Saját hadserege helyett a tatárokat eresztette rá a térségre, akiket különben nemigen kellett biztatni, legfeljebb irányt szabni önálló vállalkozásaiknak és fékezni őket, ha a birodalom érdekei békét kívántak. A krími kánság e harcokban, a 16. század 50–60-as éveiben élte fénykorát. Mozgását ugyan részben a porta szabta meg, de vitathatatlan katonai sikerei, a birodalomnak nyújtott nélkülözhetetlen támogatása, kánjai és a szultánok rokoni kapcsolatai lazítottak vazallusi kötelekeken. Századközepe uralkodói tüntetően hangsúlyozták önállóságukat. A rettegett tekintélyű Girej-dinasztiát a porta is tiszteletben tartotta, csak kényszerítő esetekben, rebellióra hajló kánok lecserélésénél nyúlt durva eszközökhöz. A tatár törzsek kánválasztó és a szultánok investitúra-joga kölcsönös kompromisszumok sorozatában, többnyire konfliktusmentesen megfért egymással. A porta a tatároktól nem követelt adót, sőt, vazallusai közül egyedül őket anyagi támogatásban részesítette. A kánságnak vámokból, rablóhadjáratai és óriási méretű rabszolgakereskedelme hasznából olyan tetemes bevételei voltak, hogy gazdaságilag független maradt.¹³ Adómentessége ellenében állandóan 20–30.000 lovassal kellett támogatnia a szultáni hadsereget.

Oroszország megerősödése és térnyerése, a török birodalom megszorodó közvetlen háborúi Lengyelországgal és Oroszországgal a 17. század közepére megfosztották a tatárokat önálló mozgásuk korábbi terétől. Most már valóban parancsra cselekvő vazallusként be kellett érniük azzal a kiegészítő szereppel, melyet a szultáni hadvezetés a birodalmi hadsereg mellett kijelölt számukra.

Havasalföld és Moldva már kezdetben szorultabb helyzetbe kerültek, mint a krími kánság. A törökök erőfölényével és a vazallus államok fénytartására kialakított módszereivel szemben sem Magyarország, sem Lengyelország nem nyújtott elégséges segítséget, és sorra kudarcba fulladtak azok a kísérletek is, amelyek a két vajdaság erőit akarták közös törökellenes fellépésre összefogni. Szorult helyzetekben még a legharcosabb vajdák sem tehetek egyebet, mint hogy trónjuk és országuk mentésére újra és újra behódoltak a portának.

A 16. század második felében megdöbbentő mértéket öltött a két vajdaság kizsákmányolása. Havasalföld adója (harádsz) behódolásakor 3.000

arany volt, ez a 15. század közepére 10.000-re, újabb száz év elteltével 50.000-re, a 16. század végére 150.000-re emelkedett. Moldva kezdeti 2.000 arany adója előbb 6.000-re, a 16. század közepére 30.000-re, a végére 65.000-re ugrott.¹⁴ (A legújabb, frissen feltárt török levéltári anyag alapján végzett számítás, amely az akcse értékváltozását is figyelembe veszi, 1591/92-ben Havasalföld adóját 85.000, Moldvát 60.000 dukátban adja meg.¹⁵) A harádzshoz egy peskesnek nevezett pótdadó járult, amelynek összege elérte az előzőét. Az 1538-ban Moldvából elűzött Petru Rares vajda 150.000 aranyért vásárolta vissza országát; a századvégi források a vajdai kinevezés áraként már milliós összegekről írnak. A 17. század elején a gazdaságilag kimerült vajdaságok adóját a porta kb. egyötödére szállította le, az alkalmankénti ajándékok és a vajdaság megvásárlására fordított összegek azonban nyomasztóak voltak.¹⁶

A pénzdókat felmérhetetlen mennyiségű, szorított áron felvásárolt termény, elsősorban gabona és állat egészítette ki. A főváros és a hadsereg ellátásához szükséges mennyiség biztosítására a porta gyakran megtiltotta az állat- és gabonakivitelt más országokba.¹⁷

A gazdasági kizsákmányolás erősödése és a vajdai tekintély gyengülése szoros kölcsönhatásban álltak. A vajdai nevezés szabályos árverésre bocsátása csak a 18. században vált rendszerré, de a trónért folyó licit már a 16. században sem ismeretlen. A vajdákat már nemcsak a porta cserélgette, hanem maguktól is sűrűn váltogatták egymást. A 17. században Havasalföldön átlagban négy, Moldvában két évenként cserélt gazdát az uralkodói szék. Trónjuk megtartásáért egyre több megaláztatást kellett eltűrniük. Vajdák sora kényszerült arra, hogy az évi adóval személyesen zárándokoljon el Isztambulba, eltűrték fiaik és unokáik tuszul tartását. Tudomásul vették, hogy régi fővárosaikat, az északabbra fekvő és ezért valamivel védettebb Târgovişte ill. Suceavát a törökök a könnyebben elérhető Bukarestbe ill. Jaşiba helyezték át.¹⁸ 1551-ben az uralmon levő moldvai, 1591-ben a leváltott havasalföldi vajda tért át mohamedán hitre.¹⁹ Mindez azonban nem mentette meg őket attól, hogy országaik gazdasági és politikai vezetése a portától támogatott görögök kezébe csússzon át, akik a 18. század elején a trónt is megszerzték maguknak.

A balkáni berendezkedési forma

A törökök tartományi berendezkedésének legismertebb, „klasszikus” formája a Balkán félszigeten és Kisázsia nyugati felében volt honos. Itt élt

tiszta formájában a tímár-rendszer, teljesedett ki a vilájet- és szandzsák-beosztás. Ezeken a területeken, mint az átlagostól erősen elütő formával, csak néhány vándor törzs vagy hozzáférhetetlen hegyvidéki néptörődék életkörülményeivel kellett számolni; a Balkánon a 19., Anatóliában a 20. századig a messzi külső világ hatalmi harcai sem éreztették komolyan hatásukat. Így kisebb helyi eltérésekkel akadálytalanul érvényesülhetett az erős centralizáció, e területek olyannyira beolvadtak a birodalomba, hogy évszázadokon át szilárd magját alkották.

A birodalom törzsterületének két nagy része egy lényeges ponton eltért egymástól: Kisázsia lakosságának nagyobb része mohamedán volt, míg a hódítás előtti Balkáné tisztán keresztény, s ez nem pusztán vallási különbség, hanem két eltérő társadalmi és intézmény-rendszer jelzése is. Anatóliának a szeldzsuk állam szétesésekor önállósodott emirátusai részben beletörődtek az uralomváltásba, részben reménytelen küzdelemben alul maradtak, s vezető rétegük a vereség után olvadt be az új urak közé. Népeességük nagy tömegei meg sem igen érezték az uralomváltást, hiszen az oszmán-törökök intézményrendszere a kisázsiai szeldzsuk előzmények folytatása volt. Azután, hogy az uralom kérdése az oszmán-törökök javára dőlt el, a szeldzsuk-törökök maradványai simán beépültek az új államba, amelyben a meghódítottak a hódítókkal egyenrangú mohamedánok és törökök, nem pedig leverett emirátusok szenvedő utódai lettek.

A Balkán félszigeten ezzel szemben nemcsak az uralom kérdése várt eldöntésre, hanem a beépítés hogyanja és mértéke is. A törökök itt a feudalizmusnak bár fejletlen, de a saját társadalmuktól mégiscsak alapjaiban különböző rendszerével kerültek szembe, s azzal a feladattal, hogy az előbbinek akár teljes felszámolásával, akár egyes alkotóelemeinek felhasználásával a félszigetet olyan szorosan építsék be birodalmukba, hogy a további hódítás biztos háttérrel válják. A keresztény lakosság ebben a „birodalomépítő munkában” a leigázás szenvedő alanyaként kapott fontos szerepet, a hódítók egyenrangú partnereivé csak a renegátok váltak. A félsziget beépítése az első hódításoktól egészen a 16. század elejéig elhúzódott, a törzsterületeken meghonosított berendezkedés folyamatát és kiteljesedett végeredményét itt lehet igazán felmérni.

A Balkán meghódítása nemcsak időben és térben, hanem az egymást váltó berendezkedési formákat tekintve is szakaszosan haladt.²⁰ A törökök először csak egy-egy alkalomra jelentek meg, portyázó-pusztító csapatok törtek be, beavatkoztak a helyi viszályokba, ütésekkel adtak és kaptak. Az első komoly győztes csaták után nagyot fordult a hatalmi helyzet: a Balkán

uralkodói sorra hűbéruruknak ismerték el a szultánokat. Ez azonban még nem jelentette a törökök végleges győzelmét. Beállt az az átmeneti korszak, amikor még megvoltak a régi államok élükön saját uralkodóikkal és nemesiségükkel, de már a törökök is a határokon belül álltak olyannyira, hogy hűbérbirtokokat kezdtek osztogatni a még nem teljesen biztosított területeken. Mindenütt hosszú évtizedekig tartott, amíg az éppen soron lévő ország a vazallusi függés elismerésétől eljutott a teljes katonai leveretésig, amíg uralkodó osztálya a hódítókhoz való óvatos közeledéstől – a kényszerítő szorításban nem tehetvén egyebet – átváltott a beépülésre, s amíg a törökök kezdetben csupán katonai jelenléte konzolidált polgári berendezkedéssé változott. A félig foglalásnak ez az átmeneti korszaka a törökök berendezkedési formáiban is átmeneti megoldásokat hozott, például a határbégségek korábban emlegetett rendszerét.

A félsziget megszállása a Duna-Száva vonalig durva osztással két nagy szakaszban ment végbe. A 14. század végéig végérvényesen török uralom alá került Thrákia, Bulgária és Macedónia nagyrésze. A törökök ankarai veresége (1402) után a hódításokban szünet következett. A félsziget nyugati felén lassúbb volt az előnyomulás, mint a keletin. A megnövekvő távolságok, a nehezen megközelíthető hegyvidékek s nem utolsósorban Hunyadi és az ő hadjárataival egyidőben erőre kapó törökellenes harcok miatt csak az 1450–60-as években sikerült Görögországot, Albániát, Szerbiát és Boszniát meghódítani. A 15. század második fele a Balkán végleges katonai bekebelezését hozta, s egyben a polgári berendezkedést is. Lezajlott a földek felmérése és szétosztása, a terület közigazgatási felosztása és a szükséges igazgatási apparátus kiépítése, ezzel együtt eltűnt a határbégségek fölöslegessé vált rendszere. A félsziget keleti és nyugati felének meghódítása közötti közel évszázados különbség már itt, a Balkán félszigeten belül is eltéréseket hozott a két félbelső életében.

Az első európai hódítás, Thrákia, a törökök számára katonai hídfőállást jelentett Európa felé, biztosítása e korai időszakban rendkívüli fontosságú volt. Ahogy azonban a szultáni sereg egyre északabbra nyomult, úgy csökkent az újabb hódításoktól délre fekvő területek katonai jelentősége, nőtt viszont szerepük az előnyomulás gazdasági feltételeinek biztosításában és az új tartományok iszlamizálásában.

A hadsereg elvonulását, a katonai foglalást mohamedán polgári lakosság beköltözése és berendezkedése követte. Thrákiában már a 14. században megindult a nagyarányú áttelepedés Anatóliából, s a mohamedánok átköltözése a Balkán félsziget déli vidékeire a 15., sőt a 16. században is folyta-

tódott.²¹ Macedónia városaiban is fokozatosan nőtt a mohamedán népesség. Az utánpótlás két forrásból táplálkozott: a foglalást követő évtizedekben elsősorban a betelepülőkből, ezt követően nagyrészt a helyi lakosság áttéréséből. A 14. század huszas éveitől az 1570-es évek végéig készült összeírások adatainak vizsgálatából az derül ki 33 macedóniai város népességének változásáról, hogy mohamedán lakosság – nem a hivatalnokokat, várkatonákat vagy szpáhikat, hanem csak az adófizető városi iparosokat-kereskedőket számolva – mindegyikben volt; relatív számuk a vizsgált másfél évszázad alatt lassan bár, de folyamatosan és biztosan nőtt. 1519-ben Kratovo városában 45 adófizető volt áttért, az összes adózó közel egyharmada; a század közepére ez a szám 72-re emelkedett.²² 1460-ban Bitola városában egyetlen első generációs mohamedánt írtak össze, 1528/29-ben 796 mohamedán között 75-öt, 1556-ban 480 között 123-at. Ugyanakkor Szkopje 1088 mohamedán lakosából 360 feltételezhetően frissen áttért volt.²³ Az áttérés a korábbi vezetőrétegnél indult meg, őket követték a városi iparosok és kereskedők, majd a 15. század utolsó évtizedében az iszlamizálás folyamata a falvakban is megkezdődött.

Eppen a falusi lakosság vallási megoszlásáról tudósítanak azok a bulgáriai tímár-összeírások, amelyek az adózó egységek (hánék) felsorolásakor elkülönítették a keresztényeket és mohamedánokat. A legdélebbi terület, amelyről ilyen forrás fennmaradt, Avrethisztár és Szaloniki körzete (1447–1489 közötti időszak).²⁴ Az összeírásban egyetlen város szerepel, Avrethisztár, adófizetőinek több mint fele mohamedán. A lajstromozott 109 falu következőképpen oszlik meg lakosságuk vallása szerint:

tisztán mohamedán lakosságú	17 falu – 15,59 %
vegyes lakosságú	11 falu – 10,09 %
tisztán keresztény lakosságú	81 falu – 74,31 %

A falvak 25,68 %-ában élt tehát mohamedán lakosság, 74,31 %-a maradt meg kereszténynek. Ha a mohamedán és keresztény adófizető egységek, hánék számát vetjük össze, azt látjuk, hogy az adózók nagy százaléka volt már mohamedán: 1 mohamedán hánével csak 6,69 keresztény háne áll szemben.

Bulgária északi feléről, kb. a Szófia magasságától a Duna vonaláig húzódó széles sávból két összeírás maradt fenn.²⁵ Mindkettő kelet nélküli, de biztonsággal a 15. század közepére datálható, s mindkettő a nikápolyi szandzsákból való.

A nagyobbik nikápolyi tímár-defter 13 várost és 456 falut jegyez fel. A 13 városnak nevezett település (közülük nem egyben a hánék száma kisebb

volt, mint sok faluban) közül mindössze kettőben nem említ az összeírás mohamedán lakosságot; összes mohamedán (564) és keresztény (2372) hánék aránya 1:4,2. A 456 falu megoszlása a következő:

tisztán mohamedán lakosságú	48 falu – 10,52 %
vegyes lakosságú	69 falu – 15,13 %
tisztán keresztény lakosságú	339 falu – 74,34 %

tehát a falvak 25,65 %-ában éltek törökök. Ez a szám tizedes pontosságig megegyezik az előbb elemzett összeírás eredményével; ha azonban a hánék arányát nézzük, azonnal nyilvánvaló, hogy ezen az északi területen kevesebb volt a mohamedán telepes és kisebb méretű az áttérés, mint délen (itt a vegyes lakosságú falvak között sokhelyütt csak egyetlen mohamedán háztartást jegyzett fel az összeíró több kereszténnyel szemben). A hánék között 981 mohamedán és 11.757 keresztény volt, arányuk tehát 1:12.

A kisebb nikápolyi összeírás, amely a terület keleti felét méri fel, számosabb mohamedán népességről ad hírt. Egyetlen várost jegyzett fel, Tutrakant, mohamedán lakosság nélkül. (Ezt elég nehéz elhinni, hiszen a dunai erődítésrendszer e fontos pontjáról joggal tételezhetjük fel, hogy helyőrsége mellett polgári mohamedán lakosság is élt benne.) Az összeírás 96 falvából

tisztán mohamedán lakosságú	16 falu – 16,66 %
vegyes lakosságú	21 falu – 21,87 %
tisztán keresztény lakosságú	59 falu – 61,45 %

tehát falvainak 38,53 %-ában élt mohamedán lakosság. A kétféle népesség adózó háztartásainak aránya is jóval magasabb a nikápolyi szandzsák nyugati felében tapasztaltnál, 1:7,3.

Szintén a 15. század közepéről maradt egy csonka összeírás a Tirmovo körzetében fekvő, tímárnak adott falvakról.²⁶ Mindössze 38 falu adatait tartalmazza, de éppen egy friss telepítésű körzet népességi viszonyait tükrözi. A 38 faluból csupán 8 volt tisztán keresztény lakosságú, 18-ban csak mohamedánok éltek, 12-ben mohamedánok és keresztények vegyesen (ez utóbbi kettő együtt közel 80 %-ot tesz ki). A falvakban összeírt mohamedán és keresztény hánek száma csaknem egyenlő: 563 a betelepülők és 673 az őslakosságé. A tisztán mohamedán lakosságú falvak török nevűek, a forrás kiadói egy-két kivételtől eltekintve ezeket a falvakat nem tudták korábban is meglévő településekkel azonosítani.

A Balkán-félsziget közel száz évvel később meghódított északnyugati felének beépítésében elsősorban már nem a köztörökök nagyarányú áttelepülése játszott főszerepet (ide már kevesebb telepes jutott²⁷), hanem a volt

uralkodó osztályok beszüppantása a török katonai és adminisztratív vezető rétegbe. E folyamat eredményei részben ismertek. Sokat emlegetett tény egyes területek erős iszlamizálódása (Albánia, Bosznia), az albán, szerb, bosnyák renegátok erőteljes részvétele az államigazgatásban. Kevésbé ismert viszont az, hogy az új területek nem iszlamizált lakosságából sokan élveztek tímárbirtokot vagy teljesítettek zsoldos katonai szolgálatot a szultáni hadseregben. Keresztény szpáhikkal a Dél-Balkánon is találkozhatunk, térben észak felé és időben haladva azonban mind többel, fordított arányban a betelepülők számának csökkenésével.

A fennmaradt legkorábbi (1431–32) tímárösszeírás az albán előkelők beépülését rögzítette. Ez a defter az Arvanid szandzsákbán (a mai Albánia területe Tiranától délre), szétosztott javadalombirtokokat lajstromozza s az itteni földbirtokok első szétosztását rögzíti (az ország végleges meghódítása után majd új felosztást végeznek el). A defterben felsorolt 335 tímárbirtokból 60 (18 %) keresztények kezén maradt. A keresztény birtokosok közül 4 főpap, a többi helyi előkelő volt. Az összes tímár 30 %-át itt még Kisázsziából áttelepült szpáhioknak adták.²⁸ A tirhalai szandzsák (Trikkala, Thesszália) 1454–55-ös tímárdefterében szereplő 182 birtokból 36 (20 %) volt keresztény birtokosé. Erre a területre még mindig viszonylag nagy számban telepedett át török eredetű szpáhi és szolgaszemélyzet.²⁹ Egy 1421–1451 között készített, Prilep és Krcsevo (Macedónia) környékét áttekintő defter-töredék tanúsága szerint itt 90 tímárból 26-nak (29 %) volt keresztény birtokosa.³⁰ 1454–55-ben Vulk vilájetben (Pristina és Vucsitrin körzete) 16-os volt a keresztény birtokosok részesedése (170ből 27)³¹, 1469-ben Hercegovina és Bosznia területén 24 % (467-ből 111)³². A szendrői szandzsákban a részesedés már a keresztény tímárosok javára változott: 1467–68-ban itt 85 tímár volt keresztények kezében (57 %) és csak 64 mohamedánokéban; egy másik, ugyanebből az időből fennmaradt összeírás a szandzsák egy részéről, a branicsevői szubasiságból 59 keresztény (65 %) és 32 mohamedán tímárost lajstromoz.³³

A keresztény tímárosok nagyobb része a hódítás előtti birtokosok közül került ki, akiknek korábbi földjeik alakultak át tímárbirtokká. Ezek közül sok kisjövedelmű, aprócska föld volt,³⁴ melyen nemegyszer egy egész család, több testvér is osztozott. Akadtak azonban hatalmas birtokok is: az 1431-es albániai összeírás idején az ország egyik legelőkelőbb családjának feje, Pavlo Kúrtik, 26 faluból álló javadalombirtok jövedelmeit élvezte. Ezek a korábbi birtokos családok, ha már földjüket részben vagy egészében sikerült átmenteniük, igyekeztek azt meg is tartani. Áttérésük az iszlámra álta-

lános volt, s egy-két, ritkán három generáció során végbement. A néhány egybevethető összeírás azt sejteti, hogy a keresztény tímárbirtokosok leg-szívesebben északon tartották magukat. A szendrői szandzsákban az idézett összeírás után fél évszázaddal (1516) még mindig volt 49 keresztény tulajdonban levő javadalombirtok; az aladzsahiszári (kruseváci) szandzsákban ugyanekkor 48, 1530 körül, tehát a hódítás után hét évtizeddel, még mindig 23.³⁵

A nem iszlamizált elem részvétele és megmaradása még erősebb volt a helyben állomásozó hadsereg nem földdel javadalmazott alakulatainál. Közismert, hogy a magyarországi török várakban nagy számban szolgáltak a Balkánról származó keresztény katonák, de így volt ez az északbalkáni helyőrségek esetében is. Elsősorban a dunai védvonalban szolgált sok keresztény várkatoná. A tüzérek általában keresztények voltak, zsoldot kaptak vagy tímárt birtokoltak. Galambóc várában egy 1467–68-as lista 10 tüzért, 40 zenberekcsit (a 82. janicsáregység katonái), 6 várszolgálatban álló kovácsot – valamennyien keresztények voltak – sorol fel, s az itt szolgáló 52 martalóc egy része sem volt mohamedán. Akadt még keresztény a vár ijaszai és a várépítésre rendelt építőmesterek és ácsok között is, a város lakosai közül pedig 76 keresztény a város és a hajók védelmére volt kirendelve. Vidinben és környékén a hódítás (14. sz. vége) után 70–80 évvel a védelmet elsősorban keresztény martalócok és vojnyukok látták el.³⁶

A várkatonaságon kívül nagyszámú keresztény szolgált a hadjáratokba vonuló seregtestekben is. A 16. század elején Boszniából ezer embert osztottak be az akindzsik közé,³⁷ de a legtöbb keresztény katona az állattenyésztő, vándor vlah népelemből került ki. A vlahok Hercegovinában, Montenegróban és a Drina mentén éltek nagy számban, ezekről a területekről rajzoltak ki, részben a törökök szervezett telepítései során. Az 1477–78-as defter Herszek vilájetben (Hercegovina) 4616 vlah háztartást és 198 nőtlen vlah férfit írt össze, akik 107 „közösségbe” tagolódtak (ezekben 8–100 család volt). A vlahok részleges adómentességet élveztek, ennek ellenében háború idején területenként meghatározott számú felfegyverzett lovast voltak kötelesek kiállítani.³⁸ Ezek közül a vlah lovaskatonák közül kerültek ki a balkáni török tartományok életében sokat emlegetett vojnyukok. Számuk magas volt, az 1516-os aladzsahiszári (kruseváci) defter 1000 vojnyukról tudósít. Bár forma szerint a keresztény rájához tartoztak és vallásukat megtartották, elsősorban a török állam katonáinak, nem pedig adózó rájának tekinthetjük őket.

A török katonának állt délszlávok elsősorban a háborúba vonuló sere-

gekben szolgáltak, s csak másodsorban várakban. Ez természetes is, hiszen azután, hogy a hadszíntér észak felé tolódott s végül Magyarországra tevődött át, a Balkán elvesztette közvetlen katonai jelentőségét és békés hátorzággá csendesült. Csak a tengerparti jelentősebb erődítésekben és az északi, a Dunára és Szávára támaszkodó várvonalban állomásozott nagyszámú katonaság, a déli és belső területeken csak jelképes őrségekkel találkozunk. Néhány macedóniai adat: 1455-ben Szkopjét 30 fős őrség védte, 1531-ben Koszturban 31, Szerfidzsében 25, Stipben 16 várkatona szolgált, az 1569/70-es pénztári évben a tengerparti Kavala várában 68 fős garnizonnak fizettek zsoldot.³⁹ Fontosabb erődített pontok Szerbia belsejében sem voltak; rendkívüli fontossággal bírt viszont az a sűrű várhálózat, amely Észak-Szerbia, Észak-Bulgária és Dél-Magyarország erődítéseiből állt össze,⁴⁰ s amely a magyarországi török végvárrendszer mögött a birodalom belső területeit közvetlenül védő második várvonalaként, egyben a hadak gyülekező és ellátó zónájaként szolgált.

A Balkán félsziget belseje „hátorzági” feladatokat látott el: tímárosok tömegét tartotta el, mezőgazdasági termékekkel és nyersanyagokkal látta el a hadsereget, a fővárost és a birodalom exportját, nemesfém lelőhelyeit a török kincstár rendelkezésére bocsátotta, európai háborúk idején etette, karbantartott utakkal és átkelőhelyekkel segítette, s ami talán legnehezebb volt: elviselte a felvonuló seregeket.

Nemcsak török történészek állítják (nemegyszer túlzott hangsúllyal felemlgetve a népeket boldogító Pax Ottomanát⁴¹), hanem balkáni kutatók is elismerik, hogy a belső zürzavarok és török háborúk életet bénító korszakai után „a balkáni országok nagyrésztében egyfajta reneszánszt, a gazdasági feltételek kedvezőbbre fordulását”⁴² hozta a török uralom. A politikai megnyugvást gazdasági egységesülés és fellendülő termelés követték. Az elengedhetetlen államocskák helyét egy világbirodalom foglalta el, a félsziget az egymást keresztező politikai és gazdasági érdekektől megszabadulva egy erősen központosított, céltudatosan vezetett gazdaság vérkeringésébe kapcsolódott be.

Azok a gazdasági központok, amelyek a török hódítás előtt elsősorban a bányák, másodsorban a fejedelmi székhelyek mellett alakultak ki,⁴³ az új rendszerben részben elvesztették jelentőségüket. A török gazdaságvezetés megkülönböztetett figyelmet fordított a Balkán gazdag ezüst-, arany- és ólombányáira, de azáltal, hogy a nemesfém kitermelését állami monopólium alá vonta, kivitelét pedig megtiltotta, elriasztotta közelükből a korábbi forgalmat lebonyolító raguzai kereskedőket. A bányák mellett fekvő koráb-

bi piacközpontok szerepét a törökök közigazgatási-katonai centrumai vették át (ezek közül is erősebben fejlődtek azok, amelyek az Isztambul-Belgrád főúton feküdtek). Macedóniában főleg Szkopje, Szerbiában Novi Pazar és Nis, Bulgáriában Szófia és Plovdiv vonzották a kereskedőket. Északon Belgrád szerepe nőtt erőteljesen: az észak felé tartó seregek két évszázadon át itt gyülekeztek és itt tartottak visszatértükben pihenőt, ami a városnak különösen élénk kereskedelmi életet biztosított.⁴⁴ A táborozó sereg mellé települt piac hamarosan nagy terület kereskedelmi csomópontjává nőtt, gabona, bőr, viasz, szőrme gyűjtőhelye lett a Száva-Duna mindkét partjáról. Fellendültek a belső birodalmi élelmiszerforgalomban szerephez jutó tengerparti kikötők is (Volosz, Szaloniki, Várna stb.).

Az újonnan elfoglalt területek, s különösen a mohamedánokkal erősen betelepített déli vidékek városaiból kezdetben tömegesen menekül az őslakosság, részben a hegyekbe, részben az önállóan maradt dalmát városokba. Helyüket mohamedán és zsidó telepesek foglalták el, s a céhekbe szerveződő kézművesipar 15. századi fejlődését jelentős részben ők biztosították. A 16. században leállt az őslakosság elmenekülése, sőt, az iparos-utánpótlást részben már városba költöző falusiak biztosították.⁴⁵

A háborúk megszűnése nyugalmat hozott, a birodalom pedig korlátlan (részben kényszer-) felvevőpiacot biztosított a mezőgazdaság számára. A termelés olyan mértékben nőtt, hogy az élelmiszerek már nemcsak a lakosság ellátására voltak elegendők (a megelőző századok nagy éhínségei után ez sem lebecsülendő), hanem birodalmon belüli és azon kívüli kivitelre is jutott belőlük.⁴⁶

A békekorszak gazdasági fellendülését a török állam a maga – korábban megismert – módszerei szerint hasznosította. Teljes egészében megtartotta a bányák jövedelmét; a céheken keresztül ellenőrzött kézművesipart a terület saját ellátására hagyta meg; a mezőgazdasági termények begyűjtésébe és újraelosztásába pedig határozottan beleszólt.

Mindenekelőtt terményadókkal és kényszerfelvásárlásokkal biztosította a felvonuló hadseregek élelmezését. Hogy az ellátás Belgrádtól északra is biztos legyen, az idicsődülő kereskedőket a sereg továbbvonulása után is maradásra kötelezte, hogy ne csak a könnyű haszonból részesedjenek, hanem a katonaság után küldött élelmiszerek begyűjtéséből is kivegyék részüket.⁴⁷ A Balkán mezőgazdasági terményeinek újabb jelentős hányadát a főváros és néhány nagyobb város ellátására rendelte. Isztambul 7–800 ezres lakossága (17. sz. közepe) évi 4 millió juhot, 3 millió bárányt és 200 ezer marhát fogyasztott el, kb. másfélszáz péksége ellátásához naponta 500 ton-

na lisztre volt szükség. A város etetése közel olyan komoly szervezettséget és felvásárló-szállító apparátust követelt, mint a hadseregé. Néhány közel- eső szárazföldi és távolabbi, de víziúton könnyen megközelíthető vidék egész terményfeleslegét kötelezően a városba irányították: a Balkánról Thrákia, Thessália, Macedónia, Bulgária és a román fejedelemségek fölös gabonája és állatállománya került először helyi raktárakba, majd onnan pontosan kidolgozott menetrend szerint a főváros meghatározott kikötőibe ⁴⁸

A Balkán saját ellátását jelentősen elősegítette az, hogy a törökök minden korábbi belső vámot eltöröltek, s ettől egymással addig alig érintkező területek között alakult ki áruforgalom. Mindez a kivitelre is előnyösen hatott. Az állam csak addig terjesztette ki exporttilalmát, ameddig az élelmiszerkivitel a hadsereg és a városok ellátását veszélyeztette. A feleslegeket éppen hogy érdeke volt Nyugat-Európa felé terelni, hiszen az állami bányamonopólium a Balkán addigi egyetlen komoly exportcikkét, a nemesfémeket kivonta az európai piacokról, s ezt a veszteséget csak mezőgazdasági termények és alapanyagok értékesítésével lehetett valamelyest pótolni. ⁴⁹

A balkáni kivitel már a török hódítás előtt is jórészt raguzai kereskedők kezében volt, s ők gyorsan alkalmazkodtak a politikai változásokhoz. A törökök éppen hogy learatták első komoly győzelmüket a Marica mellett (1371), a raguzaiak a magyar király közbenjárásával már a pápa hozzájárulását kérték a hitetlenekkel folytatandó kereskedéshez. Szerbiai és boszniai telepeik a háborúk viharaiban is tovább éltek, s a 15. század végéig Macedóniában és Bulgáriában is megszorodtak. 1442-ben a porta az egész birodalomban, szárazon és vizen szabad kereskedést biztosított számukra, az európai oldalon csak három városban kellett alacsony, átlagosan 2 %-os vámot fizetniük. Helyzetük azáltal szilárdult meg véglegesen, hogy adófizetést vállaltak: II. Mehmednek előbb évi 1500, 1478-tól 12.500 dukátot fizettek. ⁵⁰

A begyűjtést és felvásárlást csak részben végezték maguk a raguzaiak. Nagymennyiségű áruval látták el őket vezető török tisztviselők és hivatalos élelmiszerszállítók, akik részben mentességet szerezve, részben nyílt csempészéssel és sikkasztással még a kiviteli tilalom alá eső területekről is teremtettek elő gabonát, élőállatot, bőrt, szőrmét és viaszt. De e legfontosabb exportcikkek fő származási területei Görögország, Szerbia és Bosznia voltak. Ragusa a 16. század elején még csak mintegy 100 hajóval (20.000 tonna űrtartalom) végezte a szállításokat. Harminc évvel később hajóinak száma másfélszeresére növekedett (40.000 tonna űrtartalom), az 1570–80-as években már 180 hajó (65.000 tonna) vitte Dél-Európába a Balkán gabonáját, borát és állati termékeit, s szállított visszafelé főleg textiliákat. ⁵¹

A raguzaiakon kívül kisebb mértékben Spanyolországból menekült és a Dél-Balkánon letelepedett zsidók kapcsolódtak be a balkáni kivitelbe, majd a 17. században Split. A kialakuló helyi, keresztény és mohamedán kereskedőréteg ritkán lépte át a birodalom határait.

A biztos katonai megszállás, az őslakosság egy részének iszlamizálása ill. beszippantása a hadseregbe, a termelés erőteljes bekapcsolása az összbirodalmi gazdaságba: e három tényező mellett még egy negyedik, a polgári közigazgatás kiépítése tette teljessé a balkáni országok szilárd beépítését a török birodalomba. A törökök a meghódítottak rendszeréből kiirtottak minden olyan intézményt, amely az ő berendezkedésükkel összeegyeztethetetlen volt: megsemmisítették a régi államot, hadseregét és hivatalait, megfosztották hatalmától vagy magukba olvasztották a régi uralkodó osztályt, a helyi jogrendszereket a magukéval cserélték fel. Az élet rendjét mohamedán törvények és a török közigazgatás szabták meg.

Ez persze nem jelenti azt, hogy a hajdani előljárókat egészen a falvak szintjéig török hivatalnokok váltották fel, már csak azért sem, mert ilyen népes apparátus előteremtéséhez nem állt rendelkezésre elegendő ember. A balkáni országokban mindenütt megtaláljuk a települések keresztény előljáróit, akik a török hivatalok és a lakosság között közvetítettek. Ezeket a kenézeket, primiküröket vagy kodzsabasikat ekkor azonban már nem a lakosság választotta, hanem a török hatóságok nevezték ki őket, s szolgálataikért adómentességet, gyakran javadalombirtokot is adtak nekik. A tisztség a kinevezők beleegyezésével általában apáról fiúra szállt, s viselőjének kötelességeit – közreműködés az adószedésben és rendfenntartásban – török törvények határozták meg.⁵² Helyzetükből természetesen következett, hogy a helyi előljárók lassan a hódítókhoz idomultak, a lakosság érdekeinek küzdelmes és veszélyes képviselői helyett a megbízóiktól felkínált előnyöket és hatalom-morzskákat választották. Már a 16. században gyakori panasz volt, hogy ugyanolyan törvénytelenégeket és visszaéléseket követnek el, mint a törökök.

Egy 1516. márc. 15-én, tehát Szendrő eleste után fél évszázaddal kelt szultáni rendelet⁵³ elmondja, hogy a szendrői szandzsák „vlahjai, vojnyukjai és más hitetlen rájái” panaszt tettek a Portán a szandzsákbégek és embereik törvénytelen adókövetelése miatt. A vojvodák mellett „a szandzsákbég emberei, szubasijjai, a kenézek és primikürök is mindenféle jogtalanságot és erőszakot követnek el, s a (ráját) hazug rágalomokkal vádolják; s mivel ők is sok erőszakosságot és kárt tesznek, helyzetük nagyon elszomorító.” (A „hazug rágalomokat” az irat később pontosítja: ártatlan em-

bereket megvádolnak, faluról-falura hurcolnak, majd büntetése címén elveszik értékeiket.) A rendelet újra lefekteti a törvényes adók nagyságát és a bepanaszolt tiszttségviselők hatáskörét, intézkedik, hogy ha egy kenéz vagy primikür sanyargatja a ráját, a szandzsákbég (akinek kíséretében és emberei-vel a visszaéléseket elkövették!) csapja el és alkalmas embert nevezzen ki a helyére. A törvényesség e kétes értékű biztosítása után a rendelet már szigorúbban tilalmazza azt, hogy a lakosság a maga körében önkormányzatoszervezzen: „Nagyhatalmú parancsom arra is szól, hogy ezentúl a valah nép és mások ne tartsanak választásokat és szervezeteket ne hozzanak létre; maguk közül, a maguk számára falusi előljárókat (kmeteket)⁵⁴ ne állítsanak. Ha megtennék, a kádik ezt azonnal jelentsék a szandzsákbégnek. A kmeteket és megválasztóikat példásan büntessék meg, s az értelmi szerzőket is, ahogy kell, vonják felelősségre.” „Magas parancsba adom azt is, hogy ezentúl a despoták kánunja néven ismert dőre szokásjog is eltöröltessék, s a felmerülő ügyekben a szandzsákbég és a vilájet kádijai járjanak el a szilárd seriat és a régi kánun értelmében.”

A lakosság saját előljárói azért nem tűntek el véglegesen. Akár mint a „falu vénjei”, akár mint a faluközösségek legtekintélyesebb tagjai jártak el a települések mindennapi élete során felmerülő apróbb ügyekben.⁵⁵ A fennmaradt balkáni kádijegyzőkönyvek, amelyek városi hivatalokban készültek ugyan, de a környékbeli falvak életébe is bevilágítanak, azt mutatják, hogy a falusiak kisebb kihágások eligazítására, szerződések, megegyezések kötéseire nem keresték fel a török bírót, hanem előljáróik vezetésével, a falu közösegének jelenlétében, jobbára szóban és az ősi szokásjogot követve intézték el a belső ügyeiket.⁵⁶

Általánosságban úgy tűnik, hogy a régi szokások és a belső öngazdálkodás a fejlődés legalacsonyabb szintjén álló, törzsi közösségekben,⁵⁷ más oldalon pedig éppen a fejlett önkormányzatú településekben (itt már Magyarországra gondolhatunk) tartották szívósan magukat: a patriarchális közösségek életét értelmetlen lett volna megbolygatni, hiszen nem jelentettek hatalmi tényezőt, a fejlett közösségekkel pedig a török adminisztráció sem bírt elbánni. Az a forma viszont, amely a két szélsőség között legáltalánosabban jellemezte a balkáni településeket: a faluközösség és a fejletlen város⁵⁸ nyomasztóan érezte a török hatóságok autoritását. Saját, választott, öngazdálkodó szervezeteiket a törökök nem ismerték el, velük a település ügyeiben csak esetlegesen léptek kapcsolatba, s ezzel lehetetlenné tették minden önkormányzat egyik legfontosabb feladatát, az érdekképviselet ellátását. Azon a szinten viszont, amelynél a török kormányzat elismerte a lakosság előljá-

róit (elsősorban a kenézeket), éppen ez az elismerés tette felemássá e szervezetek önkormányzati-érdekképviseleti működését.

Egyetlen olyan szervezet volt, amelyet a törökök is autonómnak ismertek el és széleskörű privilégiumokkal ruházták fel, a görögkeleti egyházé. Fennmaradásának óriási jelentősége van, még akkor is, ha a századok során felső vezetésében a balkáni népek sorsára előnytelen változások mentek végbe. Bár a magas egyházi méltóságok viselői a 15–16. században is jó kapcsolatot tartottak a török államvezetéssel, egyházaik ekkor még „nemzetieknek” nevezhetők. A vallás mellett a nyelv és a kultúra őrzését is magukra vállalták, a törököktől engedett világi feladatok (adószedés, jogszolgáltatás) ellátásával pedig a felszámolt feudális rend egy darabkáját mentették át az új világba. Előnytelen változást itt is a birodalom általános hanyatlása hozott. Ez a konstantinápolyi patriarchai posztot is mind jobban korrumpálta, vele együtt züllöttek le (néhányuk a 18. században végleg eltöröltetvén) a balkáni patriarchátusok és egyházmegyék is. A helyi főpapságot a 17. századra mindenütt görögök váltották fel, bevégezvén a balkáni egyházak „ellenemzetietlenítését”.⁵⁹ A hívek mellett csak a velük egysorsú alsópapok és szerzetesek tartottak ki, csak a kolostorok falai közé zárva élhetett tovább az a világ, amelyet a falakon kívül az idegen uralom olyannyira megtépázott. Itt őrizték meg az írott nyelvet és a saját művészetet, s nem véletlen, hogy később a nemzeti ébredés eszméi is szerzetesi cellákban születtek. A kolostorlakók és a települések papjai azonban, bármilyen nagy hivatást töltöttek is be, hatalom híján inkább csak a jövő számára, a kultúra őrzésével védtek a meghódítottak érdekeit.

Az őslakosság így végül magára maradt. Azok, akik akár áttéréssel, akár nyelvüket és hitüket megtartva a hódítók közé és mellé sodródtak, tovább már nem lehettek valódi vezetői. Azok viszont, akik a közös sors vállalásával alkalmasak lettek volna erre, teljesen kívül rekedtek a hatalmon és mindennemű döntés meghozatalán. Ez a helyzet egyenes következménye volt annak, hogy a balkáni országok teljes területükben áldozatul estek a hódításnak. A megszálló hatalom konszolidálódni tudott, s rátelepedett az élet minden lényeges területére. A meghódítottak nem számíthattak külső segítségre, elmenekülni nem volt hová, így csak a beépülés és a jogfosztottság között választhattak.

Az önálló állami lét és az öngazgatás lehetőségének elvesztésén túl a török uralom még egy, mindennél súlyosabb következménnyel járt.

Ma már kétségtelennek látszik, hogy a hódítást követő békekorszak első évtizedei valamelyes gazdasági fejlődést és általában nyugodalmasabb

életet hoztak. Ezért később súlyos árat kellett fizetni, nemcsak azt, hogy a haszon elsősorban a megszállókat gazdagította. Lehet, hogy abban a történelmi helyzetben, amikor az ellenfelek szembekerültek, a török birodalom a feudális viszályokban meggyengült balkáni országokhoz képest a szervezetség magasabb szintjét képviselte. De azután, hogy ezt új tartományaiba is átültette, nem tudta fejlődésüket tovább ösztönözni. Olyan rendszert kényszerített rájuk, amelyben szinte semmi nem változott, s ami kevés mégis mozdult, az a lent lévők életét nem tudta az újat teremtő átalakítás erejével érinteni. Immár egyértelműen visszavető hatása csak a birodalom általános hanyatlásának lett. A Balkánon közel fél évezredig ólomlábakon járt az idő.

Magyarország középső, megszállt harmadán a törökök balkáni típusú igazgatást vezettek be. Az ország sajátos körülményei azonban ezt annyira átalakították, hogy inkább csak külső jegyeiben, s nem tartalmában emlékeztetett a balkáni berendezkedésre. Az állandó hadiállapot, a királyi Magyarország léte, a magyar nemességnek és szervezeteinek fennmaradása azt eredményezte, hogy a törökök a saját területük fölötti uralomban is osztozkodni kényszerültek a magyar nemességgel, az igazgatás alsó szintjén pedig élni hagyták a meghódítottak önkormányzatait.

Balkáni történészek a félsziget egyes területeinek esetében is kondominiumról beszélnek. A hegyvidéki Montenegró és Hercegovina patriarchális, a törzsit alig meghaladó közösségei érintetlenül élnek tovább. Belső szervezetükben a hatalom saját vezetőik és a belőlük alakult gyűlés (zbor) kezében maradt, a török igazgatás csupán adóztatta és távolról szemmel tartotta őket.⁶⁰ Míg azonban itt ez egy bonyodalmakat nem okozó ősi állapot fenntartását és egyben konzerválását jelentette, addig a magyarországi kettős uralom szakadatlan harc eredménye; ez mentette meg az országot attól, hogy a török uralom éppen legsúlyosabb következménye, konzerváló, tespedésre szorító hatása itt is érvényesüljön.

Jegyzetek

1. *Barkan*, Kanunlar, 355–387.
2. Damaszkusz és Aleppó tartományaiban a bevételek 60 %-át tímárookra osztották. *Káldy-Nagy Gyula*: Nagy Szulejmán és az oszmán birodalom kifejlődése. Kézirat. Bp. 1980, 286.
3. *P.M. Holt*: Egypt and the Fertile Crescent, 1516–1922. (A Political History.) Ithaca – London 1975⁴, a Közel-Kelet és Egyiptom természeti adottságai, gazdálkodásának szintje és társadalmá a török hódítás előestéjén: 1–19.

- inalcik*, The Ottoman Empire, 105–107; A History of the Ottoman Empire to 1730. (Tanulmánygyűjtemény *M.A. Cook* kiadásában és bevezetőjével.) Cambridge 1976, 80, 160.
5. *Holt*, Egypt, 57–102; A History of the Ottoman Empire, 178–179.
6. *Holt*, Egypt, 71–84; A History of the Ottoman Empire, 80–81.
7. I.m. 100–101, 109–110, 151–152, 178. *Inalcik*, The Ottoman Empire, 80–81.
8. *M. Emerit*: Les tributs privilégiés en Algérie dans la première moitié du XIXe siècle. *Annales* 21 (1966):1, 44–58.
9. A tatár fővárosban először 1532-ben jelenik meg török alakulat az új kán hívására (Le Khanat de Crimée, 8.); Bukarestbe 1462-ben telepszik be török katonaság (*C.C. Giurescu*: Du caractère des relations entre les Roumains et les Turcs. *Roumanie. Pages d'histoire* 3(1978):1, 197. *Istoria României în date*. Bukarest 1972, 100.); Moldva fővárosában, Suceava-ban 1538-ban hagy Nagy Szulejmán 500 fős őrséget (*A. Decei*: *Istoria imperiului otoman pînă la 1656*. Bukarest 1978, 188.).
10. Le Khanat de Crimée, 9.
11. *Decei*, *Istoria*, 139.
12. A tatárok és a porta viszonyának megítélésében ma is két nézet áll szemben egymással. Az első a Krímet bábállamnak tekinti, amely nem volt több, mint a porta kelet-európai hatalmi politikájának pusztá eszköze. Általában ezzel a nézettel találkozunk a múlt századi és századeleji nagy oszmanisták (Hammer, Iorga stb.) munkáiban, szélsőségesen fogalmazta meg *V.D. Szmimov*: Krümszkoje hanzstvo pod verhovensztvom Otomanszkoj Portü do nacsala XVIII veka. Szentpétervár 1887. Az újabb irodalomból látszólag tárgyilagos, valójában a tatárok minden megmozdulása mögött a porta érdekeit keresi: *I.B. Grekov*: Ocserki po isztorii mezsdunarodnih otnosenij Vosztocnoj Evropü, XIV–XVI. vv. Moszkva 1963. A másik álláspont a Krím alávettségében korszakokat választ szét, a 15–16. századra valóságos gazdasági és politikai autonómiát tulajdonít neki. A legfrissebb munkákból: *J. Matuz*: *Krimtatarische Urkunden im Reichsarchiv zu Kopenhagen*. Freiburg 1976. A *Le Khanat de Crimée... c. id.* munka. *A.W. Fisher*: *The Crimean Tatars*. Stanford 1978.
13. A felsorolt munkákon kívül, speciálisan a kánság pénzviszonyaira *A.W. Fisher*: *Les rapports ottomans avec la Crimée. L'aspect financier. Cahier du Monde russe et soviétique* 13:3, 368–382.
14. *Istoria României. Compendiu*. Bukarest 1969, 185.
15. *M. Maxim*: Les relations roumano-ottomanes entre 1574 et 1594. *Revue roumaine d'histoire* 1977:3. 483.
16. *Istoria României*, 185, 205–206.
17. A török „monopóliumok” részlegességét írja le *Giurescu*, *Du caractère des relations*, 207–213.
18. *Istoria României*, 188.
19. *Decei*, *Istoria imperiului otoman*, 91.
20. *Inalcik*, *Ottoman Methods of Conquest*.
21. *Ö.L. Barkan*: Les déportations comme méthode de peuplement et de colonisation dans l'empire ottoman. *Revue de la Faculté des Sciences Economiques de l'Université d'Istanbul* 11(1946–50), 524–569; 13, 56–79; 15, 209–329.

22. *A. Stojanovski*: La population dans les villes macédoniennes au XVe et XVIe siècle. *La Macédoine et les Macédoniens dans le passé*, Szkopje 1970, 130.
23. *G. Polikruševa*: Islamisation de la région Reka dans le Nord-Est de la Macédoine. *La Macédoine et les Macédoniens*, 138.
24. Izvori za bölgaskkata isztorija. XIII/1, Szófia 1966, 388–429.
25. I.m. 160–297 ill. 298–334.
26. Izvori za bölgarszkata isztorija. X., Szófia 1964, 21–60.
27. Már a vidini szandzsákban ez volt a helyzet: fél évszázaddal a hódítás után csak az erődített helyeken volt számottevő (kb. 50 %-os) mohamedán lakosság, a falvakba már nem jutott telepes. *D. Bojanics – Lukacs*: Vidin i vidinszkijat szandzsek prez 15–16 vek. Szófia 1975, 31.
28. *H. Inalcik*: 1431 tarihli timar defterine göre Fatih devrinden önce timar sistemi. *IV. Türk Tarih Kongresi, Tebligler*, Ankara 1952, 132–139.; *uő*: Suret-i defter-i sancak-i Arvanid. Ankara 1954.; *uő*: Fatih devri üzerinde tetkikler ve vesikalar, I. Ankara 1954, 158–159.
29. *Inalcik*, Fatih devri, 145–146.
30. I.m. 150–151.
31. I.m. 151–152.; *Historija naroda Jugoslavije*, II. Zágráb 1959, 75.
32. *Inalcik*, Fatih devri, 152–153.
33. *Historija naroda Jugoslavije*, II. 76.; *B. Djurdjev*: Hrišćani spahije u sevornoj Srbiji u XV veku. *Godišnjak Istoriskog društva Bosne i Hercegovine* IV(1952), 166.; *Inalcik*, Fatih devri, 155.
34. A vidini szandzsák 16 keresztény tímárbirtokosa közül kilenc 1.000 akcse alatti jövedelmet élvezett (1454/55-ös összeírás). *Bojanics – Lukacs*, Vidin i vidinszkijat szandzsak, 26.
35. *Historija naroda Jugoslavije*, II. 77.; *Djurdjev*, Hrišćani spahije, 167.
36. *Inalcik*, Fatih devri, 155–156, 158.
37. I.m. 180.
38. *D. Bojanić-Lukač*: Negotinska krajina u vreme turske vladavine. *Glasnik Etnografskog muzeja u Beogradu* 31–32(1968–69), 68–83.; *J. Zontar*: Die Südslawen und die Türken. *Internationales Kulturhistorisches Symposion, Megersdorf 1969*, 1., Eisenstadt 1972, 96–97. Hercegovinában 10 háztartásonként (*Inalcik*, Fatih devri, 154.), a szendrői szandzsákban 5-önként (*Barkan*, Kanunlar, 325.) állítottak egy lovast, Vidin és Branicsevo vlahjai egyenként lovon szolgáltak (*Inalcik*, Adaletnámeler, 96.).
39. *Stojanovski*, La population, 128.
40. *Zirojević*, Tursko vojno uredenje, 112–158, 255.; *uő*: Turska utvrdena mesta na području danasje Vojvodine, Slavonije i Baranje. *Zbornik za istoriju*, 14(1976), 99–143.
41. Legújabbán *Gökbilgin*, Osmanli müesseseleri, 103.
42. *Tadić*, L'unité économique, 634.
43. *D. Kovačević*: Le rôle de l'industrie minière dans le développement des centres économiques en Serbie et en Bosnie, pendant la première moitié du XVe siècle. *La ville Balkanique, XVe–XIXe ss.* (Studia Balcanica 3), Szófia 1970, 133–138.
44. *R. Samaržić*: Belgrade, centre économique de la Turquie du Nord au XVe siècle. *La ville Balkanique* 33–44.

45. *Tadić*, L'unité économique, 634.
46. I.m. 635.
47. *Samarđžić*: Belgrade, 34.
48. *G.J. Brătianu*: Etudes sur l'approvisionnement de Constantinople et le monopole du blé à l'époque byzantine et ottomane. *Byzantion* 1929, 83–107. *Uő*: Nouvelles contributions à l'étude de l'approvisionnement de Constantinople sous les Paléologues et les empereurs ottomans. *Byzantion* 1931, 641–656. *M. Alexandrescu-Dersca*: Contribution à l'étude de l'approvisionnement en blé de Constantinople au XVIIIe siècle. *Studia et Acta Orientalia* 1957, 13–37.
49. *Tadić*, L'unité économique, 634.
50. *V. Tăpkova-Zaimova*: Sur les débuts de colonies ragusaines dans les territoire bulgares (fin du XVe s.). *La ville Balkanique*, 125.
51. *Tadić*, La Grèce et la Dalmatie, 1–10.; *J. Kalić*: Les contacts commerciaux des pays balkaniques avec la Hongrie durant la seconde moitié du XVe siècle. *Actes du 1er Congrès int. des études Balkaniques*, III. Szófia 1969, 619–625.; *J. Voje*: La structure de la classe des marchands en Bosnie et en Serbie pendant la deuxième moitié du XVe siècle. *Uott* 627–632.; *M. Dan – S. Goldenberg*: Marchands balkaniques et levantains dans le commerce de la Transylvanie aux XVIe et XVIIe siècle. *Uott* 641–648.; *Tadić*, Unité économique, *Uott* 633–640.; *Tăpkova-Zaimova*, Sur les débuts, *La ville Balkanique* 125–131.; *Samarđžić*, Belgrade, *Uott* 33–44.; *C. Șerban*: Le rôle économique des villes roumaines aux XVIIe et XVIIIe siècle dans le contexte de leurs relations avec l'Europe de Sud-Est. *Uott* 139–153.
52. *Barkan*, Kanunlar, 306, 311, 325.; *Kanuni i kanunname za Bosanski*, 41, 103–105.; *D. Djurdjev*: O knezovima pod turskom upravom. *Istoriski časopis* 1(1949):1–2, 133–166.; *M. Vasić*: Knezine i knezovi timarije u Zvorničkom sandžaku u XVI veku. *Godišnjak Istoriskog društva Bosne i Hercegovine*, 10(1959), 247–278.; *E. Grozdanova*: Fizikalnūje funkcii i objazannosztyi bolgarszkih knezov, sztarejsin i kodzsabasijev (XV–XVIII.vv.). *Bulgarian Historical Review* 3(1973), 42–60. *uő*: Bőlgarszkata szelszka obstina prez XV–XVIII vek. Szófia 1979.
53. *Inalcik*, Adaletnameler, 95–99.
54. Itt is megfigyelhetjük a török iratok megszövegezésének azt a módját, hogy a helyi lakosság sajátos intézményeiről vagy szokásairól beszélve az illető nép nyelvének terminusait használják akkor is, ha létezett szinonim török kifejezés. A jelen esetben a „kmet” szó átvétele természetes, de a választást is a megfelelő szláv „izbor” szóval nevezi meg az irat, ezzel hangsúlyozva a töröktől eltérő szokást.
55. *E. Grozdanova*: Le fondements économiques de la commune rurale dans les régions bulgares (XVe–XVIIIe siècles). *Etudes balkaniques* 1974:1, 30–40.; *uő*: Bőlgarszki obstini kato kreditirana sztrana v lihovarszkite operaciji (XVII–XVIII.v.). *Iztoricseszki pregled* 1974:3, 61–70.; *D. Antonijević*: Položaj starih osoba u obićajnom pravu južnih slovena. *Obićajno pravo i samouprave na Balkanu i u susednim zemljama*, Belgrad 1974, (a továbbiakban: *Obićajno pravo*), 443–454.; *F. Milkova*: O nyekotorūh funkcijah bolgarszkih obscsin konca XIX veka, szvjazannūh sz bolgarszkim obūcsenjūm pravom. *Obićajno pravo*, 199–214.
56. A szokásjog továbbélésére lásd az *Obićajno pravo...* c. idézett kötet tanulmányait, különösen *M. Andréev*: Le droit contumier des slaves du sud et leurs organisation d'autogestion pendant la domination ottomane, 13–19., ill. *M. Bolović*: Tragovi

- naseg srednjevekovnog krivičnog prava u turskim zakonskim spomenicima. *Istorički časopis* VI(1956), 1–11.
57. V. Čubrilović: Patrijalhalna društva u njihova običajna prava u Albaniji i Crnoj Gori srednjeg veka. *Običajno pravo*, 43–68.; B. Djurdjev: L'importance du „zbor” (comice) monténégrin au XVIIe siècle. *Običajno pravo*, 297–299.; D. Dragojlović: Institution de responsabilité collective chez les Slaves des Balkans. *Običajno pravo*, 425–427.
58. M. Hadžijahić: Quelques types de villes privilégiées dans le féodalisme turc. *Običajno pravo*, 414–418.
59. F. Babines: Mehmed der Eroberer und seine Zeit. München 1953, 470.; Werner, Die Geburt, 295.; Tyan: Histoire de l'organisation, 93.; Handrovics László: L'église serbe sous la domination turque. Párizs 1947.; J. Koropec: Die christlichen Kirchen der Jugoslaven unter der Türkenherrschaft. *Internationales Kulturhistorisches Symposium, Mogersdorf 1969*, 1., Eisenstadt 1972, 145–154. Ch. Papastathis: L'église et le droit coutumier aux Balkans pendant la domination ottomane. *Običajno pravo*, 187–196.; Z. Pljakov: Quelques question l'histoire de l'archevêche-patriarat d'Ipek à la fin du XVIIe s. et l'autonomie de la population non-musulmane des pays balkaniques au XVe et XVIIIe ss. *Etudes historiques* IV, 243–263.; G. Nesev: K voprosu o szosztójanyii bolgarszkih cerkvej i monasztürej v pervüje sztoletyija oszmanszkiego vlagyicesztva. *Etudes historiques* V, 273–290.
60. Vö, a 189. jegyzettel. B. Cvetkova: Les institutions ottomanes en Europe. Wiesbaden 1978, 6–7.

HÓVÁRI JÁNOS:

AZ OSMÁN BIRODALOM ÉS A LEVANTE-KERESKEDELEM A 15 – 16. SZÁZADBAN

(Egy nagyobb tanulmány vázlatja)

A kereskedelem az egyes társadalmak jellegénél fogva lehetett járulékos, de bizonyos korokban a gazdasági-társadalmi továbblépések fő hajtóerejévé is válhatott. Az ókori és a középkori kereskedelem jellege nagyon sokáig nem különbözött egymástól. A kereskedelmi tőke a több évezredes *özönvíz előtti* formáját csak bizonyos előfeltételek megszületése után tudta levetni. Ez elsőként igazán csak a 15. századi Németalföld és Anglia egyes városaiban történt meg a már korábban lejátszódó belső társadalmi-gazdasági folyamatok eredményeként. Természetesen hasonló jellegű folyamatok csíráit Európa más régióiban is megfigyelhetjük, főleg Észak-Itáliában; de a teljes kibontakozás csak a flandriai, brabanti és egyes angliai városokban sikerült. A kereskedelmi tőke a bérmunka alkalmazásával új gazdasági-társadalmi folyamatokat indító termelő tőkévé vált, s megteremtette az eddigőtől teljes egészében eltérő *új világkereskedelem* alapjait. A 14.–15. század folyamán világgözpontként számontartott Észak-Itália (Velence, Genova, Firenze) fénye egyre elhalványodott Antwerpené, Londoné majd Amszterdamé mögött. A modern *Nyugat* alapját képező városok az *új világkereskedelemnek* köszönhatték gazdagságukat, a szintén kereskedelemmel foglalkozó Velence és Genova pedig relatíve egyre szegényedett. Ezt a folyamatot régóta ismeri már a történetírás, de észrevették maguk a kortársak is. Míg az angliai és németalföldi városoknak újabb és újabb lehetőségei adódtak a bővülő európai belső piacon, majd később az új világ felé irányuló kereskedelemben, addig az itáliai városok Levante-kereskedelmében a hanyatlás bizonyos jegyeit tapasztalhatjuk. A Levante-kereskedelem hanyatlásának okai sokáig egyértelműnek tűntek a történészek előtt. A Levante-kereskedelem és ezzel együtt az itáliai városok hanyatlását sokáig az oszmán birodalom mediterráneumi hódításainak tulajdonították. A kérdés múlt században élt nagy szakértője, W. Heyd is ezt vallotta a máig is kézikönyvnek számító 1879-ben megjelent két kötetes *Geschichte des Levantehandels im Mittelalter* című munkájában.¹ A főleg olasz forrásokkal dolgozó Heyd nézeteit nyilvánvalóan nagyban meghatározta az európai világ iszlám képe. Szűk szakmai körökét leszámítva ez tulajdonképpen még ekkor is az elfogult 15–

16. századi talajon állt, s ezen a képen szinte alig változtatott a felvilágosítás Keletimádata. Bár Heyd nézeteit már 1915-ben megcáfolta az angol A.H. Lybyer², mégis szinte napjainkig találkozunk még tudományos cikkekben is a heydi konklúzióval. Nem véletlen, hogy a történetírás újból és újból napirendre tűzte a Levante-kereskedelem hanyatlásának kérdését, most már természetesen nemcsak a heydi koncepciót utasították el, hanem választ kellett adni a Levante-kereskedelem hanyatlásának valós okaira is. Frederic Lane, Vittorino Magelhaes-Godinho, Eliyahu Ashtor, a kiváló elméleti megragadásokat adó Claude Cahen, és nem utolsósorban Fernand Braudel munkáiban nemcsak a 15–16. századi Levante-kereskedelem képe rajzolódik ki hanem a hanyatlás okaié is.³ Az e hanyatlást előidéző okok kutatása nemcsak az itáliai városok hanyatlásával áll kapcsolatban, hanem a földrajzi felfedezések indítékainak megtalálásával is.

A történetírás sajnos még a mai napig sem tud egyértelmű választ adni azon kérdésre, hogy mi készítette a portugálokat arra, hogy az óceánon az afrikai partokat követve mind délebbre vitorlázzanak, megteremtve ezzel nemcsak az európaiak óceáni hajózását, hanem megindítva a földrajzi felfedezések világtörténelmi jelentőségű korszakát is. M. Malowist lengyel gazdaságtörténész figyelemre méltó megállapításai, amelyekben a portugálok felfedező útjait a portugál társadalom, a reconquistában elszegényedő portugál nemesség kiűtkeresésével magyarázza⁴, sajnos még kellőképpen nem váltak általánosan elfogadottá a történetírásban.

A nagy földrajzi felfedezések okait egyes történészek sokáig az oszmán expanzióban látták. Eszerint a 15. század második felétől kezdődően az oszmán törökök elállták, elzárták a Keletre vezető utakat, s megakadályozták a Kelettel folytatott kereskedelmet. Ez nemcsak a Levante-kereskedelem hanyatlását hozta magával, hanem megindította az Indiába vezető út keresését is, majd ennek birtokában az óceáni kereskedelem tönkretette a főleg fűszerekkel kereskedő itáliaiakat, s ezzel bekövetkezett a Levante-kereskedelem hanyatlása; így rajzolódik ki egy látszólag nagyon logikus kép.⁵ Ezzel szemben az újabb kutatások kiderítették, hogy az oszmánok nem zárták le a keleti utakat, a hanyatlásról alkotott kép is túlzott.⁶ A 15–16. század fordulóján a Levante-kereskedelemben már bizonyos válságjelek mutatkoztak, ám ezeket el kell választanunk egyes évek krízisétől, amire már korábban is volt példa, s ettől egyébként az óceáni kereskedelem sem volt mentes. S az is biztos, hogy a Levante-kereskedelem ekkor még nem korábbi önmagához képest lett jelentéktelenebb, hanem volumenében, tőkájében maradt el a nagyobb térfogatú hajókkal dolgozó óceáni kereskedelem mögött.⁷

Ha elfogadjuk a heydi nézetet, miszerint az oszmánok lezárták a keleti utakat, ezzel azt is állítjuk, hogy az oszmán birodalom egy Isztambul-centrikus autonom gazdasági világot hozott létre. Kétségtelen, hogy ennek léteztek bizonyos tendenciái, és ezek a gazdaság bizonyos szféráiban meg is valósultak.⁸ Az oszmán birodalomban, mint ahogyan korábban az araboknál és a szeldzsukoknál is, a nyugati Mediterráneumtól elütő, hadszervezetben és államirányításban autonóm világ jött létre, de a kézműipart és az ennél sokkal jelentősebb kereskedelmet – bizonyos ágakat kivéve – sohasem szakította ki az oszmán állam a Földközi-tenger medencéjében ható erők befolyása alól. Az oszmán birodalom szinte ráfolyt a Levante-kereskedelem kisázsiai, balkáni, majd fekete-tengeri és közel-keleti vázára úgy, hogy a fő-útövek továbbra is megmaradtak. A változás szerintünk csak annyi volt, hogy a kereskedelem után szedett vámok a bizánci vagy mameluk kincstár helyett most az oszmánlit gazdagították. Ha ebben kár keletkezett, akkor a reagálási időtől függően a birodalom bevetette erőit, hogy megőrizze a jövedelmeit, amelyek között a Levante-kereskedelemből adódó hasznok tetemes összegekre rúgtak.

A Levante-kereskedelem tulajdonképpen nem más, mint Európa kereskedelme a Távol-Kelettel. Elő- és Hátsó-Indiával és Perzsiával. Maga a Levante a Földközi-tenger keleti partvidékét jelenti, amelynek határait aligha lehetne pontosan meghúzni. Talán a Kilikiától Gázáig húzódó tengerpartot nevezhetjük szűkebb értelemben a Levantei partvidéknek. De régóta nevezik a kisázsiai partvidéket is levanteinek. A későbbiek során levantei lett mindaz, ami az oszmán birodalomból származott, amely már a 17. században Közel-Keletől a Balkánig húzódott. Mi részünkről a Levante-kereskedelmet az utóbbi értelemben fogjuk fel.⁹

A levantei kikötőkbe vezető utak története messzi évszázadokba nyúlik vissza. Kialakulásuk kezdetét azt hiszem, aligha lehet megállapítani, ám kutatásuk során feltárulhat az egymást legyőző, ellenséges civilizációk mindezek ellenére meg-megismétlődő egymásba fonódása, egymásra épülése. A kínai áruk Közép-Ázsián keresztül kerültek Perzsiába, s onnét a fekete-tengeri vagy kisázsiai kikötőkbe.¹⁰ Elő- és Hátsó-Indiával az Indiai-óceán volt az összekötő kapocs. A monszun szelek ismeretében az arab és indiai hajósok könnyedén szeltek át az óceánt.¹¹ Vasco da Gama is csak az arab hajózási ismeretek birtokában, arab tengerészek segítségével tudott eljutni Indiába.¹² Az óceáni utak vagy a Bab el-Mandabon keresztül a vörös-tengeri, vagy a hormuzi szoroson keresztül a perzsa öböl kikötőkbe vezettek. Az előbbiek azután a Níluson felhajózva vezettek Kairón keresztül Alexand-

riába, vagy pedig Mekkán keresztül a hedzsászi partok mentén Damiettába, Alexandriába és Petrába. A Perzsa-öböl felől Baszrából kiindulva szelték át utak a Közel-Keletet; Damaszkuszról elágazva Aleppó, Bejrut és egyéb libanoni és szántóföldi kikötők felé. De vezettek utak egész Kisáziát átszelve Trapezuntba és Burszába is. Ezek az útvonalak nemcsak a kereskedelem, hanem – számtalan le- és elágazásaikkal együtt – a közel-keleti és kisázsiai érintkezési és települési viszonyok vázát is adják.¹³

A római birodalom császárkori időszakában már virágzott a hellenisztikus hagyományokon nyugvó Levante-kereskedelem. A pompában fürdő Róma selymei, bíborszövevei és egzotikus fűszerei egyaránt a levantei kikötőkből jutottak Ostiába. Róma hanyatlásával pedig a bizánci birodalom lett ennek nemcsak közvetítője, hanem fogyasztója is.¹⁴

A római birodalom bukása után a germánok is nagy vásárlóivá váltak a keleti áruknak. Felhalmozott aranyuk a kelet-európai utakon jutott el Bizáncba s onnét tovább Keletre, főképpen Indiába. Itt ez idő tájt hiányok mutatkoztak az aranykészletekben, mivel a Közép-Ázsiában lezajlott politikai események következtében akadoztak az indiaiaknak a szibériai aranybányákkal való kapcsolatai. A normann kereskedők a Volga és Dnyeper mentén haladva érték el a Keletet, s így a varégek közismert vásárlói lettek a bizánci és krími piacoknak.¹⁵ A germán hódítások után átrendeződő Nyugat-Európát az arabok látták el levantei árukkal. A cserébe kifizetett arany tönkretette az európai pénzgazdaságot, s így H. Pirenne¹⁶ kutatásai alapján tudjuk, hogy nagy szerepe volt az európai kora-középkori aranyválság előidézésében. Az aranyválság természetesen kihatott a Levante-kereskedelemre is, de nem jelentette annak teljes tönkremenetelét.

A 13. század folyamán az új aranybányák megnyitása megszüntette az európai aranyhiányt, s ezzel új lendületet vett a Levante-kereskedelem is. S nem véletlen az sem, hogy a 13. század végén és a 14. század elején az itáliaiak: firenzeiek, velenceiek, genovaiak vertek elsőként aranydukátokat.¹⁷ Ekkor már az ő kezükben volt az egész Levante-kereskedelem, de mellettük több város kapcsolódott még e kialakult láncolatba Katalóniától egész Dalmáciáig. A köztük lévő verseny és háborúk következtében differenciált módon szövődtek az egész mediterráneumot behálózó kereskedelem szálai. A levantei kereskedők megragadták a Fekete-tengeren adódó lehetőségeket is. A 13. század során genovai kolóniák jöttek létre a Krímben, a Duna-deltánál és a Dnyeper és a Don torkolatánál.¹⁸ Az itáliai városok természetesen nemcsak a levantei árukkal kereskedtek. Nagy jelentőségű volt a saját ellátásukat szolgáló élelmiszer- és nyersanyag-import is. Tengeri útvonalaiik

mentén a saját uralmuk alá tartozó erődök húzódtak s szolgáltak bázisul a további úton. A genovaiak a Fekete-tengert és Perát tartották kezükben, a velenceiek pedig a Levante felé vezető hajóutak vonalába eső Korfu, Kréta, majd Ciprus szigetét, de a bizánci birodalom széthullásával még újabb és újabb területek jutottak uralmuk alá.¹⁹

A Levante-kereskedelem azonban nemcsak gazdasági kérdés volt, hanem politikai is. Nemcsak annyiban, hogy a keresztes hadjáratok összefonódtak a velencei és genovai érdekekkel és ezt követően kereskedelmi koncessziókat kaptak a szentföldi államokban; hanem a Levante volt az egymással élesen szembenálló két vallás összeütközésének is a színtere. A keresztények csak pápai engedéllyel kereskedhettek a mohamedánokkal. A pápa ugyan könnyedén kiadta ezeket az engedélyeket, de előfordult az is, hogy évekig megtagadta, ám az avignoni fogság, s a pápaság hatalmának szétesése következtében ez nem jelenthetett komoly akadályokat. A korlátozások azonban sok esetben reális veszélyekre is figyelmeztettek. A 14. században már köztudott volt, hogy a velenceiek nemcsak fegyvereket szállítottak a mameluk Egyiptomba, hanem az odaszállított fából épült fel a mameluk flotta és a kiszállított vas és réz is stratégiai jelentőségű volt.²⁰ A velenceiek kereskedelme a mameluk Egyiptommal 1344-ben vett nagy fordulatot. Ettől kezdve állandó járatok indultak Alexandriába. A közvetlen kiváltó ok az volt, hogy a fekete-tengeri kikötőket meglátogató hajók szinte üresen tértek vissza, a mameluk partvidék pedig új lehetőségekkel kecsegtetett.²¹

A szentföldi államok bukása után a keresztes vállalkozások sem tettek túlságosan a Levante-kereskedelemben érdekelt feleknek. A szárazföldi erődök elvesztése után az új háborúk során egy időre a kereskedők előtt lezárult egy-egy jelentősebb útszakasz, ezzel egész Európára kiható krízist vonva maga után. Így például az 1368–69-ben lezajlott ciprusi-mameluk háború során a velenceiek voltak leginkább amellet, hogy a két fél minél előbb békét kössön. Famagusta lezárásával ugyanis megbénult a libanoni és szentföldi kikötők forgalma.²²

A 13–14. században már nemcsak arannyal vásároltak az európaiak a Közel-Keleten, hanem megkezdődött bizonyos áruk exportja. Ezek között a fa, vas, réz, szurok, szappan stb. a legjelentősebb. A 14–15. század fordulóján azonban lényeges változás állott be a Levante-kereskedelemben, megkezdődött a nyugat-európai textiliák exportja.²³ Ezt egyértelműen a Nyugat-Európa és körötte lévő területek közötti technikai különbség tette lehetővé. Habár szebb volt és nehezebb tartósabb is a damaszkuszi és az alexandriai kelme,

mint a kölni vagy a rheimsi, de drágább. Európában ekkor már régen elterjedt a pedálos szövőszék és az energianyerés szempontjából létfontosságú vízimalom. A Közel-keleten továbbra is ezen újítások nélkül dolgoztak, így áraik nem tudták tartani a versenyt az európaiakéval. A velenceiek először ugyan drágább szöveteket szállítottak a Közel-Keletre, amelyeknek a minősége ámulatba ejtette a vásárlókat, ezután kezdték meg a velencei és genovai kereskedők az olcsó flandriai szövetek dömpingjét, amelyek olcsósága tönkretette az egész közel-keleti textilipart.²⁴ Mivel a levantei kikötőkbe Keletről legfőképpen aranyért jutottak el az áruk, néha az európaiaknak fel kellett újítaniuk az aranyfizetést, mert a közel-keleti arany kiáramlása esetén befellegzett volna az indiai-óceáni kapcsolatoknak.

Ám az európai gazdaság vásárlási igényeit nem lehetett kielégíteni a rendelkezésre álló aranykészletekkel. Claude Cahennek teljes egészében igaz van,²⁵ amidőn ebben látja a 14–15. századi nyugat-európai struktúraváltás alapjait. Az arany helyett más csereértéket kellett biztosítani. Ez kezdetben, mint említettük, nyersanyag volt – mivel a tengerre épült Velencének és a hegyek és a tenger közé szorult Genovának nem is volt másra lehetősége. Ugyanakkor a Közel-Keleten az évszázadok során felhalmozódott arany birtokában megvolt a vásárlási kedv. *A helyi ipar azonban a vásárlási igényeket nem tudta kielégíteni.* Ennek következtében az itáliai városoknak a kézműipari termékek szállításában hatalmas lehetőségeik adódtak. Mint említettük – az arany-szűke miatt – rá voltak kényszerítve, hogy valamiféle arany-helyettesítőt találjanak, s ez nem lehetett más, mint kézműipari áru.

Az európaiak keleti kereskedelmének mozgatója viszont a levantei áruk utáni igény volt. Az itáliaiak ezeket nagy haszonkulccsal továbbították az északi piacok felé. Flandriai és saját készítésű árukkal fizettek a Közel-Keleten²⁶, az arabok viszont főként aranyért vásároltak az indiaiaktól.²⁷ Ennek következtében, mint ahogyan korábban a 9–11. század folyamán Európából, úgy most a Közel-Keletről áramlott ki az arany. Mindehhez hozzájárult, hogy az ezüst-arany átváltási arány a 14. század közepétől Ázsiában az ezüst javára tolódott el,²⁸ s ennek következtében megkezdődött az európai és közel-keleti arany eladása az Indiai óceán partjainál. Ezen folyamatok következtében már a földrajzi felfedezések idején – a látszólag még mindig jól menő üzlet ellenére is – a közel-keleti Levante-kereskedelem világban volt, amely kihatott a keleti Mediterráneum társadalmára is. Az itáliai behatolás következtében a helyi kézműipar is visszafejlődött, s a kereskedelmi tőke és a kézműipar összekapcsolódására évszázadokig nem nyílt lehetőség.

A 15. század kezdetén az itáliai városok, főleg a két nagy: Velence és Genova – a mameluk területek kivételével – teljesen ellenőrzésük alatt tartották a levantei partvidéket.²⁹ A széthullott bizánci birodalom utódállamainak uralkodóit hol a velenceiek, hol a genovaiak irányították éppen úgy, mint a ciprusi királyt. Az oszmán törökökkel az itáliaiak kezdetben mint a bizánci párharcokban résztvevő zsoldos csapatokkal kerültek kapcsolatba. Nem tűntek akkor többnek, mint a többi kisázsiai emírségek. A partmenti törökök ugyan jó hajósok voltak, s kalózkodásuk is közismert volt. Rajtaütéseik során nemcsak a balkáni partokat támadták meg, hanem a Duna torolatában lévő Kiliáig is eljutottak.³⁰ A genovaiak vették fel először a kapcsolatokat az oszmánokkal 1352-ben.³¹ Nekik volt ez elsősorban érdekük, hiszen a számukra nagy jelentőségű Perával szemben lévő ázsiai partokat és Bhityniát megszállták már ekkor az oszmánok. 1354-ben az oszmánoknak sikerült az, ami egyetlen kisázsiai emírátnak sem, megvetették a lábukat Európában. 1354-ben a genovaiak által is támogatott Joannész Kantakuzénosz megsegítésére érkező török csapatok végérvényesen megszállták a földrendés által romba döntött Gallipolit.³² Az időközben kitört velencei-genovai háború is nagyban közrejátszott abban, hogy az oszmánok hamarosan nemcsak a magatehetetlen trákiai partvidéket foglalták el, hanem a Balkán keleti felét is. 1378-ban, majd 1385-ben a genovaiak újabb szerződést kötöttek az oszmánokkal,³³ amely feljogosította őket, hogy oszmán területeken kereskedjenek. A velenceiek a genovaiakkal kötött béke után 1381-ben kötötték az első kereskedelmi szerződésüket az oszmánokkal.³⁴

A velenceiek és a genovaiak mindaddig jó viszonyban voltak az oszmánokkal, míg azok meg nem közelítették a kezükben lévő területeket. Ez elsőként 1391-ben történt meg, amikor elfoglalták a genovaiak kezén lévő Palatiát, Smyrnát és Epheszoszt,³⁵ a velenceiek pedig Albániában kerültek szembe az oszmánokkal.³⁶ Ezt a folyamatot azonban Timur Lenk keleti támadása egy időre feltartóztatta. A széthulló oszmán birodalomban a velenceiek és a genovaiak most ugyanazzal próbálkoztak, mint a hanyatló Bizáncban; vállalkoztak az egymással szemben álló felek megsegítésére kereskedelmi koncessziók fejében. A velenceiek 1403-ban Szulejman Cselebivel, 1411-ben az európai területeket kézben tartó Musza Cselebivel, majd végül a harcokból győztesen kikerülő Mehmed Cselebivel kötöttek kereskedelmi szerződést 1419-ben.³⁷ Az újból regenerálódó oszmán birodalommal azonban Velence nem tudta felvenni a harcot. A tengerek királynőjének Luxemburgi Zsigmond és a vele szövetséges genovaiak ellen kellett összpontosítania minden erejét. Ugyanakkor foganatja lett Zsigmond király azon tervének

is, miszerint Közép-Európa levantei árukkal való ellátását Keletről a fekete-tengeri genovai kolóniák segítségével kívánta megoldani, hogy kiküszöbölje a velencei közvetítést, s így gazdasági nyomást is gyakoroljon a városállamra. A fekete-tengeri genovai kolóniáknak ekkor új lehetőségeik adódtak. A szállítványaik szárazföldi utakon indulhattak el Kiliából, Akkermanból, Szudakból és Kaffából Moldván és a krími kánságon keresztül Magyarország és a lengyel-litván állam felé. A Don torkolatában lévő velencei kolónia, Tana lakói nem sokat zavarhatták ezeket a kapcsolatokat. Ám a németországi piacok ellátása nem valósulhatott meg ezen az úton, s Zsigmond kénytelen volt ismét megengedni a velenceieknek a német-római birodalmon belüli kereskedést.³⁸ Ám Zsigmond király terve nagyban hozzájárult ahhoz, hogy a genovai fekete-tengeri kolóniák újraéledjenek, s mind komolyabb kereskedelmi tevékenységet fejtsenek ki. Kereskedelmi lehetőségeik ekkor már szinte teljesen az oszmánokon múltak. A Boszporusz lezárásával a törökök bármikor elvághatták volna a földközi-tengeri kapcsolataikat, ami nemcsak az anyavárossal való kapcsolatokat korlátozta volna, hanem a mamelukokkal való érintkezést is. Ez a genovaiakat jelentős bevételektől fosztotta volna meg, hiszen a mameluk Egyiptom rabszolgaellátását ekkor már leginkább a genovaiak biztosították; de érdekelt volt e nem éppen keresztényi üzletben Velence is.³⁹

A 15. század első felére tehető a közel-keleti kereskedelmi utak átrendeződése. A Kisázsia átívelő utak célpontja az oszmán birodalom fővárosa, Bursa lett. Nemcsak az Erzenrum-Erzincan-Tokat-Ankara-Eskişehir, hanem az Aleppo-Adana-Konya-Akşehir-Kütahya útnak is az lett a célpontja, amely tulajdonképpen a Jeruzsálembe és a Mekkába vezető zarándokútnak volt egyik szakasza. Ez utóbbi utat járta be 1432-ben Bertrandon de la Brocquière is, aki útja során Burszában több genovai kereskedővel is találkozott.⁴⁰ Schiltberger, egy másik utazó tudósítása szerint Bursa selyemkereskedelme és selyemipara a 14. század végén jelentősebb volt nemcsak a krím-félszigeti Kaffáénál, hanem Damaszkuszénál is.⁴¹ Ekkor már a giláni és az aszterabadi selymet leginkább csak Burszába szállították. Valószínűleg a selyemkereskedelem következtében megnövekedett forgalom okozta azt is, hogy megnövekedett a burszai fűszerforgalom is.⁴²

Az ankarai csatavesztés „megtépázta” az oszmán birodalmat, de már I. Mehmed alatt megkezdődött a birodalom erejének teljes helyreállítása. II. Murád 1422-ben már meg tudta ostromolni Bizáncot, s a bizánciakat újból az oszmán hűbéresség elismerésére tudta kényszeríteni. 1423-ban a bizánciak átadták a velenceieknek a szaloniki kikötőt. Ez sértette az oszmán

érdekeket, s megkezdődött az 1430-ig tartó velencei-török háború, aminek végén a már egyszer 1394-ben elfoglalt város ismét török kézre került.⁴³ Ekkor úgy tűnt, hogy az oszmán expanzió főleg a velenceieket fogja kiszorítani az égei-tengeri szigetekről és a Peloponnészoszról, s a genovaiak meg tudják őrizni régi kiváltságait. Isztambul elfoglalása után a perai genovai kolónia jogain semmiféle csorba nem esett.⁴⁴ Az újabb velencei-török háború (1463–1479) pedig felszámolta a velenceiek égei-tengeri és görögországi pozícióinak jórészét.⁴⁵

A törökök sikereihez nagyban hozzájárult ez idő tájt az, hogy már jelentős flottával rendelkeztek. II. Mehmed flottaépítő politikájával megalapozta a földközi-tengeri oszmán expanzió lehetőségét.⁴⁶ A kiépült flotta könnyedén elfoglalhatott távolabbi területeket is. 1475-ben a krími genovai kolóniák (Kaffa, Szudak, Mangup) is oszmán uralom alá kerültek. Kellőképpen megrettentette az idegen kereskedőket az a hír, hogy a törökök a meghódított Kaffa genovai származású lakóit rabszolgának akarták eladni.⁴⁷ Hamarosan azonban Akkerman és Kilia, majd a velenceiek kezében lévő Tana is oszmán uralom alá került.⁴⁸ Ez azonban nem jelentette a keleti kereskedelem végét, mint ahogyan sokan vélték, s a kaffai példával állításukat igazolták is. Számtalan adatunk van arra, hogy az idegen kereskedők éppen úgy felkeresték az oszmán birodalom piacait, mint korábban. Igaz, hogy a Mediterráneumot középen egy vonal választotta ketté: keresztény és mohamedán világra. Erről elmondhatjuk, hogy birodalmi és kulturális határ volt, de gazdasági egyáltalán nem. A szembenállás nem bénította meg a kereskedelmet. Erre példát találhatunk a Mohács előtti végvári vonal tanulmányozása közben, de a magyarországi török hódoltság vizsgálatakor is. Az 1514. évi szendrői török vámnapló tanulsága szerint ugyanúgy találhatunk belgrádi szerb vagy török alattvaló kereskedőket Temesvárott, mint magyar, illetőleg török alattvalókat Szendrőn vagy Belgrádban.⁴⁹ Az érintkezési viszonyok csak közvetlen a háború idejére szakadtak meg. Nem véletlen az sem, hogy a háborúkat lezáró békek mindig tartalmaznak kereskedelmi záradékokat.⁵⁰ Tehát ne próbáljuk felfogni az oszmánok és a kereszténység viszonyát állandó háborúként, mint ahogyan nem volt az a mamelukokkal való viszony sem.

A keresztény-mohamedán világ ellentétes ideológiája következtében a szembenállás ténye hangsúlyozottan jelentkezett mind a korabeli, mind a későbbi évek politikai gyakorlatában. Természetesen voltak 15–16. századi „hidegháborús” tendenciák, ám a megosztott Európa ill. a főleg megosztott Itália sohasem reagált azonosképpen az oszmánok térnyerésére. A kapszola-

tok rendezése mindkét félnek létérdeke volt. A „hiánygazdaság” előbb-utóbb (inkább előbb) rákényszerítette az oszmánokat – de korábban a mamelukokat is – itáliai kapcsolataik rendezésére. A számukra létfontosságú árukat sohasem ők, hanem az itáliaiak hozták. Fel sem merült ennek a fordítottja.

Isztambul elfoglalásával a keleti utak végpontja Bursza helyett Isztambul lett.⁵¹ A 15. század elején megkezdődött folyamatok teljesebben a század második felében. A közel-keleti utak között a Kisázsia felé vezető útvonalak váltak a legjelentősebbekké. Ezt látszik igazolni az is, hogy 1479-ben és 1481-ben indiai ágensek érkeztek Isztambulba, hogy megszervezzék a fűszerek és egyéb indiai áruk állandó szállítását.⁵² A Burszába érkező aleppói arab kereskedők között nem egyedüli volt Hadzsi Abu Bekr, aki 200.000 akcse (kb. 4.000 velencei dukátnak vagy magyar aranynak megfelelő) értékű árut hozott.⁵³ Mint említettük, a perzsiai selyemszállítások végpontja volt ekkor már Bursza. A nyersselyemnek azonban csak kis részét dolgozták itt fel, nagy részét firenzei kereskedők szállították tovább Itáliába.⁵⁴

Az 1499–1502. évi velencei-török háború zavarokat okozott a velencei kereskedelemben. Ez a háború nemcsak az oszmánokkal való kereskedelmet gátolta meg, hanem a mameluk Egyiptommal való kereskedést is korlátozta. A háború fő színtere az Adriai-tenger bejárata volt, ahol a II. Bajezid szolgálatába állt kalóz, Kemál Reisz jelentős sikereket ért el, elfoglalta Negropontét, Modont és Koront, a Kréta és Ciprus felé irányuló hajózás legfontosabb velencei bázisait.⁵⁵

A velencei-török háború okozta Levantei zavarok is közrejátszhattak abban, hogy a portugál hajósok megpróbálták megtenni ismét Vasco da Gama veszélyes és kétes sikerű indiai útját. 1500-ban 13 hajó indult el Lisszabonból Indiába Pedro Gabral vezetésével. A portugálok azonban nagyon jól tudták, hogy az Indiai-óceánon kemény harcok várnak rájuk, mert az Indiával való kereskedelmen éberben örködött a Mameluk Egyiptom.⁵⁶

1498-ban Vasco da Gama az indiai-óceáni hajózás titkainak a birtokában nagy veszteségek árán eljutott Indiába. Kalikutban a portugál hajókat megtöltötték fűszerekkel, s a portugálok számára új lehetőségek adódtak. Ezek azonban csak akkor válhattak *valódi lehetőségekké*, ha a portugál flotta biztosítani tudja a Perzsa-öböl és a Vörös-tenger bejáratának az ellenőrzését. Így széttorhették vagy korlátozhatták azokat az évszázados indiai-óceáni kapcsolatokat, amelyek századokon át biztosították egy kialakult közvetítő lánc révén Európa fűszerellátását. Hogy ezt elérjék, a Hormuzi-szorosnál és a Bab el-Mandab-nál kellett megvetni a lábukat. A mamelukok és a portugál-

lok között több, mint egy évtizedes harc vette kezdetét. A mamelukok a jemeniek és egyes indiai fejedelmek segítségével kezdetben sikereket értek el. 1508-ban szétverték a portugál flottát India partjainál, Soulnál.⁵⁷ A portugáloknak azonban 1510-ben sikerült megszerezniük Goat, 1511-ben Malakát, 1514-ben Hormuz szigetének elfoglalásával pedig a Hormuzi szoros ellenőrzését.⁵⁸ Igaz, hogy 1513-ban az Adent ostromló portugáloknak sikertelenül kellett visszavonulni, de ekkor már mégis hosszabb időre le tudták zárni a Bab el-Mandab-ot.⁵⁹

A portugálok ezen pozíciói következtében Alexandria fűszerellátása akadozott, amivel együttjárt az áruk nagyarányú emelkedése.⁶⁰

Miközben a mamelukok a Vörös-tenger bejáratánál harcoltak a portugálokkal, Szelim szultán megindította egyiptomi hadjáratát. A háború évei további zavarokat okoztak a levantei fűszerkereskedelemben. A fűszerárak az oszmán birodalomban is növekedtek. 1516–17-re, ahogyan a gyurgyevői vámnaplóból tudjuk, 1800 akcséra emelkedett egy kantár bors ára, ez 80%-os áremelkedést jelent az 1502. évihez képest.⁶¹

A fűszerár-emelkedés természetesen nem érintette a portugálokat, akik ekkor már teljes egészében megszerezték Németalföld és Anglia fűszerellátását. A velenceiek fűszerszállítása az indiai-óceáni küzdelmek és az oszmánoknak a szafaviada Iránnal való harcai következtében egyre akadozott. A bécsi kereskedők, akik eddig mindig Velencében vásároltak, 1512–13-ban Antwerpenbe küldték az ágenseiket,⁶² hogy onnét szervezzék meg a fűszerellátást. Nem lényegtelen megjegyezni azt sem, hogy ezek azok az évek, amikor a magyar réz forgalma jelentősen megnövekedett Antwerpenben.⁶³ A velenceieket az a veszély is fenyegette, hogy a genovaiak – akik ekkor már kellőképpen érdekeltek voltak a portugál vállalkozásokban, egész Itáliát ellátják portugál fűszerekkel. A velenceiek nagyon tisztán látták a portugálok adta lehetőségeket, s 1527-ben fel is ajánlották a portugáloknak, hogy Indiából egyenesen Velencébe szállítsák a fűszereket, s ők majd vállalják a további szállítás megoldását.⁶⁴

Mindezek ellenére azonban a Mediterráneumot nem lehetett kiiktatni az Indiával folytatott kereskedelemről. Két okból sem. 1. Sem a portugálok, de a 17. század folyamán az angolok sem tudták teljesen megvalósítani nemcsak a szárazföldi, hanem még a tengeri utak teljes ellenőrzését sem. Az indiai és az arab hajósok továbbra is eljutottak a Vörös-tengerre és a Perzsa-öbölbe egyaránt. 2. Az Indiával folytatott kereskedelem fő mozzogatói az arany, ezüst és bizonyos földközi-tengeri és arabiai árúk voltak.⁶⁵ Az arany és az ezüst a portugálok számára, amíg az amerikai ezüstbányák azt ontották,

könnyen hozzáférhető volt, de a földközi-tengeri korallok és a sáfrány, az egyiptomi ópium s az arabiai tömjén s egyéb látszólag jelentéktelen áruk tovább éltették a Levántével való indiai kapcsolatokat. Lassan az is bizonyosodott, hogy a fűszerek sokat veszítenek minőségükből a hosszú tengeri utakon, s a szárazföldi szállításuk sokkal előnyösebb, s ez nagyban közrejátszott abban, hogy bekövetkezett a 16. század második felében a Levante-kereskedelem reneszánsza.⁶⁶

A portugálok egy ideig élvezhették a mameluk Egyiptom szétesése következtében kialakult egyeduralkodást, ám nem sokáig. Az oszmánok a mamelukok örökébe kívántak lépni, és megpróbálták kiterjeszteni az uralmukat az Indiai-óceánon. 1527–28-ban Szelman Reisz ellenőrzése alatt tartotta az Adeni-öblöt.⁶⁷ A jemeniek azonban nem örvendtek túlzottan az oszmánoknak, s amikor 1530-ban Musztafa Bajrám megostromolta Adent, a város lakossága a portugálokhoz fordult segítségért. Ezt követően Musztafa Bajrám egészen Indiáig hajózott, a gudzsarati partokon lévő Diunál sikeresen verte vissza a portugálok támadásait. Azonban az indiai viszonyokba a távoli oszmán birodalom nem tudott beleavatkozni. A nagy mogul támadásainak kitett gudzsarati szultán a portugáloktól kapott segítséget, s ennek fejében megengedte, hogy erődöt építsenek Diuban.⁶⁸ 1538-ban Hadim Szulejmán pasa megsarcolta az adeni partokat és eljutott egészen az indiai partokig. Elfoglalta Diu-t is, de a portugál erőddel már nem bírt.⁶⁹ Az oszmánok 1546-ban megszerezték Baszrát, s ezt követően megpróbálkoztak a hormuzi szoros elfoglalásával is.⁷⁰ Az oszmánok egyik legnagyobb sikere a Vörös-tengeren Piri Reisz nevéhez fűződik, aki 1551-ben elfoglalta Adent. Ezt követően sikerült elfoglalnia az omani Maszkat kikötőjét is. Belekezdett Hormuz ostromába, de nem bírt a portugálokkal, s hajói elvesztése után visszatért ugyan Kairóba, de a selyemzsinórt nem kerülhette el.⁷¹ 1554-ben Szejdi Ali Reisz ismét India partjaiig jutott. Az oszmánok azonban inkább Európa felé összpontosították erőiket, s Hajreddin Barbarossa földközi-tengeri flottája nagyobb jelentőségű volt számukra, mint az indiai-óceáni. Baszra és Aden elfoglalásával az egész Közel-Kelet az oszmánok kezébe került, ezt a pozíciójukat évszázadokon keresztül megvédték. Abban, hogy más erők évszázadokig nem tudták megvetni itt lábukat, nagy szerepe volt annak, hogy az Indiai óceán hamarosan a portugál-angol, majd az angol-holland vetélkedés színterévé vált.⁷²

Már felvázoltuk, hogy mi volt a lényege annak a koncepciónak, miszerint az oszmán birodalom elzárta a Kelettel való kapcsolatokat. Ha a velencei és egyéb itáliai levéltárak anyaga adott már bizonyos támpontokat ah-

hoz, hogy a Levante-kereskedelem 1453. és 1517. után is folytatódott, s hogy az 1500–1520. közötti évek okozta krízist már a harmincas években kiheverte, mégis ezen a képen még sokat változtathatnak az oszmán források. Ugyanakkor az is kiderült, hogy egy-egy év kereskedelmi viszonyai alapján nem szabad hosszabb távra is érvényes megállapításokat tenni. A levantei viszonyokra a török-perzsa, török-portugál, valamint az indiai-óceáni és az indiai viszonyok együttes vizsgálata során rajzolódhat ki csak reális kép. Az oszmán birodalom és a Levante kutatása összefügg bizonyos tudománytörténeti kérdésekkel is. Az oszmanisztika is – egy-két kivételtől eltekintve – csak a nagyjelentőségű 1954. évi Cambridge-i Orientalisztikai Kongresszus óta tulajdonít nagyobb jelentőséget a gazdaságtörténetnek. A felvetett problémák fontosságára már Halil Inalcik – akit méltán nevezhetünk Ö.L. Barkan mellett az oszmán gazdaságtörténet megteremtőjének, – többször felhívta a figyelmet. Munkássága során ő volt az oszmanisták között az első, aki oszmánli forrásokra hivatkozva bizonyította be a heydi koncepció helytelenségét. Az oszmán birodalomnak a Levante-kereskedelem történetében betöltött esetleges korlátozó vagy serkentő hatásának teljes megvilágosítása csak kvantitatív adatok felhasználásával oldható meg. Szerecsénkre fennmaradt a levéltárakban egy-két olyan vámnapló, amelyek segítségével minderre lehetőségünk nyílik. A bécsi levéltárakban található, Magyarországra vonatkozó vámnaplókon kívül több vámnapló maradt ránk a 16. század elejéről az Al-Dunáról Kiliából, Tulcsából, Gyurgyevóból, Szendrőből.⁷³ (Részünkről eddig az 1515–1517. évi tulcsai vámnapló feldolgozását végeztük el.) Az al-dunai vámnaplók nemcsak azért érdekesek, mert a maguk nemében a kaffai után a legrégebbiek, hanem azért is, mert a Balkán legkorábbi ilyen jellegű összefüggő forrásai. Vizsgálatukkal mérhető le egy-egy adott időszakban a levantei áruk kelet-európai forgalma. Ez a kérdés a magyar gazdaságtörténet szemszögéből is igen fontos, ugyanis Brassónak és Nagyszebennek, mint ahogyan Pach Zsigmond Pál e tárgyban írt tanulmányaiból ez elének tárul⁷⁴ – rendkívül nagy jelentősége volt a levantei áruk magyarországi forgalmazásában, amely áruk viszont az al-dunai átkelőhelyeken keresztül az oszmán birodalom területéről származtak.

A török vámnaplók között azonban a legjelentősebb az 1624–1629. közötti évekből származó alexandrettei vámnapló. Alexandrette Aleppó kiöktője volt, s így az egyik legjelentősebb levantei kereskedelmi csomópont viszonyait tükrözi. (A vámnaplót Káldy-Nagy Gyula már évekkkel ezelőtt feldolgozta, s munkája jelenleg kiadás előtt áll.⁷⁵) A vámnaplóból egyértelműen kiderül, hogy a 17. század elején már nemcsak velenceiek jártak a le-

vantei kikötőkbe, hanem az angolok, franciák és a hollandok is. Nagyon találóan idézi Káldy-Nagy Gyula a levantei kereskedelem hanyatlásával kapcsolatban a francia kereskedelmi társaság véleményét, miszerint a Levantei kereskedelem „a legjövendelmesebb az egész királyságban”.⁷⁶

Ezzel eljutottunk ahhoz a már korábban felvetett gondolathoz, hogy miközben a Levante gazdasági világának váza még évszázadokig fennmaradt, betört e szerkezetbe a maga rácsaival a világkereskedelem is. A francia, holland és angol hajók összegyűjtötték ugyan az India és Irán felől eljutott árukat, de megkezdték a partvidék olcsó nyersanyagainak a felvásárlását is az olcsó kersey⁷⁷ (karasia) és egyéb dömpingárúkért cserébe, megrekesztve ezzel az amúgy is alacsony szinten álló kézműipar fejlődésének a lehetőségét. A világkereskedelem szálai ezt követően teljes egészében befonták az oszmán birodalmat, s a birodalom a periféria szabályainak megfelelően egyre szegényedve a nemzetközi politikai viszonyok játékszerévé vált.⁷⁸

Az oszmán birodalom és a Levante-kereskedelem kapcsolata azonban sem térben, sem időben nem ragadható meg csak ezen két tényező elemzésével. Az újabb hódításokkal újabb és újabb területek kapcsolódtak be a birodalomba. Az idő múlásával viszont más és más világtörténelmi folyamatok hatottak az oszmán birodalom gazdasági és társadalmi életre. A kialakuló birodalom ab ovo magában hordozott egy sajátos szerkezetet. A letelepedő nomadizáló oszmán törököknél éppenúgy voltak kereskedők, mint más nomádoknál. Ezek, ahogyan a nomád állam új szerkezetet vett fel, vele változva váltak birodalmi török kereskedőkké. A 16. század eleji török várnaplókban szereplő törökök nem egyszerre, nem hirtelen váltak kereskedőkké, hanem egy folyamat eredményeként, amelyet csak akkor érthetünk meg, ha beleágyazzuk a nomádok letelepedésének s arab-szelidszuk állammá válásának folyamatába. A török kereskedők a birodalom gazdasági világában a fénykorban már meghatározott szerepet töltöttek be: az ő vállukon nyugodott teljes egészében Isztambul élelmiszerellátása,⁷⁹ de a külfölddel való kereskedelembe alig kapcsolódtak be.

Már az iszlám felvételével tovább nőtt az oszmánok számára a kereskedelem jelentősége, annak kereskedő szelleme következtében. A közel-keleti hódítások során maga az arab kereskedő-világ is a birodalom tartozékává vált. Szerepük nemcsak a kisázsiai részekkel való kapcsolattartásban volt nagy, hanem a Levante-kereskedelem láncolatában is. Az arab kereskedők viszonyainak elemzése az indiai-óceáni viszonyok vizsgálata felé visz bennünket, hiszen évszázadokig az arabok voltak a közvetítők Európa és India között.⁸⁰

Az oszmán birodalom kisázsiai és balkáni hódításai révén bekapcsolta kereskedelmi rendszerébe az autonóm jegyekkel bíró bizánci és balkáni kereskedelmi hálózatot is, amely Kelet-Európa és a Levante gazdasági világhoz egyaránt kötődött, s olyan közvetítő szerepet játszott Közép- és Kelet-Európa felé, mint az arabok a Levante és India között.⁸¹

A Levante-kereskedelem befonta az egész Földközi-tenger medencéjét. A Velence-centrikus gazdasági világ, amely ugyan szinkron jelenségeket mutathat a Földközi-tenger nyugati medencéjével, mégis inkább a keleti térségben jött létre. A Levante-kereskedelem szinte egyszerre volt kapcsolatban az arab, a török, a kisázsiai görög és a balkáni kereskedőkkel, akik azonban egymással is kapcsolatban álltak (még az arabok is a balkániakkal). Az egymásrahatások foka azonban mindig változott és azt is el kell mondanunk, hogy nem mindig volt egyforma. Az egész működő rendszer szinte minden egyes tagját a 16. század első felében egy újabb hatás érte, a világkereskedelem hatása. Az utóbbi egyszerre befolyásolta a török, balkáni, az arab, a kisázsiai görög kereskedelmet és mindezek kelet-közép-európai és indiai-óceáni viszonyait és a rájuk ható itáliaiak kereskedelmét egyaránt.

Mindezek után hangsúlyoznunk kell azt is, hogy az oszmán birodalom és a Levante-kereskedelem kapcsolatának vizsgálatakor csak ezen jellegzetes távolsági kereskedelmi rendszert tettük vizsgálat tárgyává. A helyi, főleg a városok ellátását szolgáló kereskedelem s a rájuk „pénzszerzési árucseréje” most nem tartozott érdeklődésünk körébe.⁸² Csak részben érintettük a kérdést, hogy az oszmán birodalom önálló gazdasági világ-e vagy sem. Az oszmán birodalmat átszelő Levante-kereskedelem a török, arab, balkáni járulékaik egyaránt egy különálló, külön vizsgálható gazdasági rendszert alkottak, amelyek mozgatói kétségtelenül Velencében voltak, ugyanakkor sohasem voltak mentesek az előbb felvázolt folyamatok hatásai alól. A távolsági kereskedelem szálai átszőve az oszmán birodalmat, nagy hatással voltak a társadalom, a gazdaság és a kultúra egyes rétegeire a birodalom bizonyos régióiban. Hatásuk fokától függően nagy szerepük volt abban, hogy néhol a birodalom lényegétől elütő, új lehetőségek csíráit hordozó kereskedelmi vagy kulturális központok jöjjenek létre, s hogy megteremtsenek egy, a Mediterráneum szűrőcsatornáin átjutó „modern európai világgal” kapcsolatot tartó új, de vékony társadalmi réteget.⁸³ Azonban mindezen kevés lehetőség nyílt. A világgazdaságba bekapcsolódó oszmán birodalom már a Mediterráneum gazdasági világába is meghatározott hierarchia szerint tagolódott. A világgazdaságba való bekapcsolódás, amely mind az előbbi rendszeren keresztül, mind közvetlenül történt, újabb meghatározott hierarchiát hozott

magával. A rendszerben az oszmán birodalom a világgazdaság központi területeinek perifériájává (nyersanyagellátójává és ipari piacává) vált. Angol, holland és francia hajók keresték fel a török kikötőket, s bonyolították le a cserét a helyi eladók számára kedvezőtlen arányeltolódással.⁸⁴ Az oszmánok kereskedelme megmaradt a spekuláció – a magasabb áron való eladás – szintjén. Tőkájük megmaradt örök kereskedelmi tőkének, meg sem próbálva a fogyasztási igények helyi erőkből való kielégítését.⁸⁵ A „spekulációs kereskedelem” mindig megtalálta azt a szálát (szinte a 20. századig), ahol lehetőségei adódtak. A vasútépítések koráig az alig megközelíthető területek ellátását sajátította ki magának; sőt az oszmán birodalom kereskedői szinte a 19. század végéig nagy szerepet játszottak Kelet-Közép-Európa gyarmatárúkkal való ellátásában. A spekulációs tőke csak a „világkapitalizmus” teljes behatolásakor (t.i. a centrum kitágulásakor) vetette le korlátait, beolvadva abba és ezzel részt vállalva a társadalmi struktúra átalakításában.

A világgazdaságba való bekapcsolódás tehát egy meghatározott hierarchia elfogadását jelentette, amely, mint ahogyan Közép-Kelet-Európa esetében is ismerjük, bizonyos belső fejlődési tendenciák elfojtását hozta magával. A perifériává válás tendenciájára, ill. annak lényeges jegyeire Pach Zsigmond Pál már 1970-ben felhívta a figyelmet.⁸⁶

A Közép-Kelet-Európára, ill. Magyarországra vonatkoztatott megállapításokból kitűnik, hogy a mezőgazdasági áruk kezdeti piackonjunktúrája rendkívül regresszív módon ütött vissza. A „második jobbágyság” kialakulásával jelzett, s jól ismert folyamat struktúrájában tette mássá (a nyugatitól eltérővé) a magyar társadalmat. Illetőleg meggátolva a – csírájában meglévő – nyugati modell követését. Ezek után érthető, hogy az oszmán birodalom (s Velencét leszámítva az egész Mediterráneum) szinte akcendenciájává vált a világgazdaságnak, hiszen annak – akkor még észre sem vehető káros megnyilvánulásainak – még egy nyugatibb szerkezet (az oszmánli-hoz viszonyítva a magyar egyértelműen az volt) sem tudott gátakat szabni.

Jegyzetek

1. W. Heyd, *Geschichte des Levantehandels im Mittelalter* 1–2, Stuttgart 1879, 604, 781.
2. A.H. Lybyer, *The Ottoman Turks and the Routes of Oriental Trade*. *The English Historical Review*, 1915, 581–583.
3. F. Lane, *Venetian Shipping During the Commercial Revolution*. *American Historical Review* 1933, 219–237. u.ő. *The Mediterranean Spice Trade*. *American Historical Review* 1940, V. *Magelhaes-Godiño, L'Economie de l'empire portugais aux XVe*

- et XVIe siècle. Paris 1969, 560.; E. Ashtor, Profits from Trade with Levant in XV. Century. Bulletin of the School of Oriental and African Studies, 1975, 2, u.ő. Observations on Venetian Trade in the Levant in the Fifteenth Century. The Journal of European Economic History 1976, 3, 250–275. Cl. Cahen, L'histoire économique et sociale de l'Orient musulman médiéval. Studia Islamica 1955, 93–115. magyarul: a Világtörténet 1982, 4, 34–52. F. Braudel, La Méditerranée et le Monde Méditerranéen à l'Époque de Philippe II. Paris 1949. 1160 A könyvnek az angol fordítását használtam. The Mediterranean World and the Mediterranean World in the Age of Philip II. 1–2, New York–Cambridge stb. Harper Colophon Books, 1976, 1375
4. M. Malowist, O społecznych aspektach wczesnej ekspansji kolonialnej, Przegląd Historyczny 1963, 1, 20–38.
  5. Heyd i.m.
  6. Braudel i.m. I, 543–568. H. Inalcik, Bursa and the Commerce of the Levant. The Journal of the Economic and Social History of the Orient 1960, 131–147.
  7. V. Barbour, Dutch and English Merchant Shipping in the Seventeenth Century. The Economic History Review, 1930, 261–90.
  8. Az oszmán birodalom, mint autonóm gazdasági egység (világ) vitatott oszmanista és gazdaságtörténetész körökben. Elsőként Halil Inalcik vetette fel, L'Empire Ottoman. Actes du premier Congrès International des Études Balkaniques et Sud-Est Européennes III, Sofia 1969, 87–88.
  9. A Levante szinte századunkig nem csak a levantei partvidéket jelentette, hanem az oszmán birodalmat – beleértve a Balkánt – is.
  10. H. Inalcik, The Ottoman Empire. The Classical Age 1300–1600. London 1975, 129–132. A középkori fekete-tengeri viszonyokról részletes felvilágosítást ad két 15. századi itáliai utazó: Josafa Barbara and Ambrogia Contarini, Travels to Tana and Persia ed. S. Alderley, London 1873, 27, 28, 29, 140.
  11. Az indiai-óceáni kereskedelemről áttekintést ad Buda Géza, Kelet-Afrika és a Kelet. Világtörténet 1981, 1, 40–46. A kérdés részletes kifejtése G.F. Hourani, Arab Seafaring in the Indian Ocean in Ancient and Early Medieval Times. London 1951. 131; D.S. Richards, Islam and Trade of Asia. Oxford 1970; G.R. Tibbets, Arab Navigation in the Indian Ocean before the coming of the Portugese. London 1971.
  12. J. Engel, Von den spätmittelalterlichen respublica christiana zum Mächte-Europa der Neuzeit. Handbuch der europäischen Geschichte. Herausgegeben von Th. Schieder. 3. Band. Stuttgart 1971, 89.
  13. A közel-keleti és közép-ázsiai kereskedelmi utakról kiváló áttekintést ad J. Engel, Grosser historischer Weltatlas. München 1967, Zweiter Teil, és H. Inalcik, The Ottoman Empire i.m. 122–123.
  14. A.R. Lewis, Naval Power and Trade in the Mediterranean, A.D. 500–1100. Princeton 1951, 271
  15. R.S. Lopez, Le problème des relations anglo-byzantines du septième au dixième siècle. Byzantion 1948, 139–162. valamint G. Vernadsky, Relations byzantinorusses au XIIe siècle. Byzantion 1927/28, 260–269.
  16. A Pirenne által kirobbantott vita elemzése: R. Lopez, Mohammed and Charlemagne, a Revision. Speculum 1943, 14–39.

17. M. Bloch, Le probleme de l'Or au Moyen Age. *Annales* 1933, 1, 4–5. Magyarul M. Bloch, A történelem védelmében. Bp. 1974, 236–37.
18. A latin császárság szétesése után a niceiakkal kötött szerződések következtében tudtak a genovaiak behatolni a Fekete-tengerre. A leghíresebb kolóniájuk Kaffa (ma Feodoszija) volt. M. Balard, Gênes et l'Outre-Mer. Paris 1973. 420; G.J. Brătianu, Actes de notaire Génois de Péra et de Caffa de la fin du trezième siècle. Bucarest 1927, 375; u.ő. Recherches sur le commerce Génois dans la Mer Noire au XIIIe siècle. Paris 1929. stb. A Legújabb összefoglalás M. Balard, La Romanie Génoise (XIIe – début du XVe siècle). Rome 1978, 1–2, 1007. A Dnyeper torkolatánál lévő Moncastro avagy a török Akkermanra illetve a Duna torkolatánál lévő Licostomo-Kiliára – vonatkozóan N. Iorga, Studii istorice asupra Chiliei si Cetatii Albe. Bucuresti 1899, 418. Az Azovi tengernél lévő velencei kolóniáról: M. Berindei – G. Veinstein, La Tana-Azaq de la présence italienne a l'emprise Ottomane (fin XIIIe-millieu XVIe siècle). *Turcica* 1976, 110–201.
19. J. Heers, Gênes au XVe siècle. Paris 1961, 739; H. Kretschmayr, Geschichte von Venedig. Gotha 1920, 2. Band. 179–242. R. Cessi, Venice to the Eve the fourth Crusade. *The Cambridge Medieval History. Volume IV. The Byzantine Empire.* Edited by J.M. Hussey. Cambridge 1966, 251–274. K.M. Setton, *The Latins in Greece and the Aegen from the Fourth Crusade to the End of the Middle Ages.* u.o. 389–430.
20. Ashtor, Observations... i.m.
21. F.C. Lane, *The Venetian Galleys to Alexandria, 1344.* *Wirtschaftskräfte und Wirtschaftswege I: Mittelmeer und Kontinent.* Festschrift für H. Kellenbenz. Herausgegeben von J. Schneider. Bamberg 1978, 431–440.
22. P.W. Edbury, *The Crusading policy of King Peter I of Cyprus, 1359–1369.* *The Eastern Mediterranean Lands in the Period of the Crusades.* Edited by P.M. Holt. Warminster 1977, 90–100.
23. Ashtor, Observations... i.m.
24. u.o.
25. Cl. Cahen, *Quelques mots sur le déclin commercial du Monde musulman a la fin du Moyen Age.* *Studies in the Economic History of the Middle East.* ed. M.A. Cook. London 1970, 35–36. Magyarul: *Világtörténet* 1982, 2, 94.
26. Ashtor, Observations... i.m. több itáliai hajó teljes árukészletéről ad felsorolást.
27. Magelhaes-Codiñho i.m.
28. u.o.
29. Kretschmayr i.m. Balard i.m.
30. I.H. Uzunçarşılı, *Osmanli tarihi.* I. Ankara 1972, 67–68.
31. Uzunçarşılı i.m. 231.
32. P. Charanis, *Internal strife in Byzantium during the Fourteenth Century.* *Byzantion* 1940/41, 347–349.
33. Uzunçarşılı i.m. 232.
34. u.o. 228.
35. M. Silberschmidt, *Das orientalische Problem zur Zeit der Entstehung der türkischen Reiches nach venezianischen Quellen.* *Beiträge zur Kulturgeschichte des Mittelalters und der Renaissance.* Herausgeben von W. Goetz. Band 27. Leipzig–Berlin 1923, 206.

36. A. Gegaj, L'Albanie et l'invasion turque au XVe siècle. Paris-Louvain, 1937, 48–58.
37. Uzunçarşılı i.m. 229.
38. Pach Zsigmond Pál, A Levante-kereskedelem erdélyi útvonala I. Lajos és Zsigmond korában. Századok 1975, 1, 1–31.
39. Tardy Lajos, A tatárországi rabszolgakereskedelem és a magyarok a 13–15. században. Bp. 1980, 59–121. A kérdés kiváló összefoglalását adja. Ugyanitt megtalálható mind a régebbi, mind a kurrens szakirodalom felsorolása.
40. Bertrandon de la Brocquière, Voyage d'outre mer et retour. Edit. Ch. Schefer. Paris 1892, 135, 137.
41. J. Schiltberger, Eine wunderbarliche und kurzweilige Historie... Leipzig é.n. 61–64.
42. H. Inalcik, Bursa and the Commerce of the Levant. The Journal of the Economic and Social History of the Orient 1960, 131–147.
43. Uzunçarşılı i.m. 408–409.
44. Uzunçarşılı i.m. II, 128.
45. i.m. 111–125.
46. A.C. Hess, The Evolution of the Ottoman Seaborne Empire in the Age of the Oceanic Discoveries, 1453–1525. American Historical Review 1970. 1892–1919.
47. C. Orhonlu, Kefe, Kafa, Kaffa. The Encyclopaedia of Islam. New Edition. Ed. by E. van Donzel, B. Lewis and Ch. Pellat. Leiden 1978, IV, 868–870.
48. N. Beldiceanu, La conquête des citées marchandes de Kilia et de Cetatea Albă par Bayazid II. Südost-Forschungen 1964, 36–90.
49. Isztambul, Başbakanlık Arşivi, Maliye No. 30.
50. Hóvári János, Az 1515–17. évi tulcsai török vámnapló. Történelmi Szemle 1981, 448–449.
51. Inalcik, Bursa nad the Commerce of Levant... i.m.
52. i.m.
53. i.m.
54. i.m.
55. Uzunçarşılı i.m. II, 213–219.
56. R.B. Serjeant, The Portuguese off the South Arabian Coast. Oxford 1963, 233.
57. S.Y. Labib, Handelsgeschichte Ägyptens im Spätmittelalter (1171–1517), Wiesbaden 1965, 447–557.
58. Sejeant i.m. 41–46.
59. u.o.
60. E. Ashtor, La découverte de la voie maritime aux Indes et les prix des épices. Mélanges en l'honneur de Fernand Braudel. Toulouse 1973, 33–34.
61. 1502-ben egy kantár bors ára 950 akcse volt Edirnében. Inalcik i.m. 138.
62. Braudel i.m. 544.
63. H. Van der Wee, The Growth of the Antwerp Market and the European Economy. Louvain, 1963, 522–23.
64. Braudel i.m. 544–45.
65. i.m. 545–554.
66. i.m.
67. Serjeant i.m. A portugál-török indiai-óceáni küzdelmekről magyarul Káldy-Nagy Gyula, Szulejmán. Bp. 1974, 150–158.
68. Serjeant i.m. 67–109.

69. i.m.
 70. i.m.
 71. i.m.
 72. A.L. Horniker, Anglo-French Rivalry in the Levant from 1583. to 1612. The Journal of Modern History 1946, 300–302. K.N. Chaudhuri, The English East India Company. London 1965. 245
 73. Hóvári i.m.
 74. Pach Zsigmond Pál, A Levante-kereskedelem erdélyi útvonala i.m. u.ő. A Levante-kereskedelem erdélyi útvonala a 15–16. század fordulóján. Századok 1978, 6, 1005–1038.
 75. Az alexandrettei vámnaplóval kapcsolatosan következő cikkeket jelentette meg Káldy-Nagy Gyula: Names of merchandeses in a mediterranean Turkish customs register. Acta Orientalia Hungarica 1965, 299–304. u.ő. Adatok a levantei kereskedelem 17. század eleji történetéhez. Századok 1967, 1–2, 138–147.
 76. Káldy-Nagy, Adatok a levantei kereskedelem... i.m. 147.
 77. A kersey-ről (karasia) Pach Zsigmond Pál, Magyarország nyugati gyapjúszövetimportja a XV. és XVI. század közepén. Történelmi Szemle 1971, 1–2, 29. A kersey és más nyugati textiliák 16–17. századi kereskedelméről kiváló elemzést ad: B. Braude, International Competition and Domestic Cloth in the Ottoman Empire 1500–1650; A Study in Undevelopment. Review 1979, 3, 437–51.
 78. Az oszmán birodalom és a periféria kérdéséről: I. Wallerstein, The Ottoman Empire and the Capitalist World-Economy: Some Questions for Research. Review 1979, 3, 389–398.
 79. H. Inalcik, The Ottoman Empire... i.m. 145.
 80. Lásd a 11. számú jegyzetet.
 81. A balkáni kereskedelem frappáns vázlatát adja T. Stoianovich, The Conquering Orthodox Merchant, The Journal of Economic History 1960, 2, 234–313.
 82. Az ilyen jellegű oszmanisztikai kutatásokat S. Faroqi kezdte meg pár évvel ezelőtt. S. Faroqi, Sixteenth Century Periodic Markets in various Anatolian *sancaks*-İçel, Karahisar-i Sahib, Kütahya, Aydin and Mentese. The Journal of Economic and Social History of the Orient 1979. 1, 32–80.
 83. Az oszmán birodalom és a muszlim világ *westernizációjáról*: B. Lewis, The Muslims Discovering of Europe. London 1982.
 84. Braude i.m.
 85. Az oszmánok gazdasági szemléletéről: H. Inalcik, The Ottoman Economic Economic Mind and Aspects of the Ottoman Economy. Cook i.m. 207–218.
 86. Pach Zsigmond Pál, Közép-Kelet-Európa és a nemzetközi kereskedelem a 16–17. században. MTA Filozófiai és Történettudományi Osztályának Közleményei. 1970, 269–271. u.ő. Közép-Kelet-Európa és a világkereskedelem az újkor hajnalán. Századok. 1982, 3, 459.

JOSEPH MATUZ:

AZ ISZLÁM

(Részletek a szerző egy nagyobb kéziratából)

A török népek többsége – attól függetlenül, hogy Európában, vagy Ázsiában élnek-e – a történelmük során felvették az iszlám hitet.¹ Ez az oszmán törökökre is vonatkozik. Történelmi fejlődésüket, államuk kialakulását, társadalmi szerkezetüket és kultúrájukat az iszlám nagy mértékben befolyásolta. Ennek következtében fel kell vázolnunk néhány olyan problémát, amely az iszlám hitre vonatkozik, azonban csak azokkal a főbb tételekkel foglalkozunk, amelyek mindenképpen szükségesek az oszmán birodalom megértéséhez.

Az iszlám, az i.u. 7. században alakult ki az Arab félszigeten. Mohamed, egy gazdag mekkai kereskedőné férje alapította², aki idővel az általa hirdetett vallás prófétája lett. Az új vallás alapítása nem volt ellentmondásmentes. A nomád (jobban mondva – politeista) alattvalók ellenségesen viszonyultak Mohamedhez, aki ezen összeütközések miatt Medinába menekült. Ezt a menekülést arabul hidzsrának nevezzük – amely 622. július 15-én vagy 16-án történt –, s az iszlám időszámításnak a kezdetét jelenti. Mohamed Mekkába menekülése következtében az új vallás hívei ki lettek tagadva a törzsek régi közösségéből, s ennek helyébe a hívők közössége jött létre. Ez azonban nem eredményezte azt, hogy az iszlám nemzeti, vagy egy kiválasztott nép vallása legyen, hanem éppen ennek következtében az iszlám egy olyan egyetemes vallássá fejlődött, amely Indiáig, Indonéziáig, Kínáig és a Fülöp-szigetekig is elterjedt. Az iszlám vallás számos zsidó és keresztény vallási elemet olvasztott magába, amelyek nagyban hozzájárultak ahhoz, hogy tovább terjedjen. Az iszlám vallás teljes egészében monoteista, ez azt jelenti, hogy csak az egyedüli, nündenttudó és mindenható Isten (Allah) létezését ismeri el, aki a világot is teremtette. Az iszlám felfogás szerint a kereszténység nem monoteista, a keresztények Szentháromság hite és Jézus istenítése miatt. De Jézust – és ez nagyon fontos -- prófétának ismerik el annak ellenére, hogy őt nem hasonlítják össze Mohameddel, a kiválasztott prófétával, Isten utolsó és legnagyobb küldöttjével. Mohamednek az iszlám nem tulajdonít isteni tulajdonságokat.

Az iszlám világkép nagyrésze a zsidó és a keresztény vallásból száрма-

zik: ezek között a legfontosabb az eleve elrendelés, a feltámadás, az utolsó ítélet, a Paradicsom és a Pokol. Vannak angyalok és ördögök, s mellettük a rossz és a jó szellemek, az ún. *dzsinek*, amelyek tulajdonképpen az iszlám előtti arab vallásból származnak.

Az iszlám szentírása a *Korán* (arabul – olvasás, olvasmány, könyv), amely fejezetekre van osztva, s ezek tartalmazzák az isteni kinyilatkoztatásokat, amelyek tulajdonképpen Mohamed próféta látomásai. A Korán nemcsak transzcendentális dolgokat tartalmaz, hanem meghatározza az iszlám társadalmi rendjét és a hívők kötelességeit is. A Korán nemcsak a mindennapi élet egyes elemeit szabályozta, hanem Mohamed kinyilvánított kétélyei és tettei (amelyeket arabul *szunnának* nevezünk) mindenki előtt példaképként álltak. A próféta ezen szunnáját a szavahihető igazmondók adták tovább, s ezeket a hagyományokat (arab hadith)³ nagy kötetekben foglalták össze, s ezek alkotják a Koránnal együtt az iszlám vallási törvényeinek az alapjait.

Az erős konzervativizmus, amely az iszlámon belül uralkodott, vezet el bennünket a taklid (utánzat) ideológiájához. Míg az iszlám első két évszázadában a hit tanítóinak megvolt a lehetőségük, hogy a *szunnát* s a Koránt saját felelősségükre elemezzék, s jópár kérdésben a saját véleményüket fejték ki (ezt a sajátos véleményt *idzstihád*-nak nevezik), addig az i.u. 8. században eljutottak ahhoz a ponthoz, amikor a hittanítók száma annyira megnőtt, hogy az a vélemények különbözőségét eredményezte, s ezután az önálló Korán-interpretációk elmaradtak. Ettől kezdve csak a régi hittanítók véleményét vették figyelembe (taklid). Ha született egy olyan új vélemény, amely összeütközött a régivel, akkor azt *bid'a*-nak nevezték s az „újítás”-t denunciólták, és felléptek ellene. Ez a nézet még ma is több iszlám országban fennáll.

A vallási törvény elsősorban a hívők, azaz a *muszlimok*⁴ kötelezettségeit tartalmazza, az öt főkötelességet „az oszlopot”, amelynek teljesítésére mindenki rá van kényszerítve. Ezek közül az első, a hit ismerete, amely így hangzik: „én hiszem, hogy nincs más Isten az Istenen kívül és hiszem, hogy Mohamed az Isten küldöttje.” Ezt követte a rituális ima, amelyet naponta ötször kell megismételni, ez általában (de nem mindig) a mecsetben zajlik le, az imára hívó müezzin szólítására a minaretből. Az alimizsna, a Ramadan (törökül: Ramazan) havi böjt s a mekkai zarándoklat alkotják az iszlám vallás további oszlopaival. A muszlimoknak legalább egyszer az életükben el kell zarándokolniuk Mekkába, ha erre lehetőségük van.

Az iszlám lényegének összefoglalása után át kell tekintenünk az iszlám

uralmi rendszert is. A világ két részre oszlik: az első az a terület, amely iszlám uralom alatt van (arabul: dar al-islam, törökül: darülislam, amely „az iszlám házát” jelenti), a második az a terület, ahol nem a muszlimok uralkodnak (arabul: dar al-harb, törökül: darülharb, amely a „háború házát” jelenti). A muszlimok kötelezve vannak arra is – kollektíven de nem egyénileg – hogy a vallást fegyverrel is terjesszék, hogy a háborúk földjét az iszlám területévé változtassák. Ez a kötelesség, a hitharc (arabul: *dzsihad*) ad magyarázatot az expanziókra, azokra is, amelyeket az oszmán birodalom oly sikeresen végrehajtott. A vallási törvény nem írja elő a nem-muszlimok feltétlen áttérítését. Az Isten szolgájának az iszlámot fegyverrel kell elnyernie. A kinyilatkoztatott monoteista vallások követői, mint pl. a zsidók vagy a keresztények megmaradhattak a hitük mellett, ha az iszlám uralmat elismerték, s a rájuk kivetett fejadót megfizették. Ha egy iszlám terület a *nem-muszlimok* kezére kerül, akkor az ott élő *muszlimok*nak kötelességük volt a terület elhagyása.

Az iszlám felfogás szerint Isten előtt minden muszlim egyenrangú. Nem létezik egy olyan egyházi rend sem, amelynek tagjai közvetítő szerepet töltenének be Isten és a hívők között. Az imamok, az egyes közösségek vezetői nincsenek külön felszentelve, az istentiszteleteken ők csak előimádkozók és prédikátorok. Ők nem lelkészek. Annak ellenére, hogy az iszlám keletkezésének első szakaszában az isteni s emberi erő ugyanazt jelképezték, nem jött létre egy olyan egyházi szervezet, amely hasonlítana a keresztény egyházhhoz. Kezdetben nem is beszélhetünk az iszlám *klérus*ról, habár ez a terminus Nyugaton az iszlám tudósait jelenti eredetileg. A teológusok (*ulema*), jogtudósok, a teológiai főiskolák (medresze) tanárai, vagy a muftik, olyan jogi problémákat oldanak meg, amelyek a valláshoz kapcsolódnak, de funkciókat nem töltenek be. A világi joghatóság csak olyan bírakat (*kadi*) alkalmaz, akiknek bizonyos teológiai-jogi képzettségük van.

Az iszlám társadalomban a mindennapi élet számos területe a vallási törvényektől függ. Az iszlám fogalom „odaadást” jelent, a hívők Istenhez való végtelen odaadását. A gazdasági életre vonatkozó rendelkezések közül csak az uzsora tilalmát említjük meg, a magánélet köréből pedig a borivás és a disznóhúsevés tilalmát. A képek festését is megtiltották. Éppen ezért az iszlám művészettörténet számos alkotója a siiták közül került ki, mert ők nem fogadták el ezt a tilalmat.

A házasságkötésnek az iszlám vallásban nincs szakrális jellege, csupán egy szerződés számukra. A szabad muszlimoknak a teoretikus előírások szerint négy feleségük lehet, de ezen kívül számtalan rabszolganőt tarthattak

szeretőként a férj gazdasági helyzetétől függően, ez azonban meglehetősen ritka. Az alsó rétegeknek csak két feleségük lehet. A legmagasabb áldás a hívő muszlim számára, ha a házasságból gyermek születik. A nők csak egy férfivel házasodhatnak, nekik mindig alárendeltnek kell lenniük. A válás joga természetesen csak a férfit illeti meg, s nem a feleséget. Így ez mindig a férfi akaratától függ. Így tulajdonképpen ez ugyanolyan, mint az ún. menyasszony eladás, amelyre a férj azért jogosult, mert korábban fizetett a feleségért a házassági szerződésben, s így a hibát elkövető nő felett is ő maga rendelkezik.

A *szizma* (egyházszakadás) nem kímélte meg az iszlámot sem. Az ortodox szunniták, (akik közé a törökök is tartoznak), mellett a siiták azok, akikről leginkább kell beszélnünk. A szunnitákkal ellentétben ők úgy vélték, hogy az iszlám közösség mindenkori legkiválóbb tagja, a *kalifa*⁵, csak Mohamed leszármazottja lehet, így a siiták Alit, Mohamed unokatestvérét és vejét tekintik a próféta egyetlen és igazi utódjának.⁶ Innen ered a *sia'* „párt” elnevezés is, ugyanis ők Ali követői. A siiták számára Ali az első kalifa és az első imam. A siita nyelvhasználatban az egész iszlám közösség legfőbb vezetőjét nevezik imam-nak.⁷ Ali két fiát, Hasszánt és Huszeint tisztelik második és harmadik imam-ként. A *sia'* szektái az imámok sorrendjének elfogadásában különböznek csak egymástól. Az ötös siitákat zaiditáknak⁸ nevezik, mert ők összesen csak öt imámot fogadnak el. A hetes siiták, az iszmaeliták⁹ pedig hét imámot tisztelnek. A tizenkettes siiták alkotják a siiták többségét, az ő tanításuk tizenkettő imámot fogad el. A tizenkettes siiták hite a 16. században Perzsia állami vallásává vált, s Kelet-Anatoliában egyre növekvő veszélyt jelentett az oszmán uralom számára. Az utolsó imámot nem halottnak, hanem „eltűnt”-nek tekintették, aki majd az idők végezetével Mahdi (Messiás)-ként ismét megjelenik. Eléggé általános vélemény az, hogy az utóbbiak nem ismerik el a szunnát, csak a Koránt, ez azonban nem helytálló. A siiták csak azokat a hagyományokat nem fogadják el autentikusnak, amelyek az ő tanításaiknak ellentmondanak, sőt a szunna szavahihetőségét bizonyos mértékben ők is elfogadják. A hagyománynak náluk mindig Mohamed családtagjaihoz kell visszanyúlnia.

A szunnitáknál négy jogi iskola létezik. Ezek eltérnek egymástól egyes jogi kérdésekben, különösen a rítusokban, ennek ellenére kölcsönösen elismerik egymást. A törökök általában az ún. hanefita¹⁰ iskolához tartoznak. A safiita iskolának Dél-Arábiában és Dél-Ázsiában, a malikitáknak pedig Felső-Egyiptomban és Észak-Nyugat-Afrikában van befolyásuk. A leghíresebb és a legerősebb a hanbalita iskola, amely Szíriában, Irakban, s az Arab-

félszigeten terjedt el, amely terület a Wahhabita mozgalom kialakulásának is a hazája. Miközben a szunnita ortodoxia egy ésszerű, józan és a külsőségeket s a jogi szemléletet erősen hangsúlyozó vallásosság, mégis léteznek az iszlám ezen ágában is heterodox tendenciák. Ide sorolható a szenttiszteleten s a népi vallásosság mágikus megjelenési formáin kívül az iszlám misztika (tasawwuf), amely rendkívül fontos a hívő világ dervisrendjei számára. Jóllehet a szufiság szoros kapcsolatban áll a *sia'* különböző irányzataival is, mégis még maga az ortodoxia is eltűri, mint a szunnitizmus egyik alkotórészét.

Az iszlámra vonatkozó további részleteket az oszmán történelem eseményei kapcsán fogjuk tárgyalni.

Jegyzetek

1. A fontosabb török népek közül csak a jakutok s a csuvasok nem vették fel az iszlámot.
2. Az iszlám felfogás szerint Mohamed nem egy új vallást alapított, hanem csupán a zsidók és a keresztények „hamis” tanításait tisztázta.
3. A th-t úgy kell kiejtenünk, mint az angol thing-ben.
4. A tömegkommunikációban gyakran használt „muszlim” angol közvetítéssel terjedt el. A mohamedán elnevezés a muszlimoktól származik, ám Mohamedet ők nem istenítik, mint ahogy a keresztények Jézust.
5. Az arab kalifa képviselőt (Stellvertreter) és utódot egyaránt jelent.
6. Ali Fatimával, a próféta leányával házasodott össze.
7. Ebben a jelentésben ne keverjük össze az egyes iszlám közösségek vezetőivel, akiket ugyanúgy imám-nak neveznek.
8. Így nevezték az ősapja után – Zaid ibn Ali ibn Al-Huszein imám, Ali fia Huszein unokája.
9. A jelentés visszavezet a hetedik imámhoz, Iszmailhez, aki Dzsafer asz-Szadik egyik fia volt.
10. Ezt a 767. után meghalt jogtudósról, Abu Hanifáról, ezen jogi iskola alapítójáról nevezték így. A többi jogi iskolákat is a valamikori alapítójukról – as-Safii, Malik ibn Anasz, Ahmad ibn Hanbal – nevezték el.

HAZAI GYÖRGY:

MUSZTAFÁ KEMÁL ATATÜRK

(Elhangzott a Kemál Atatürk születésének 100. évfordulója alkalmából a Magyar Tudományos Akadémián rendezett tudományos konferencia megnyitó előadásaként [1981. október 28-án].)

Századunk kiemelkedő történelmi alakjára, Musztafa Kemál Atatürk-re emlékezik a világ, születésének 100. évfordulóján. A török államférfi neve elválaszthatatlanul összeforr a modern Törökország, a nemzeti török állam születésével. Életművének jelentősége azonban messze túlmutat országának határain is: Kemál Atatürk gazdasági és politikai célkitűzései korában irányt és perspektívát mutattak a függetlenségükért küzdő gyarmati és félgymarmati országok számára. Ezért tekinti a harmadik világ ma Kemál Atatürköt egykori útmutatójának, ha úgy tetszik, egyik zászlajának.

Kemál Atatürk életútja hiven tükrözi azt a megrázkódtatásokkal terhes korszakot, amelyben egy világbirodalom, az Oszmán Szultánság összeomlik, hogy a súlyos áldozatokkal járó nemzeti felszabadító háború után véglegesen átadja helyét a Török Köztársaságnak.

Az egykor hatalmas Oszmán Birodalom a 19. század végén már csak árnyéka volt önmagának. A hajdan rettegéssel emlegetett török szultánság reménytelenül próbálta feltartóztatni a tartományaiban fellángoló nemzeti felszabadító küzdelmek áradatát, s véres háborúkban vesztette el az egykori diadalmas hódításai során szerzett területeket. Az Oszmán Birodalom, amely évszázadokon át uralta a Közelkeletet, Észak-Afrikát és a Balkánt, gazdaságilag a nyugati kapitalista országoktól függő, félgymarmati viszonyba került, a nemzetközi politika porondján pedig a külső erők játékszerévé vált, létét is ténylegesen már csak a nagyhatalmak gazdasági és politikai ellentéteinek köszönhette. „Európa beteg embere” – ahogy a Birodalmat nevezték – tehetetlenül sodródott a politikai vég, a végső összeomlás felé.

Ez a külpolitikai helyzet ugyanakkor hű és adekvát képe volt az ország belső viszonyainak is. Az ország társadalmi berendezkedése lényegében megőrizte a középkori kereteket, gazdasági és politikai fejlődése végzetesen megmerevedett. A dinasztia, s a vele összefonódó konzervatív muszlim társadalmi erők görcsösen ragaszkodtak az állami és társadalmi rend hagyományos formáihoz, s így biztosítani is tudták azt, hogy az így vagy úgy kikény-

szerített reformok csak a rendeletek papírján maradjanak meg. Az ipari forradalom és a polgári demokrácia útján haladó Nyugathoz való felzárkózást sürgető körök reformtörekvései így mindúntalan hajótörést szenvedtek.

Az országban azonban különösen a 19. század második felében, egyre erősödött a zömmel Franciaországban nevelkedett, felvilágosult értelmiségi ifjúság, amely felemelte szavát a szultáni önkény, a korrupció és a tehetetlenség ellen, gazdasági és politikai reformokat sürgetett. Publicisztikai és irodalmi működésük nyomán a megújulás szükségességének eszméje egyre erősebben terjedt a szultáni abszolutizmussal elégedetlen polgárok, tisztviselők és katonatisztek között. Titkos körök és társaságok alakultak, s tevékenységüket sem az erőszak, sem a száműzetés nem tudta megfékezni: ha úgy adódott, az emigráció kenyerét választva folytatták mozgalmukat.

Kemál Atatürk hazájának e válságos korszakában Szalonikiben látta meg a napvilágot. Gyermekkorá így Makedóniában, az Oszmán Birodalomnak azon balkáni tartományában telt el, ahol egyre erősebbé vált a sokajkú lakosságnak az oszmán uralom elleni felszabadító mozgalma, s amely a 20. század elején a szultáni önkényuralommal szembeszegülő ifjútörökök mozgalmának, majd forradalmának is központjává vált.

A kispolgári családból származó Musztafa Kemál a katonai iskola falai között ismerte meg igazán országának gondjait és problémáit, amelyeket a gyermekevek aligha sejtettek vele.

Az Oszmán Birodalom katonai iskolái nemcsak a hadtudományba nyújtottak bevezetést: a növendékeknek komoly színvonalú általános műveltséget és nyelvtudást is biztosítottak. Az idegen nyelvek birtokában nem csoda, hogy az európai kultúrával is kapcsolatba került katonatisztek hazájuk helyzetéről és annak a nagyvilághoz való viszonyáról más képet alkottak maguknak, mint azt a szultáni hatalom tőlük elvárta. A tisztikar a társadalom legfelvilágosultabb rétegét képezte, amely hamarosan a közhaladás motorjának szerepét vállalta magára: tudatosan készítette elő a szultáni önkényuralommal való leszámolást.

A kitűnő képességű, a matematikában is jeleskedő Musztafa Kemál nagy lelkesedéssel tanult franciául. Megismerkedett a francia irodalommal: a francia felvilágosodás szerzői és a francia forradalomról szóló művek kedvenc olvasmányai közé tartoztak. Jelentős hatást gyakoroltak azonban rá a 19. századi haladó török írók is. A szaloniki katonai iskolából az isztambuli Katonai Akadémiaira került, ahol egyre szorosabb szálak fűzték a szultáni önkény ellen szervezkedő tiszték köréhez. Titkos társaságukban Musztafa Kemál egyre aktívabb szerepet játszott. A titkosrendőrség azonban résen

volt: 1905-ben letartóztatták a fiatal tiszteket. Musztafa Kemál büntetése enyhe volt: távoznia kellett a fővárosból; a Szíriában állomásozó alakulatokhoz helyezték át. Az ott eltöltött évek során a fiatal katonatiszt megismerhette az Oszmán Birodalom másik tartományának nyomorúságát, az arabjékú lakosságot sújtó kíméletlen elnyomást is.

Az ifjútörökök 1908-ban kirobbant forradalma Musztafa Kemált Szalikiben találja. Az ifjútörökök győztes mozgalmában lényegében nincs vezető szerepe. Csak 1909-ben jut számára fontos feladat: őt bízzák meg a szultáni ellenforradalom elfojtására kirendelt katonai alakulat vezérkari főnöki tisztjével. Hamarosan nézeteltérés támad azonban az ifjútörök vezetőkkel, akik az országot az égetően sürgős és türelmetlenül várt társadalmi változások helyett egy új önkényuralmi rendszer útjára vezetik. Az ifjútörök mozgalmából kiábrándult és véleményét nyíltan kimondó Musztafa Kemált mellőzik, évekig nem léptetik elő, bár 1911-ben a líbiai hadszíntéren, majd 1913-ban a második Balkán-háborúban ugyancsak megcsillogtatja katonai képességeit. 1913-ban katonai attasénak nevezik ki Szófiába. Az első világháború előestéjén itt eltöltött több, mint egy esztendő nem kis hatást gyakorol Musztafa Kemálra. Látja és jól felméri, hogy mit jelentett Bulgária számára a nemzeti felszabadulás a gazdasági és társadalmi élet minden szférájában. Itt kristályosodik ki benne véglegesen az ifjútörökök németbarát politikájának elutasítása is. Ebben egyértelműen és egyedül a külföldi nagyhatalom érdekeinek kiszolgálását látja.

Az első világháború, amelynek során Musztafa Kemál ismét tanúságot tesz kitűnő katonai képességeiről, az Oszmán Birodalom számára is súlyos vereséggel zárul. A nagyhatalmak megszállják Isztambul, ellenőrzésük alá kerül Anatólia déli és délnyugati partvidéke is. Az 1919-ben Sévresben összeülő békekonferencián rögzítik az ország felosztására vonatkozó terveket. Ezzel egyidőben az angolok biztatására görög csapatok szállnak partra Izmirben, hogy a zsákmány felosztásából nekik ígért Nyugat-Anatóliát birtokukba vegyék. A szultáni udvar tehetetlenül áll szemben az eseményekkel, s a dinasztia, hogy hatalmát megmentse, elfogadja a nagyhatalmak által diktált megalázó feltételeket.

Az ország népe azonban más választ ad. Anatóliában gombamódra szaporodnak a nemzeti ellenálló szervezetek és fegyveres szabadcsapatok, amelyek eredményesen szegülnek szembe az idegen erőkkel. A szultáni kormány Musztafa Kemált bízza meg az egyre erősödő nemzeti önvédelmi harc elfojtásával, és a meglevő török reguláris alakulatoknak a fegyverszünetben ill. a békeszerződésben előírt lefegyverzésével. Musztafa Kemál annak szilárd

tudatában vállalja el ezt a feladatot, hogy a szultáni parancs ellenkezőjét fogja tenni: összefogja a lehetséges katonai erőket, élére áll a nemzeti ellenállásnak, s fegyverrel űzi ki az országból az idegeneket. S ettől az elhatározásától sem a fejére kimért halálbüntetés, sem a választott úton átmenetileg elszenvedett kudarc nem tántorítja el.

Musztafa Kemál világosan látta, hogy az ország függetlenségének megmentéséért folytatott harc ügye megteremti a nemzeti erőknél azt az összefogását, amely a felszabadító háború adta keretben képes lesz majd arra is, hogy az oszmán múlttal szakítva megteremtse az új török nemzeti államot. A nagy történelmi feladat, a polgári forradalom végrehajtása és a nemzeti török állam megteremtése számára eljött az óra. A történelmi feladat pedig, amelyben egy évszázad haladó mozgalmainak törekvései és álmai fejeződtek ki, Kemál Atatürkben megtalálta a feladat elvégzésére hivatott történelmi személyiséget is.

E szerény időkeretben nem lehet feladatunk a Török Nemzeti Felszabadító Háború izgalmas menetét — amelynek során a nemzeti erők útját nemcsak siker kísérte —, nyomon követni. Elégedjünk meg itt a történelmi tények összefoglalásával: Musztafa Kemál nemzeti felszabadító háborúja, amely támogatást egyedül csak a fiatal szovjet állam részéről élvezett, 1922-ben teljes győzelemmel végződött. Ez egyben azt jelentette, hogy Törökország fegyverrel tette semmissé az I. világháború győzői által diktált sévresiraboló békeszerződést. A nagyhatalmak az adott nemzetközi helyzetben nem tehettek mást: akceptálniuk kellett a tényeket. Az 1923. nyarán Lausanneban aláírt új békeszerződés hiven dokumentálta, hogy a nemzeti területeiért és az önrendelkezés ügyéért fegyvert fogó török nép elérte célját: kikényszerítette az igazságosabb békét. A Török Nemzeti Felszabadító Háború győzelmével az Oszmán Birodalom és a hét évszázadon át uralkodó oszmán dinasztia véglegesen eltűnt a történelem színpadáról, helyét az új török nemzeti állam, az 1923. őszen kikiáltott Török Köztársaság foglalta el.

A forradalom győzelme teljes volt: megszületett az a keret, amely lehetségessé tette a múlt teljes felszámolását és az új megteremtését. A megújulás kiharcolóí, élükön Kemál Atatürkkal, a fiatal köztársaság első elnökével, hatalmas feladatok előtt álltak: egy elmaradott, az egymást követő háborúkban szinte a tönk szélére került országban kellett a gazdasági és kulturális felemelkedést elindítani, az országnak az Oszmán múltban és az iszlám kultúrában gyökeredző intézményeit új, a polgári haladás igényeit kielégítő intézményekkel helyettesíteni, más szóval: az országot modernizálni. Egy óriási reformsorozat volt hivatott arra, hogy évezredek, de még in-

kább évszázadok adósságát törlessze. Mindennek megtervezése és végrehajtása pedig elválaszthatatlanul összeforrott Kemál Atatürk nevével.

Az adott keretben nem elemezhetjük részletesen a kemáli reformokat, a kemáli életművet. Ez lényegében konferenciánk egészének, az itt elhangzó előadásoknak lesz a feladata. Meg kell elégednünk tehát azzal, hogy fényt villantsunk az ataturki reformmú és politika legfontosabb vonásaira.

Az ataturki reformokban világosan jutott kifejezésre az Oszmán múltal való kompromisszum nélküli szakítás szilárd óhaja. Ez egyben az állam és vallás ügyeinek következetes szétválasztását is jelentette. Az 1928-ban hozott törvény megszüntette az iszlám államvallás jellegét, s annak eladdig élvezett különleges jogait. Ugyanakkor az ország polgárai számára biztosította a szabad vallásgyakorlás jogát. Az elmaradottság és tudatlanság központjainak tekintett dervisrendek feloszlatása és kolostoraik bezárása, a válsi fejadó eltörlése, az iskolaügy állami kezelésbe vétele, az iszlám képtilalom megszüntetése és a muzulmán kalendárium helyett az európai időszámítás bevezetése – ezek voltak a reformmú e szektorának legfontosabb elemei. Kemál Atatürk konzekvens laicizmusa az ország számára teljesen új politikai és gondolkodási kereteket teremtett. E reformok igazi jelentőségét szinte csak napjainkban mérhetjük fel teljes értékükben, amikor a kérdést már – térben és időben – összehasonlító aspektusból vehetjük szemügyre.

Az Oszmán államapparátus már a Felszabadító Háború alatt felbomlott. Helyét a nemzeti erők intézményei foglalták el. De számos külsőség, korábbi címek, rangok, kitüntetések, a fez, az arkendő stb. emlékeztettek az „ancien régime”-re. Ezek eltörlésének ill. az európai öltözködés propagálásának elsősorban tömegpszichológiai jelentősége volt: e reformok az Oszmán múlt lezárulását és a modernizálás szükségességét juttatták egyértelműen kifejezésre.

Alapvetőek voltak azonban az ország új jogrendszerének megteremtését célzó törvények, amelyek lényegében a svájci, olasz és német modellt követték. Törvény biztosította a nők bíróság előtti egyenjogúságát, majd választási és választhatósági jogát. Eltörlték a modern államigazgatás szempontjából teljesen használhatatlan hagyományos névrendszert, s bevezették a vezetéknev használatát.

A célul kitűzött gazdasági és kulturális felemelkedés megvalósítása égető feladattá tette az analfabetizmus elleni harc megindítását. Ennek egyik alapvető feltétele volt a török nyelv számára lényegében alkalmatlan és a nagy néptömegek számára ezért is elsajátíthatatlan arab írás megszüntetése és a latin ábécé bevezetése. Hasonló szerepet játszott azonban a nyelv-

reform is: az arab és perzsa jövevényszavaktól hemzsegő irodalmi nyelv anakronizmussá vált, egy új, a török népnyelvhez közelálló irodalmi nyelvet kellett megteremteni.

Az írástudatlanság felszámolásáért indított harcban Kemál Atatürk a hadseregtől az újonnan létesített kultúrházakig az egész írástudó társadalmat mozgósította. Az akció élén jómaga állt: nemcsak az ábécé elemeinek kidolgozásában volt lényeges szerepe, részt vállalt a betűvetés megtanításában is. Ugyanez a személyes odaadás, s a művelt körök sikeres mozgósítása jellemezte a nyelvreform útját is.

Mindezzel párhuzamosan az új török állam nagy lépéseket tett előre a modern oktatási rendszer megteremtésének területén is. Az iskolaügy általi kezelésbe vétele csak a szükséges törvényes keretet teremtette meg. A gyakorlatban, különösen az általános tankötelezettség bevezetésével, az iskolák tömegére volt szükség. A fiatal köztársaság itt hamarosan komoly sikereket könyvelhetett el magának. Szintügy jelentős lépéseket tettek előre a szakiskolák kiépítésében, majd a harmincas évek derekán Ankarában létrehozták az ország második egyetemét is. S itt emlékezetbe kell idéznünk egy kissé már feledésbe merült tény, amely világosan fejezi ki a Török Köztársaság megalapítójának a magyar nép és kultúra iránti nagyrebecsülését: az új egyetemen Kemál Atatürk személyes kezdeményezésére – tegyük hozzá: számos nagyhírű egyetemet megelőzve – hungarológiai tanszék is létesült.

S pár szót még az élet egy teljesen más szférájáról. Mint minden megszokott jó, szintügy gyakran feledésbe merül a Török Köztársaságnak a nép-egészségügy területén elért nagy eredménye, az egykor kíméletlenül pusztító járványok, elsősorban a malária betegségek kiirtása.

Magától értetődő, hogy a modern Törökország vezetői, élükön Kemál Atatürkkal a Köztársaság első pillanatától különleges figyelmet szenteltek az ország gazdasági kérdéseinek. E területen szintügy gigantikus feladatok előtt álltak: a háború a gazdaság valamennyi szférájában súlyos nyomokat hagyott hátra; a fiatal államra, amelynek kasszája üresen állt, a rendezetlen Oszmán államadóságok súlya is nehezedett. Az ország modernizálása, az igényes reformok megvalósítása pedig nem kevés pénzt igényelt. A kemáli vezetők azonban tanultak az Oszmán Birodalom példájából, s a politikai függetlenség alapját képező gazdasági függetlenség elvétől egy tapodtat sem voltak hajlandók engedni. Így eleve elutasítottak minden feltételhez kötött külföldi kölcsönt. Mindez azt jelentette, hogy a fiatal köztársaság a gazdaság helyreállítását, a nemzeti ipar megteremtését, a szükséges infrastruktúra kiépítését stb. lényegében saját erőből kívánta megoldani. Külföldi segítségként

kizárólag a Szovjetunió politikai feltételeket nem tartalmazó, kamatmentes kölcsönét fogadták el.

A gazdaságpolitika középpontjában az iparosítási program állt. Az állam itt mindent megtett a belső erőforrások mozgósítása érdekében, hogy így biztosítsa a tőkefelhalmozást, más szóval: pótolja a lényegében elmaradt eredeti tőkefelhalmozást. A magánkezdeményezés felkarolása az állami vagy félállami kezelésben működő újonnan létesült bankok egyik fontos feladata volt. Ezzel párhuzamosan különleges, sőt erősödő szerep jutott az állam által megteremtett ipari létesítményeknek, az ún. állami szektornak. A tervgazdálkodás bevezetése szintűgy aláhúzta az állam gazdaságszervező és gazdaságrányító szerepét. A „kemáli etatizmus” név alatt ismert e gazdaságpolitikai irány kikristályosodásában természetesen szerepet játszottak a Szovjetunió tervgazdálkodásának – elsősorban az iparosítás területén elért – eredményei.

A kemáli gazdaságpolitika sikerei hamarosan konkrét és látványos eredményekben jutottak kifejezésre. Az ország nemzeti jövedelme jelentősen emelkedett; a fizetési mérleg hamarosan pozitívba billent, s konstansan úgy is maradt. Törökország – igaz, hogy ebben a nemzetközi infláció és szerencsés diplomáciai húzások is közrejátszottak – megszabadult az Oszmán Birodalomtól örökölt államadósságoktól is. A Janusz-arcú külföldi segítséget elutasító és a belső erőforrásokat mozgósító nemzeti gazdaságpolitika meghozta gyümölcseit: az ország gyarapodó javait a további gazdasági és kulturális felemelkedés szolgálatába állíthatta.

Törökországnak a 20-as és 30-as években elért sikerei nem kis hatással voltak a környező államokra. Ezek közül Irán és Afganisztán a kemáli gazdaság- és társadalompolitika több elemét kívánta saját viszonyaira alkalmazni. A Török Köztársasággal intenzív kapcsolatokat alakítottak ki. Afganisztán török gazdasági szakemberek, katonai tanácsadók és tanítók hosszúlejáratú meghívásával is aláhúzta a török tapasztalatok alkalmazásának az ország számára való fontosságát.

S itt kell visszatérnünk egy bevezetőül felvillantott gondolathoz. A harmadik világ a nemzeti felszabadító harc és a nemzeti függetlenség alapján nyugvó, az ország erőforrásait a nép felemelkedésének szolgálatába állító gazdaságpolitika síkján elért sikereiért tekinti Kemál Atatürkököt üggye egyik korai zászlóvivőjének.

A Török Köztársaság politikáját is a múlttal való merész és következetes leszámolás jellemezte: egyértelmű lemondás az Oszmán Birodalom expansionizmusáról. Kemál Atatürk lezártnak és rendezettnek tekintette Tö-

rökország határait. Ezen török részről nem kívánt revíziót, de ugyanezt az álláspontot kívánta partnereitől is. Mindezzel párosult az általa kiadott jelző: „yurtta sulh, cihanda sulh”, azaz „béke a hazában, béke a világban”, amely Törökország aktív békepolitikáját sommázza. A Török Köztársaság jószomszédi viszonyra törekedett valamennyi környező állammal. Jól szemléltetik ezt a súlyos örökséggel terhes török-görög viszony normalizálásának útján igen hamar megtett lépések, amelyek komoly eredményhez is vezettek. Törökország ugyanakkor éberrel figyelte a nagyhatalmak minden kísérletét, amely a térségben való befolyásuk megerősítését célozta. A török külpolitika Kemál Atatürk korában minden erővel azon fáradozott, hogy a nagyhatalmi konfliktusokat és a háború veszélyét a térségtől távolítsa. Kemál Atatürk a fasiszta Olaszország és Németország kardcsörtető külpolitikájára konstruktív békepolitikával válaszolt: a kezdeményezésére létrejött Balkán-paktum és a szaadabadi egyezmény elsősorban a két térség kollektív biztonságának érdekeit volt hivatott szolgálni. Talán az atatürki külpolitikai örökségből sugárzott ki az az erő is, amellyel közvetlen utódai az ország semlegességét megőrizve, Törökországot távol tudták tartani a második világháború poklától.

Amikor Kemál Atatürk 1938-ban örökre lehunyta szemét, korunk egy nagy személyisége távozott az élők sorából. Esméivel és tetteivel aranybetűkkel írta be nevét hazájának történetébe. S Törökország történetének a lapjai ugyanilyen helyet érdemeltek ki a világtörténelemben. Születésének 100. évfordulóján e gondolatok jegyében emlékezünk a modern Törökország atyjára, Musztafa Kemál Atatürkre.

BALÁZS JUDIT:

AZ ÁLLAM SZEREPE KEMAL ATATÜRK GAZDASÁGPOLITIKÁJÁBAN

(Kemal Atatürk születésének 100. évfordulója alkalmából rendezett emlékülésen elhangzott előadás. 1981. október 28.)

Az eredeti tőkefelhalmozás folyamata, az a folyamat, mely nem terméke, hanem kiindulópontja a kapitalista termelési viszonyoknak, Európában, az európai centrumokban a 19. század elejére többé-kevésbé befejeződött. A széthullóban lévő Oszmánli birodalomban ezzel szemben, a 20. század elején, az ataturki forradalom előestéjén még el sem kezdődött.

Az Oszmánli birodalomban a keleti despota társadalmak három tradicionális osztályából, a pénzügyből, azaz a belföld kifizetéséből, a hadügyből, azaz a külföld kifizetéséből és végül a közmunkák megszervezéséből, azaz az újratermelés biztosításából csak az első kettő, a belföld és a külföld kifizetése valósult meg.

Az általános elmaradottság az Oszmánli birodalom specifikus militáris berendezkedésében rejtett, de elsősorban gazdasági természetű volt. A termelőerők relatív stagnációja a birodalom sajátos magántulajdon rendszerében gyökerezett; egy fajta földmagántulajdonban, amely a történelem folyamán különböző modifikációkon ment keresztül – a túlnyomóan monopolisztikus szultáni tulajdonból kiindulva egészen a de facto magántulajdon kialakulásáig – egy rendszer azonban, mely átalakulásának egyes fázisaiban inkább gátlóan, mint ösztönzően hatott a termelőerők fejlődésére.

A külföld kifizetése, a nagy zsákmányoló hadjáratok a Balkánon, Kiszáziában és Észak-Afrikában jelentősen gazdagították a szultáni kincseskamrát. Ugyanakkor a felső katonai réteg meggazdagodásához vezetett. A zsákmányolt kincseket azonban többnyire csak felhalmozták vagy parazita felhasználásra került. A tőke antediluviánus, azaz prekapitalista formája, a kereskedő tőke csak szórványosan alakult ki. De ez a tőke sem vált az Oszmánli birodalom körülményei között a modern ipari tőke előfutárává, hanem csak a 20. század elején – és akkor is csak szerény mértékben – hatolt be a produktív szférába.

Az Oszmánli birodalom fénykora, a kiterjedt hadjáratok ideje az európai feudalizmus idejére esik. Ennek ellenére a társadalmi fejlődés az európai

centrumokban illetve annak délkeleti perifériáján nem szinkronban zajlott le, nem ugyanolyan irányt vett. Mialatt Európában a feudális abszolútizmus megerősödött – és nem utolsó sorban ennek következtében – elkezdődött az Oszmánli birodalom hanyatlása.

Paralel zajlott le a termelőerők kibontakozása és az azzal összefüggő korai polgári társadalmi transzformáció az egyik oldalon, Európában, valamint a gazdasági stagnáció és a tradicionális társadalmi berendezkedés konzerválódása a másik oldalon, a birodalomban. Mindez a már úgysis meglévő szintkülönbség fokozódó elmélyüléséhez vezetett.

A gazdasági elmaradottság hamarosan katonai következményekkel járt. A birodalom fokozatosan veszítette el a megszerzett, vagy uralma alatt tartott területeket. Az ország meglévő vagy potenciális akkumulációs forrásaiból az egyre drágábbá váló hadviselést kellett fedezni. Így a termelő tevékenység ösztönzésének, a tőke-akkumulációnak meglehetősen szerény tere maradt.

A kapitalizmus kialakulása Európában végleg megpecsételte az Oszmánli birodalom sorsát és végérvényesen elzárta előle a hódítások útját. Ezzel kimerült az a forrás, amelyből a török gazdasági és politikai hatalom táplálkozott.

Az általános katonai vereség, amely végső soron a gazdasági elmaradottságban gyökerezett, végül is szükségszerűen ahhoz vezetett, hogy az Oszmánli birodalomban kialakult feudális jellegű társadalmi-gazdasági rendszer anélkül omlott össze, hogy a kapitalizmus életképes csíráit kitermelte volna.

Így az eredeti tőkefelhalmozás folyamata valójában csak 1923. után, az atatürki forradalom győzelme után vette kezdetét. A forradalom után megteremtődött a kapitalista felépítmény – és éppen ebben áll a forradalom egyik leglényegesebb szociál-ökonómiai sajátossága – hogy létrehozta azt az intézményes keretet, mely lehetőséget adott a kapitalista termelési viszonyok kialakulására.

Így a forradalom eltérően a klasszikus európai fejlődéstől, nem a kapitalista termelési viszonyok kialakulási folyamatának politikai befejezését jelentette, hanem ellenkezőleg: a török forradalom jelentette a kiindulópontot a kapitalista termelési viszonyok kialakulásában.

Az eredeti tőkefelhalmozás klasszikus folyamata így Törökországban lényeges modifikációkkal zajlott le. Miután az uralkodó tőkeformák túlnyomórészt prekapitalista jellegűek voltak, amely ugyan a tőke-exploataciót biztosította anélkül, hogy a kapitalista termelési viszonyokat kialakította

volna, és miután az ipari tőkévé való átalakulás az adott feudál-abszolutisztikus hatalmi és társadalmi rendszer keretei között a sajátos katonai szervezetbe beépülve nem vált lehetővé, így az eredeti tőkefelhalmozás lényeges momentumai csak sporadikusan érvényesülhettek: a meglévő termelési viszonyok lényegében elnyomorodtak anélkül, hogy átalakultak volna. A közvetlen termelők megfosztása a termelési eszközöktől csak vontatottan ment végbe, mint egy hosszú, kínos elnyomorodási és stagnációs folyamat, anélkül, hogy a proletariátust, mint szociális jelenséget kitermelte volna, vagy anélkül, hogy a termelőeszközöket egy modern vállalkozói réteg kezébe adta volna. Így az eredeti tőkeakkumuláció előfeltétele az eredeti expropriáció csak parciálisan és periférikusan jelentkezett, mely folyamat csak egy erőtlens és gyenge burzsoázia kialakulásához vezethetett.

A formálódás stádiumában lévő burzsoázia csak egy töredékével rendelkezett azoknak az akkumulációs forrásoknak, amelyek a kapitalizmus kialakulása idején Európában a polgárság rendelkezésére álltak. Az így létrejövő burzsoázia nem válhatott az önálló, spontán, dinamikus gazdasági fejlődés hajtóerejévé. A kapitalizmus kialakulásához, a kapitalizmus megteremtődéséhez pótlólagos erőkre, az állam beavatkozására volt szükség.

Kemál Atatürk nevéhez fűződik, s egyben Kemál Atatürk nagy történelmi érdeme az állami beavatkozás szükségességének felismerése.

A török nép nagy fia és vezére emlékének adózunk ma azzal, hogy felidézzük azt a koncepciót, mely az ország gyors és sokoldalú felvirágoztatását hivatott megvalósítani. Egy koncepció, mely a társadalom és a gazdaság számos szféráját fogta át, a török realitásokra épült, és amely kemalizmus néven vonult be a történelembe.

A jól ismert kemali elvek, a republikánizmus, a nacionalizmus, a laicizmus, a népiesség, a forradalmiság lényegében nemzeti demokratikus követelményeket tükröznek. A gazdaságpolitikában az etatizmus érvényesült, egy fajta gazdasági koncepció, melyet a self reliance, a relatív autarkias fejlődésre való törekvés, a saját erőforrások kihasználása jellemez.

Kemál Atatürk gazdaságpolitikájának központi célját az ország iparorientációjú fejlesztésében jelölte meg. Példaképpént a nyugati, civilizált gazdasági fejlődés állt előtte. De ugyanakkor tudatában volt annak, hogy a török viszonyok nem alkalmasak a nyugati modell egyszerű adaptálására, így egy sajátos török rendszer megteremtésén fáradozott, amely a hazai viszonyokra alkalmazható és adequat fejlődést biztosít.

A gazdasági koncepció lényegében az alábbi pontokra koncentráldott:

- a külföldi tőke pozíciójának gyengítése,
- a mezőgazdaság mechanizálása,
- védővámrendszer felállítása,
- infrastruktúra kifejlesztése,
- a külkereskedelem állami ellenőrzése,
- és végül az állami beruházások rendszerének kiépítése ott, ahol a magánkezdeményezés nem bizonyul elég hathatósnak.

Az izmiri közgazdasági kongresszus 1927-ben iparfejlesztési törvényt dolgozott ki. Ennek értelmében a kialakulóban lévő nemzeti burzsoázia a támogatások széles skálájában részesült. A támogatás kiterjedt az adómenteségtől kezdve egészen a földjuttatásig és célja az akkumulációs folyamatok meggyorsítása, a magánkezdeményezés ösztönzése volt. Így az állam már az eredeti tőkefelhalmozás kezdeti szakaszában is jelentős szerepet kapott.

Az állami támogatási politika pénzügyi forrásait elsősorban a kormány bevételei képezték. A direkt adók egy részét, az asart ugyan eltörölték és ez a parasztságot jelentős terhektől szabadította meg, az indirekt adók azonban továbbra is ezt a réteget, valamint a városi szegénységet sújtották. További állami bevételi forrást és így akkumulációs forrást jelentett a nyersanyagok és a munkabérek valamint az ennél lényegesen magasabban megállapított áru késztermékek árai közti differencia.

Hogy képet kapjunk az állami szektor beruházásainak nagyságrendjéről, álljon itt néhány adat: 1924-ben az állami beruházások az államháztartás nem egész 14%-át tették ki, míg ez a szám 1927-re már 22%-ra emelkedett, a budget megduplázódása mellett. Az állami beruházások széles skálája kiterjedt üzemek, gyárak létesítésére, középületekre, komplementerberuházásokra.

A kormány közvetlen iparfejlesztési tevékenységén kívül indirekt is hozzájárult az iparfejlesztéshez. Hitelintézeteket létesített, melynek célja a magánkezdeményezés ösztönzése, a magánkezdeményezés tőkeigényének kielégítése volt. Így született meg az Is Bankasi, a Sanayi ve Maadi Bankasi.

A közvetett és közvetlen iparfejlesztés első eredményei hamarosan megmutatkoztak. A 20-as évek végére már 1473 üzem működött, mely valamilyen formában részesült az állam támogatásában ill. állami támogatással jött létre. 1923 előtt ezekből az üzemekből még csak 342 működött. Az egy főre eső nemzeti jövedelem az 1923–29-ig terjedő időszakban 119%-ra növekedett.

A kedvezőnek mutakozó eredmények ellenére a gazdasági fejlődés üteme nem felelt meg a várakozásoknak. Az iparfejlesztési törvény nem bi-

zonyult elég hatásosnak. A magánkezdeményezés továbbra is erőtlen, és a magánipar nem lépte túl a háziipar jellegű, kis volumenű termelés kereteit. Csak ott és azokon a területeken teremtdött meg a nagyipari termelés, ahol azt állami beruházásból fedezték.

Az e periódusból nyert tapasztalatok a gazdaságpolitikai koncepció átértékelését, egy új orientációt vontak maguk után. Az átértékelt koncepció még masszívabb állami beavatkozást tűzött ki célul: tiszta etatizmus néven vált ismertté.

Mit jelentett az etatizmus elméletben és gyakorlatban?

Mindenekelőtt teljes nacionalizálást, az iparfejlesztés további ösztönzését, az állami szektor létrehozását, valamint a fizetési mérleg egyensúlyára vonatkozó intézkedések összességét.

Az állami beavatkozás a legpregnansabban az állami szektor „tervszerű” megteremtésében nyilvánult meg.

Ez a fajta tervezés természetesen nem azonosítható a szocialista országokban kialakult tervezési rendszerrel. Sokkal inkább egy gazdasági programnak felel meg, a magántőke számára indikatív, az állami szektor számára imperatív jelleggel.

Az első ötéves terv teljes iparágak megteremtését célozta. Így a vegyipar, üveg és porcelán, a montanipar, papíripar, cement és cukor és végül nem utolsósorban a később igen nagy jelentőségű textilipar létesítése szerepelt a tervekben.

A textilipar kiemelt jelentőségét húzza alá az a tény, hogy az ipari beruházások 50%-át fordították a textilipar kiépítésére. Így a textilipar termelése a 30-as évek végére elérte a 20-as években importált textil-volumen dupláját. A célkitűzések között szerepelt több, mint 100 ipari üzem létesítése. Így ezt a periódust nem csak a könnyűipar, hanem a nehézipar nagy arányú fejlesztése is fémjelzte. Ekkor létesült a híres Karabük-Zonguldak nehézipari kombinát.

A tervezés rendszere alapvetően polgári jelleget mutatott. Ennek ellenére egy sor olyan elemet tartalmazott, amely messzemenően pozitívan értékelhető. Így a nehézipar-orientációjú iparfejlesztés, a regionális kiegyensúlyozott fejlesztésre való törekvés, az infrastruktúra kiépítése, az import-szubsztitúció-orientált iparosítás, a beruházási javak importja és még sorolhatnánk a gazdasági koncepció azon tényezőit, melyek az ország iparának globális és relatív önálló fejlődését szolgálták.

Az államilag irányított „eredeti tőkefelhalmozás” révén az ország a nyugati civilizált kapitalizmus felé vezető útra lépett. Az állami szektor lét-

rehozásával alig 15 év alatt már igen jelentős gazdasági eredményeket tudott felmutatni.

Ha összehasonlítjuk azokat az eredményeket, melyek az Atatürk-i, relatív rövid periódus alatt születtek, azzal a gondoktól sújtott gazdasági helyzettel, mellyel a jelenlegi Törökország konfrontálódik, azonnal felvetődik a kérdés, hol vannak azok a pontok, amelyeken a nagyszabású koncepció hajótörést szenvedett. Mire vezethető vissza az a tény, hogy az államilag irányított eredeti tőkefelhalmozás nem eredményezett egy olyan gazdasági-társadalmi transzformációt, mely a dinamikus továbbfejlődést spontán biztosítani tudta volna?

Úgy érzem, meghaladná az előadás kereteit, ha az atatürki periódus óta eltelt gazdasági fejlődés minden szakaszát elemezni kívánnánk. Így csak néhány releváns kérdésre szeretnék szorítkozni.

A török polgári forradalom 100–150 évvel később zajlott le, mint általában a polgári forradalmak Európában. Így lefolyása és eredményei is lényeges eltérést mutatnak a klasszikus polgári forradalmakhoz képest.

A forradalom sajátos arculata elsősorban nem az általános polgári célkitűzésekben rejlett, hanem sokkal inkább abban a társadalmi struktúrában gyökerezett, mely nem tette lehetővé, hogy a forradalom élére a nemzeti burzsoázia álljon. A nemzeti burzsoázia gyengeségéből adódóan a forradalomban a vezető szerep a hadsereg és az értelmiség által alkotott koalíciónak jutott.

A hadsereg és az értelmiség már a hosszú modernizálódási folyamat szószólója és vezetője volt. Koalíciójukat az antiimperialista elkötelezettség hívta életre és ilyen minőségben széles tömegbázisra számíthattak: a nagyhatalmak elleni harc ilyen körülmények között átnöhetett polgári forradalomba. A társadalom osztálystruktúrája és a forradalom célkitűzései – a fejlett kapitalista társadalom megteremtése – közötti divergencia azonban gátat szabott a teljes és visszavonhatatlan társadalmi-gazdasági transzformációnak: a forradalom a nemzeti demokratikus követelményeknek is csak részben tett eleget. A török forradalom partikuláris jellege folytán kialakulóban lévő kapitalizmus a klasszikus fejlődéstől lényegesen eltérő utat járt be.

A feudális maradványok konzerválódása Törökországban azt eredményezte, hogy a termelési viszonyok a mezőgazdaságban szinte érintetlenül maradtak. Holott éppen ez a szektor biztosította volna az eredeti tőkefelhalmozáshoz ill. az iparosításhoz szükséges eszközöket. Nem azért, mert ez a szektor olyan erős volt, hanem azért, mert a gazdaságnak nem volt egyet-

len olyan szektora sem, amelyik ezt a feladatot elláthatta volna, és az ipar számára akkumulációs forrásként szerepelhetett volna.

A fejlesztési tervekben az agrárszektor csak marginális jelentőséget kapott. A feudális kizsákmányolási rendszer fennmaradása következtében azonban a gazdasági termelés stagnált és így indirekt gátolta az ipari fejlődést.

Maga az ipari fejlődés pedig lényegében a műszakilag magas színvonalú nagyberendezések importjára szorítkozott. Így a rendelkezésre álló devizakészletek abszolút határt szabtak az ipari beruházásoknak.

A tőke-igényes beruházásokat nem egészítették ki a műszakilag ugyan kevésbé bonyolult, de hazai termelésből származó beruházások, melyek nem terhelik a fizetési mérleget, de ugyanakkor a mezőgazdaság mechanizálását segítik elő. Nem hatott ez a fejlődés ösztönzően az ipar, mezőgazdaság és a kézműipar közötti munkamegosztás elmélyítésére. Ilyen módon nem született meg a lokális ipar, és maga az iparosítás folyamata nem bocsájtott ki olyan impulzusokat magából, melyek a mezőgazdaságban uralkodó termelési viszonyok transzformálódását segítették volna elő. Az iparosítás nélkül zajlott le, hogy integrálta volna a többi szektort.

Az iparosítás az importszubsztitúciót célozta. Hiányzott azonban beölle a belső dinamizmus, nem asszimilálta magába az ipari forradalom racionális elveit, mely a linkeage effect kiváltásával kiterjesztette volna hatását a prekapitalista szektorra. Így hiányzott az importszubsztitucionáló iparosításból az a minőségi ugrás, mely átvezetett volna egy magasabb, irreverzibilis fázisba. Ellenkezőleg: a nagyipari modern termelés és a kézműipar jellegű termelés közti divergencia egyre szélesült. Az iparosítási koncepció nem töltötte be a feladatát, nem vezetett általános gazdasági-társadalmi konzekvenciákhoz, és a két világháború közti periódusban nem vezette át az országot a kapitalista fejlődés magasabb fázisába.

Az etatizmus talaján, a klasszikus tőkekoncentráció és a felülről irányított tőkekoncentráció eredményeképpen, a modernizálódó társadalmi bázison életrekelt egy fiatal, feltörekvő burzsoázia. Egy burzsoá réteg, mely azonban a régi feudális réteg kiváltságaival rendelkezett. Ez a polgárság ugyanakkor kevés közösséget mutat a klasszikus kapitalizmus idején feltörekvő haladó burzsoá réteggel. Annál is inkább, miután az állam a török burzsoázia számára születésétől kezdve olyan profitot biztosított, mely a tőkés országok monopolprofitjához hasonló. Az állam a kezdettől fogva magára vállalta a komplementer beruházásokat, valamint azokat a beruházásokat, melyek a magántőke számára tőkeigényesnek, vagy kockázatosnak bizonyultak. A magántőke a nyereséget ígérő, kis tőkeigényű könnyűipar-

ban telepedett le, és megerősödése után is élvezte az állam támogatását. Azt a támogatást, mely állandó szubvenciónak felel meg, azaz az állami tőke „felértékelését” jelentette.

Az állami szektor determináló szerepe egyértelmű. De ugyanilyen egyértelműen szállt síkra az állam a vállalkozói réteg megteremtése érdekében. Ilyen értelemben az állam a tőkeakkumulációt, a vállalkozói réteg kialakulását, lényegében a magánkapitalista termelési viszonyok kialakulását és megszilárdulását segítette elő.

A Kemál Atatürk által meghirdetett gazdasággpolitika a gazdasági felemelkedést célozta. Az etatizmus azonban sajátos formában vált egy fejlett formáció előfutárává. A megerősödő burzsoázia egyre inkább a maga szolgálatába állította a gazdasági mechanizmust. A tőke demokratikus szárnya fokozatosan háttérbe szorult, és elvesztette pozícióit a politikai vezetésben is. Mindez ahhoz vezetett, hogy a továbbfejlődés alternatívája jobboldali irányt vett, az autark kapitalizmust a perifériális kapitalizmus váltotta fel, annak minden társadalmi és gazdasági konzekvenciájával együtt.

BÓKA ÉVA:

EURÓPA ÉS A TÖRÖKÖK

(Válogatás a török birodalom megdöntésére született 16–17. sz-i tervekből)

A kereszténység harca a török ellen szinte egyidős magával a török terjeszkedéssel. Az oszmán-török birodalom megszületése, páratlan győzelmek és hódításai kihívást jelentettek a kereszténység számára – amely szó Nyugat-Európában mintegy a 17. század közepéig Európát jelentette.¹ E kihívásra a kereszténység évszázadokon keresztül tartó harccal válaszolt. A Konstantinápoly elfoglalását követő évszázadokban hatalmas mennyiségű irodalom – felhívások, tervek, prédikációk – született, amely a török birodalom korabeli helyzetét, a birodalom elfoglalásának és megdöntésének a módzatait, a keresztény összefogás lehetőségeit tárgyalja és török elleni keresztes hadjáratra és védekezésre szólítja fel a keresztény uralkodókat.² Híres pápák, közöttük X. Leó, V. Pius, VIII. Kelemen, XI. Incze, neves uralkodók – I. Ferenc, I. Miksa, IV. Henrik, XIV. Lajos, I. Péter, Napóleon –, diplomaták és politikusok – de Grandchamp, La Noue, Sully, de Brèves, József barát –, humanisták és tudósok – Erasmus, Leibniz, Volnay –, foglalkoznak munkáikban a török ellenes harc kérdéseivel.

Mivel e témának óriási irodalma van, az anyag nagysága és olykor elérhetetlensége³ miatt nem tűzhetjük ki célunkul azt, hogy ezt az irodalmat teljesen feldolgozzuk. E kis válogatás keretében szeretnénk azonban tájékoztatni az olvasót erről az irodalomról, néhány fontosabb és a korszakra jellemző 16–17. században született tervet megemlítve.

A török ellenes harcok irodalma több szempontból is érdekes: egyrészt, mert tükrözi a török elleni harcok korabeli ideológiája és a hatalmi politika közötti kettősséget, másrészt, megfigyelhető az a folyamat, amely során a 16. században még lényegében vallásos indíttatású és vallásos ideológiai keretbe foglalt török ellenes harc, a 17. század második felére a hatalmi érdekek megvalósításáért folytatott nyílt diplomáciai küzdelemmé válik, s a vallásos keretek lényegében eltörpülnek. Nyomon követhetjük továbbá azt is, hogy a török elleni háborúról alkotott elképzelések hogyan gazdagodnak újabb – a társadalmi fejlődést szolgáló – követelményekkel, s hogyan tevődik át a keresztény egység ideológiájáról a nemzetire – a haza védelmére – a hangsúly, amelyhez a társadalom és a hadsereg reformjának javaslata járul.

Évszázadokon keresztül harcolt Európa a törökök ellen és ezen irodalom tanúsága szerint szerette volna megsemmisíteni ezt a birodalmat, amelynek felosztását azonban majd csak 1920-ban a sèvres-i béke pecsételte meg. Felmerül a kérdés, hogy ez a birodalom miért tudott ily sokáig ellenállni Európa nyomásának. A kérdés kielégítő megválaszolását szintén nem tűzhetjük ki célunkul, azonban e néhány 16–17. századi török ellenes tervezet bemutatása hasznos adalékkul szolgálhat a válaszadáshoz.

Az oszmánok elleni harc fő szervezője a 16–17. században a pápaság volt, s még mindig a keresztes hadjáratok idején bevált jelszavakat hangsúlyozta: a keresztény vallás védelmében keresztes hadjáratot hirdetett a hitlenek ellen.⁴ A pápaság a 15. század folyamán sikertelenül próbálkozott a török elleni keresztes hadjáratok szervezésével, s a keresztény összefogás kudarca egyre nyilvánvalóbbá vált.⁵ Eredménytelenül végződtek Szép Fülöp burgundiai herceg⁶ és VIII. Károly francia király⁷ tervezett akciói is.

A 16. század elején – a korábbi sikertelen vállalkozások ellenére is – megélné a török elleni agitáció. X. Leó pápa szólította ekkor harcba a keresztényeket a török ellen,⁸ s pápasága kezdetén kialakulóban volt a keresztény uralkodók nagyszabású török ellenes szervezkedése. X. Leó kiterjedt levelezést folytatott az európai uralkodókkal, 1517-es bullájával pedig fegyverszünetet proklamált a keresztény uralkodók között. Úgy tűnt, hogy sikerül létrehozni I. Ferenc francia király, V. Károly spanyol király és Németalföld ura, VIII. Henrik angol király, II. Lajos magyar király továbbá a dán és a lengyel király együttműködését a török ellen.

Ezidőből származik a török ellenes harccal foglalkozó röpiratok és tervezetek közül az egyik legjelentősebb, az „*Anschlag wider die Türken*” (1518.)⁹, amelyet ferencesrendi szerzetesek készítettek X. Leó számára. Ez lényegében az egyházi szervezetekre és a kereszténység mozgósító erejére épített, nagyszabású török ellenes megsemmisítő hadjárat tervét tartalmazta, amely során Európa keresztény uralkodói ellentéteiket félretéve közösen harcolnának. A keresztény hadsereg kérdését tárgyalva felmerül benne a köznépre építendő hadsereg gondolata is.

X. Leó pápa tervének megvalósítását azonban megakadályozta, hogy V. Károlyt 1519-ben német-római császárrá választották. I. Ferenc francia király, aki maga is pályázott a császári címre, hirtelen a Habsburgok által bekerítve találta magát, s többé nem lehetett szó a francia király és a német-római császár török elleni közös fellépéséről. Ekkor keletkezett az az évszáz-

zados Habsburg-francia ellentét, amely során a francia királyok szerettek volna kitörni az országot körülvevő Habsburg gyűrű szorításából, Spanyolországot és a német területeket igyekeztek szétválasztani, s francia befolyás alá vonni. S mivel a török hódítások keleten a Habsburgokat gyengítették, természetesen adódott a francia-török szövetség politikája a Habsburgok ellen. Ettől kezdve Európának a török birodalomhoz való viszonyában megjelenik egy kettősség, a török elleni harcot szorgalmazó ideológia és a török szövetséget felhasználó hatalmi politika között, s ez a kettősség végigkíséri az általunk tárgyalt korszakot.

A francia-török együttműködés létrehozásában az első lépést I. Ferenc anyja tette, aki miután I. Ferencet 1525-ben Páviánál V. Károly foglyul ejtette, azzal a kéréssel fordult Szulejmán szultánhoz, hogy indítsa támadást Magyarországon. S amikor V. Károly császár és a Porta között 1533-ban folytak a béketárgyalások, I. Ferenc Jean de la Forest-et Franciaország konstantinápolyi követeként a Portára küldte a kapcsolatok felvételére. Forest 1535-ben a törökökkel Habsburg-ellenes szövetséget hozott létre és megkötötte a kapitulációk néven ismert kereskedelmi egyezményt, amely jelentős privilégiumokat biztosított a francia királynak a török birodalom területén. I. Szulejmán szultán az I. Ferenc francia királlyal kötött szövetséggel lényegében bekapcsolta a török birodalmat az európai hatalmi rendszerbe, s ettől kezdve a török birodalom nem csak, mint ellenség, hanem mint szövetséges is aktív részesévé vált az európai hatalmi viszonyoknak.

A 16. század első felében X. Leó pápa agitációja és a török magyarországi hódításai visszhangjaként születtek meg Luther, a reformátor, Erasmus, a híres németalföldi humanista, Nannius németalföldi tudós, Cuspinianus német orvos és irodalmár, I. Miksa császár tanácsadója, és az utazó Geordevits munkái. E munkák közös vonása, hogy bennük tovább él még a kereszténység eszméjének mozgósító erejébe vetett hit, és a vallási motívumok. A kereszténységet felszólítják a török elleni fellépésre, akiket egyesült erővel Ázsiába kell visszazorítani. A török terjeszkedés sikereit a keresztények közötti állandó háborúkkal és ellentétekkel magyarázzák, amelyek megakadályozzák, hogy egyesíteni tudják erőiket a török ellen.

Luther Márton ún. „Tábori prédikációja” az *Eine Heerpredigt wider den Türken*, amelyet 1529-ben Wittenbergben adtak ki először, a század folyamán több kiadást is megélt.¹⁰ Luther prédikációja a vallási formákban gondolkodó 16. század emberéhez szólt. Luther igyekszik megmagyarázni hűveinek, hogyan kell tekinteniük a törököt, és hogyan kell értelmezniük az ellene folytatott harcot. Dániel próféta látomását értelmezve jutott el

– mondja – arra a következtetésre, hogy a próféta látomásaiban negyediként megjelenő tíz szarvú fenevad, amely mindeddig a legnagyobb pusztítást vitte végbe, és amelynek három szarva letörött – nem egyéb, mint tíz, a római birodalomhoz tartozó királyság. A szörnynek nőtt azonban egy tizenegyedik szarva is, és ez nem lehet más, mint a török birodalom. Ez a tizenegyedik szarv pedig úgy nőtt, hogy közben három letörött, ami azt jelenti, hogy a török a tíz királyságból hármat elpusztít. (Ázsia, Egyiptom, és Görögország elfoglalása.) A kereszténység és a mohamedanizmus, vagyis a gondviselés és az ördög világméretű harcáról van tehát szó, amelyben végül is a gondviselés kell, hogy győzedelmeskedjék. Minden keresztény hívőnek harcolnia kell tehát az „ördög fegyveresei”, a török ellen. Luther arra a következtetésre jutott, hogy bár szenvedés, nyomorúság éri még a török által a keresztény világot, a török hatalma tovább már nem fog növekedni, hatalma most van delelő pontján.

Erasmus, „*Utilissima consultatio de Bello Turcis inferendo et obiter enarratus Psalmus XXVIII per D. Erasmus Roterodanum opus recens et natum et aeditum.* (1530)” című vitairatában¹¹ a törököket barbároknak nevezi. E vitairat lényegében vádirat a török ellen és védőbeszéd egy újabb kereszties hadjárat mellett. Vádolja azokat az európai uralkodókat és minisztereket is, akik a török elleni hadjáratra keservesen összegyűlt pénzt elherdálják. Cáfolja azokat a vélekedéseket, melyek szerint a török hódítás csak Magyarországot fenyegeti és felháborodását fejezi ki azokkal szemben, akik azt hangoztatják, hogy bizonyos keresztények jobban szeretnének inkább a török, mint egyéb európai keresztények vagy a pápa fennhatósága alatt élni. Szerinte a török birodalom a többi régi nagy birodalomhoz hasonlóan el fog pusztulni.

Nannius 1536-os keltezésű felhívása Erasmuséhoz hasonló gondolatokat tartalmaz. A „*Petri Nanni Alkmariani declamatio De bello Turcis inferendo*” című kis füzetecskét Oláh István esztergomi érseknek ajánlja.¹² Véleménye szerint a törököket le lehet győzni, ha az összes keresztény felkel és harcba indul ellenük. Láthatták a keresztények Corvin Mátyást a török elleni küzdeni és Szulejmánt arra kényszerülni, hogy megfutamodjon Bécs sikertelen ostroma után. A török lényegében a keresztények közötti ellentétek miatt tud hódítani. Békét kell teremteni Európában a pápa segítségével és a császár által adott jelre a török ellen kell vonulni.

Cuspinianus, német orvos és irodalmár, I. Miksa császár titkos tanácsadója a „*De turcorum origine, religione, ac immanissima eorum Christianos tyrannide, deque viis per quas, Christiani Principes Turcos profligare et*

inuadere facile possent...” című könyvében¹³ felhívást tett közzé. Cuspinianus a török közeli végét jósolva hivatkozik egy Konstantinápoly elfoglalását közvetlenül megelőző jóslatra, amely szerint a város pontosan nyolcvan év múlva fel fog szabadulni, s ennek most éppen itt lenne az ideje. Leírja egy nápolyi asztrológus azonos jövendölését is. Emlékeztet továbbá egy régi magdeburgi krónika soraira, melyek szerint Nagy Károly egyik leszármazottja vissza fogja állítani a keleti birodalmat. A továbbiakban Cuspinianus áttekinti a török történelmet, ír a törökök eredetéről, Konstantinápoly és a Balkán meghódításáról, elemzi a birodalom – legfőképpen a vallás és a hadsereg – szervezetét. A török elleni kereszties hadjáratot úgy képzeli el, hogy a keresztények csapatai Macedóniában gyülekezzenek, ahol a török elnyomás alatt élő népek élmezénék őket. A keresztények kövessék Xerxes, Hannibál, Caesar és Hunyadi János példáját. Felhívást intéz V. Károlyhoz, hogy legyen a kereszties hadjárat vezetője. Magyarországnak és a Habsburgoknak pedig szintén egyesülnük kellene.

A 16. század közepén az egyik legerjedtebb és később is több kiadást megélt munka Georgevits Bertalan „*De Turcarum moribus Epitome*” című műve (1553)¹⁴, amelynek gondolatait későbbi tervekben is megtalálhatjuk. Georgevits utazó volt, a 16. század elején született és 1560-ban halt meg Rómában, 13 évet töltött török fogságban, a törökök többször eladták rabszolgának, végül is a jeruzsálemi ferencesrendi barátok mentették meg. Török nyelven írt egyik korábbi jóslatában Cuspinianushoz és Lutherhez hasonlóan ő is a török birodalom közeli bukását jövendölte. A „*De Turcarum moribus Epitome*”-ban „*Exhortacio contra turcas*” címmel találunk egy felhívást, amelyben török elleni hadjáratra szólít fel. Elmondja, hogy a keresztények közötti viszályok egyre fokozódnak, s ha nem egyesítik erőiket, a török még sok szerencsétlenséget fog okozni nekik. Ugyanitt foglalkozik azzal a kérdéssel, hogy milyen legyen a török ellen kiállítandó keresztény hadsereg. Szerinte a keresztények egyesített hadseregébe a német fejedelmeknek ötvenezet gyalogost, húszezer lovast kell küldeniük. Az olaszoknak ugyanennyit kellene kiállítaniuk. Spanyolországnak és Franciaországnak szintén támogatniuk kellene a keresztény hadsereget. Hollandiától húszezer gyalogost és tízezer lovast vár, Magyarországnak, a Morva és a Cseh tartományoknak, Sziléziának és a Duna mellett fekvő országoknak pedig hatvan ezer lovast kell kiállítaniuk. Ha létre tudnák hozni a keresztények ezt az egyesült hadsereget, akkor ezzel az erővel fel lehetne szabadítani Görögországot és Thrákiát. A továbbiakban Georgevits arról a különbségről ír, amely a keresztény és a török harcosok között megfigyelhető. A keresztények csak

a zsoldra gondolnak, míg a törökök, akiknek olyan nagyszerű vezérük van, mint Szulejmán, elszántak. Georgevits végül is azt a következtetést vonja le, hogy a katonák ereje minden korszakban abban az eszmében rejlik, amelyben hisznek és amely vezéri, lelkesíti őket.

Ezekben a tervekben tovább él a kereszténység egységes török elleni összefogásában való hit, amelyet vallási motívumok kísérnek. Találunk azonban bennük új elemeket is. Luther például a török kiűzéséhez fontosnak tartja a hívők erkölcsi megújulását, a saját fogyatékoságok megismerését és leküzdését. Megjelenik továbbá az az igény, hogy a török hatalom természetét és a török hadsereg szervezetét megismerjék. A török hadsereg szervezetét az európaival hasonlítják össze. A zsoldos hadsereget kritizálják és rámutatnak a harcost vezérlő eszme fontosságára. E tervek szerzői a török hatalom közeli végét jóslják, ez azonban elhamarkodott ítéletnek bizonyult, mivel a törökök II. Szulejmán alatt egyre terjeszkedtek. Így az emberek hite hamarosan megingott ezekben a jóslatokban.

1566–1567-es keletkezésű De Guillaume de Grantrye de Grandchampsnak, Franciaország konstantinápolyi követének nagyszabású terve.¹⁵ Grandchamps azt tervezte, hogy megszerzi magának a moldvai és a havasföldi fejedelemség trónját, és a francia hugenottákat áttelepíti ide, véget vetvén ezáltal a vallásháborúknak. A hugenották – akiknek a vallása hasonló, vagy legalábbis közelíthető a törökökéhez – elfoglalják e két fejedelemséget, majd egyesülnek Lengyelországgal. Az így létrejött erős állam sikeresen támadhatja meg mind a Habsburgok birodalmát, mind a törököket. E terv kapcsolódott a francia politikai tervekhez, Medici Katalin ugyanis valóban szeretett volna megszabadulni a hugenottáktól, akiket Erdélyben, vagy a román fejedelemségekben akart letelepíteni. 1567-ben azonban kitört a második vallásháború és a Szent Bertalan éj bekövetkeztének már nem lehetett elejét venni.

A 16. század második felében, a török terjeszkedés újabb eredményeket ért el a Földközi-tenger medencéjében: Ciprus, Kréta és Tunisz török kézre került. Spanyolország és Velence hajlott a törökellenes együttműködésre, mivel szerettek volna határt szabni a törökök terjeszkedésének a Földközi-tenger medencéjében. Míg V. Pius pápa elődei sikertelenül próbálkoztak a keresztények egyesítésével, addig 1571-ben kedvező alkalom nyílt erre, V. Pius pápa sikerrel teremtette meg a keresztények összefogását.¹⁶ A spanyol-velencei-pápai szövetséges hajóhad 1571. októberében Lepantónál Don Juan D’Austria vezetésével hosszú idő után először mért stratégiai-lag is döntő csapást a törökök földközi-tengeri hatalmára.

A lepantó győzelemnek óriási visszhangja volt Európában. 1571-et követően egyre szaporodtak a fantasztikus tervek és optimista jóslatok. Programot azonban csak kevesen tudtak adni. A 16. század második felében újra kiadták Luther és Georgevits fentebb már említett munkáit. Egy 1571 – 72-ben V. Pius pápának ajánlott olasz terv¹⁷ azt javasolja, hogy a pápa ves-sen ki általános adót a kereszties hadjárat költségeinek fedezésére. A Habs-burg császár szövetkezzen a perzsákkal, s míg ők a szárazföldön támadnak, II. Fülöp tengeren támadja meg a törököket. A török fennhatóság alatt élő fejedelemségek pedig – amelyek alig várják, hogy felszabaduljanak – fellá-zadnának a keresztények támadásával egyidőben. Egy másik olasz terv¹⁸ az előbbinél pesszimistább hangot üt meg, amikor a keresztény összefogás esé-lyeit latolgatva megállapítja, hogy nehéz cselekvésre készíteni azokat a ke-resztény uralkodókat, akiket nem érint közvetlenül is a török támadás ve-szélye. Lengyelországra és Oroszországra nem lehet számítani, Ausztria gyen-ge, Franciaország a Habsburg-ház ellensége, Anglia és Svédország pedig föld-rajzilag túl távol van ahhoz, hogy segíteni tudjanak.

A tényleges erőviszonyokkal lényegében csak Gislenius Busbequius, németalföldi nemes, Itáliában tanult humanista számolt. Mint I. Ferdinánd, majd Miksa és Rudolf császár diplomatája többször járt Konstantinápolyban és kiváló ismerője volt a török viszonyoknak. Busbequius a „*Projet de guerre contre les Turcs*” című tervezetében¹⁹ abból indul ki, hogy a török hatalom még mindig erős. Felszólítja a kereszténységet, ne hagyják, hogy a török el-tiporja őket. „Csak a hadseregben lehet minden reményünk” a törökkel szemben – írja, majd részletesen elemzi azokat az okokat, amelyek miatt a keresztények sikertelenek a törökkel szemben. Arra a következtetésre jut, hogy az idegenekből álló zsoldos hadsereg helyett olyan hadseregre lenne szükség, amelyet a haza védelme, a hazaszeretet vezérel. A legjobb katonák-ká szerinte az egyszerű vidéki emberek válnak, mivel szívósak és halálra szántak. Merítsen a kereszténység a római történelem példatárából – java-solta Busbequius. A török elleni harc sikerességéhez elkerülhetetlenül szük-ségesnek tartja azt is, hogy az egyes országok rendezzék belső állapotaitak, és hozzanak létre ütőképes hadsereget.

Busbequius felülemelkedett a vallási kérdéseken és már nem a keresz-ténység egyetemes védelmére, hanem a haza megvédésére szólított fegyver-be, mivel az ország lakóinak közös érdeke a török kiűzése. Egy ország lakói-nak ereje azonban kevés volt a török ellen, nemzetközi szövetségre volt szük-ség még a 17. sz. végén is. Busbequius korát meghaladó javaslatai csak ké-sőbb váltak aktuálissá.²⁰

Az európai politika szempontjából egy másik újdonság volt Báthory István erdélyi fejedelem terve, aki a törökök által legjobban veszélyeztetett, avagy a török elnyomás és hódoltság alatt élő kelet- és közép-európai országok összefogására tett javaslatot. Erdély, Lengyelország, Oroszország, Havasalföld, Moldva összefogását tervezte a török magyarországi hatalma ellen.²¹

A X. Leó pápa által is javasolt tervhez nyúl vissza a kiváló francia hadvezér, La Noue kapitány, aki a „*Discours politiques et militaires*” (1587.) című munkájában²² ecseteli a keleti keresztények nehéz sorsát. Azt javasolja, hogy a Habsburg császár a magyarokkal egyesülve Boszniából, az olaszok, franciák és velenceiek pedig albán kikötőkből támadjanak a törökök ellen és szabadítsák fel a görögöket. A spanyolok, portugálok és angolok Gallipoli kikötőjében szálljanak partra és innen kiindulva foglalják el Konstantinápolyt. Az erdélyieket, havasalföldieket és Moldvát pedig ezzel egyidőben fel kell lázítani. La Noue előre jelzi, hogy a felosztásnál komoly ellentétek lesznek a keresztények között. Terve nagy visszhangra talált, később a 17. század második felében Turenne, a híres francia hadvezér és de Chavigny francia teológus felelevenítette.

VIII. Kelemen pápa (1594–1600) résztvett az osztrák Habsburgok török ellenes harcaiban és a tizenöt éves háború során a pápa jelentős pénzösszegekkel segítette a Habsburgok török ellenes harcait. 1592-ben felhívással fordult Rudolf császárhoz egy török elleni kereszties hadjárat létrehozására. Ezzel egyidejűleg misszionáriusokat és legátusokat küldött a Keletre, hogy a keresztényeket a törökök ellen lázítsák. Szorosan kapcsolódik VIII. Kelemen pápa tervéhez²³ Cumuleo atya missziója²⁴, akinek a havasalföldi és moldvai fejedelemtől és a tatár kántól kellett megérdeklődnie, hogy milyen segítségre számíthat részükről és lázítania kellett a keresztényeket a török ellen. Cumuleo atya jelentéseiben arról számolt be, hogy a keleti keresztények várják, hogy felszabadítsák őket a török uralom alól, és hajlandók együttműködni. VIII. Kelemen pápa Lengyelországot, az Erdélyi Fejedelemséget, az osztrák Habsburgokat török elleni kereszties hadjáratra szólította fel. IV. Henriket is szívesen látta volna a szövetségben. Ezzel egyidejűleg a pápa egy belső összeesküvés szálait szövögette a birodalom „szívében” a szultán megbuktatására. Az olasz származású híres Sinan pasát (eredeti nevén Scipione Cicala) akarta trónra juttatni. Terve szerint a Szent Föld és Görögország III. Fülöpé, Magyarország és Erdély az osztrák császáré lett volna. E terv kivitelezését megakadályozta a török elleni perzsa támadás. Sinan pasát a törökök ugyanis a perzsák ellen küldték, akiktől vereséget szenvedett.

Említést érdemel de Lutio terve is (1600.), amely szerkezetét tekintve számos későbbi 17. századi terv (így pl. XIV. Lajos tervezete) mintájául szolgált. A „*Dinastia ottomana, in che stato si trovi et come possa finire...*” két részből áll.²⁵ Az első részben de Lutio ismerteti a jelentősebb szultánok történetét, a szultáni hatalom helyzetét, a hadsereg szervezettségét, kritikával illeti a Koránt. Véleménye szerint a török birodalom is ugyanarra a sorsra jut majd, mint a régi nagy birodalmak, fel fog bomlani a római birodalomhoz hasonlóan. „A birodalom minden szerve súlyos beteg ... a szultán teljhatalmú úr, a miniszterek csak szolgák ... a divánnak nincs semmi hatalma ... senki sem mer ebben a birodalomban ellentmondani a szultánnak.” A második részben felhívást intéz a keresztény fejedelmekhez egy török elleni közös hadjáratra. A Habsburg császárt látja a vállalkozásban a legjobban érdekeltnek, de IV. Henriket, a lengyel királyt és Oroszországot is csatlakozásra szólítja fel.

1600. és 1620. között mintegy 11 terv született a török ellen, ezek közül 7 francia volt.²⁶ A francia tervek nagy számát a franciák kelet iránti fokozott kereskedelmi és gazdasági érdekei magyarázzák. Az európai hatalmak török birodalomhoz való viszonyában egy új szempont jelenik meg, s ez a török birodalom, avagy a birodalom feletti befolyás megszerzésében való vetélkedés. Ettől kezdve a vallás már inkább csak ideológiai keretként szolgál, amely mögött egyre kézzelfoghatóbban jelennek meg a hatalmi törekvések.

E 17. század eleji tervek a korábbiaknál nagyobb súllyal számítanak a török birodalom területén élő elnyomott népek és keresztények fellázítására, akiket vagy a francia király – amint azt de Minotto tervezi 1609-ben –, vagy az osztrák császár (De Bertucci terve szerint) szabadítana fel.

De Chavigny (1524–1604), francia tudós, a teológia és a jog doktora „*Discours parenelique sur les choses turques, divisé en trois livres*” (Lyon, 1606.) című vitairata²⁷ egyik fejezetében azt javasolja, hogy a „keresztény köztársaság” (Republique Chrestienne) számára hozzanak létre közös hadsereget, foglalják el Görögországot, és Thrákiából indítsanak támadást a kereszténység közös ellensége, a török ellen, amely megsemmisítéssel fenyegeti Európát. A vitairat első és második részében Chavigny a fentebb érintett Georgevitset másolja le latinból franciára fordítva. Hatottak rá Busbequius és La Noue gondolatai is.

A 17. század elején született tervek közül az egyik leghíresebb IV. Henrik francia király ún. „*Nagy Terve*” (1607.). Igazi szerzőjének Sully-t, IV. Henrik miniszterét tartják. E terv Sully „*Mémoires des Sages et Royales*

Oeconomies d'Etat de Henry le Grand” című művében található meg.²⁸ Sully egy 15 államból (1. Német birodalom, 2. a Pápai állam, 3. Franciaország, 4. Spanyolország, 5. Anglia, 6. Magyarország, 7. Csehország, 8. Lengyelország, 9. Dánia, 10. Svédország, 11. Lombardia, 12. Velence, 13. Olasz köztársaságok, 14. Hollandia, 15. Svájc) álló konföderált európai köztársaság tervét fejt ki. Oroszországról nincs szó Sully tervében, mivel azt ezidőben barbár államnak tekintették. A törökök – ugyanúgy, mint a moszkvaiak – ki lesznek tiltva a keresztény konföderációból. A kereszténységnek szakadatlan háborút kell ellenük vívnia, amíg csak ki nem vonulnak Európából. A konföderációban résztvevő 15 államnak erői arányában haderőt kell kiállítania egy közös keresztény hadsereg létrehozására, amely állandó harcot folytatna a hitetlenek ellen. A terv szerint a törökök mindössze egy év haladékot kapnának arra, hogy válasszanak két lehetőség között: vagy javaikkal együtt áttelepülnek egy nekik megfelelő országba, vagy áttérnek annak az országnak a vallására, amelynek a területén tartózkodnak. Moszkvának még várnia kell arra, hogy idővel az európai koncertbe beléphessen.

A konföderáció hadserege 273.800 katonából és 117 hajóból állna, a francia király, mint „legkeresztényibb király” vezetése alatt. A törökkel határos államokat, így Magyarországot, Ausztriát, Erdélyt, Horvátországot meg kell erősíteni, hogy védekezni tudjanak a törökök meg-megújuló támadásaival szemben. Sully Magyarországot egyébként Havasalfölddel és Moldával akarta egyesíteni.

A tervet ismerte és helyeselte a brandenburgi és a kölni választófejedelem, Velence és Savoya, valamint a pápa. Előterjesztették a lengyel, a magyar és a cseh király, továbbá az erdélyi fejedelem elé, akik elfogadták; egyedül a Habsburgok ellenezték.

A Nagy Terv érdekessége az a korát meghaladó gondolat, hogy a keresztény Európa 15 államának konföderációjában a vitás ügyeket, hatalmi ellentéteket közös törvényszékek, és egy állandó választott nemzetközi bíróság útján kívánta rendezni. E nemzetközi bíróság legfőbb szerve az Általános Tanács lenne, amely 60 képviselőből (minden állam 4–4 képviselőt küld) állna és székhelye Európa közepén Metz, Nancy vagy Köln lett volna. IV. Henrik halála és a Habsburgok ellenállása, akik a terv mögött a francia király európai hegemoniára való törekvését látták meghúzódní, megakadályozta Sully tervének megvalósítását. (Később 1713-ban St. Pierre abbé (1658–1743) újra elővette ezt a tervet.)

A franciák 1613–1618 folyamán azon mesterkedtek, hogy Gonzaga Károlyt, Nevers hercegét ültessék a bizánci trónra, aki anyja révén a Palai-

logos dinasztia leszármazottja volt, s így igényt tartott a keleti birodalom koronájára és követelte jogait a konstantinápolyi trónra. Gonzaga Károly nagy szervezkedésbe kezdett.²⁹ Követeket küldött a görögökhöz, Szerbiába, Albániába, Boszniába, Macedóniába, Bulgáriába, Dalmáciába. Havasalföld és a Moldvai fejedelemség segítségére is számított. A pápa és a spanyol király támogatását is sikerült megszereznie.

Gonzaga Károly tervéhez kapcsolódik a korszakban talán a legnagyobb szabásúbb terv, amelyet József kapucinus barát, Richelieu bizalmasa és munkatársa terjesztett elő.³⁰ József Atya XIII. Lajos francia királyt a világ leg-hatalmasabb uralkodójává akarta tenni és e célból a török birodalom elfoglalását tervezte. Európa keresztény fejedelmei az oszmánok által leigázott népek, valamint egyes ázsiai és afrikai államok hatalmas szövetségben egyesülnének a török elleni hadjáratra. Tervéhez a kiindulási alapot Gonzaga Károly kereszties háborús készülődése adta. A két terv végül is összefonódott és 1616-ban József atya, Richelieu és Gonzaga Károly szövetkeztek. A pápa habozott, a Habsburg császár pedig elutasította e terv támogatását. Európában azonban ekkor küszöbön állt a harmincéves háború, s így ezt a tervet nem lehetett megvalósítani.

Említésre méltó Fr. Savary de Brèves elgondolása (1620.),³¹ aki 1591–1606 között Franciaország konstantinápolyi követe volt. A török birodalom megtámadására és felosztására vonatkozó tervét a „*Discours abrégé des asseurez moyens d’anéantir et ruiner la Monarchie des Princes Ottomans, fait par le sieur de Brèves*” című munkájában fejt ki. De Brèves, aki kiválóan ismerte a birodalom szervezetét és gyengéit, konkrét javaslatot tesz a birodalmat megszálló tengeri és szárazföldi haderő összeállítására. Hozzá kell tennünk ehhez, hogy de Brèves-nek, mint Franciaország portai követének kiemelkedő szerepe volt a török-francia kapcsolatok rendezésében és fejlesztésében. 1604-ben sikerült megerősítenie a korábbi török-francia szerződéseket és egy újabb ponttal kiegészíttetnie. Ennek értelmében a török szultán a francia királyt a birodalom területén élő keresztények protektorának és a birodalom területén található szent helyek védelmezőjének ismerte el. Ezt a jogot a francia királyok már korábban is magukénak tekintették, az erre vonatkozó első megállapodások még XI. Lajos uralkodása idején születtek.

Érdekes jelenség a korszakban, hogy a törökök elleni harc kérdéseit tárgyaló munkák mellett megjelennek olyanok is, amelyek védelmükbe veszik a törökkel való szövetkezés I. Ferenc által kezdeményezett politikáját. Ilyen munka például G. le Guay „*Alliance du Roy avec le Turc et autres*”

címen megjelent könyve,³² amely védelmébe veszi „a francia királyok és a Fényes Porta közötti bensőséges kapcsolatokat.” „A régi és az új isteni jog megengedi a törökkel való szövetséget ... A spanyol király, a Habsburg császár és egyéb keresztény uralkodók gyakran keresték a török szövetségét kevésbé jogos okok alapján is, mint a francia király ... A törökkel való szövetség nem csak Franciaországnak, hanem az egész kereszténységnek hasznos lenne – íme a szerző vélekedését kifejező néhány fejezetcím. G. le Guay meggyőződéssel vallja, hogy ha Franciaország változtatna a török szövetség politikáján, a Habsburgok rögtön a helyébe lépnének. Az említett szerzők közül talán le Guay látja a legtisztábban a korabeli politikai viszonyokat, amikor megállapítja, hogy amióta a keresztény hatalmak közötti rivalizálás lett a meghatározója az európai politikának, az uralkodók mindvégig keresték a törökkel való szövetséget. Franciaország a törökkel való együttműködéssel fékezni tudta a Habsburgokat.

A török hódoltság és a törökkel határos területeken fekvő országok ban is megtalálhatjuk a török hatalom megdöntésére született terveket, 1646-ban Vasile Lupu moldvai fejedelem tervezte a török hatalom megdöntését. A lengyelekkel és a kozákokkal gyermekei házassága útján létesített családi kapcsolatait a török elleni közös fellépésre akarta felhasználni, terve azonban sikertelenül végződött.³³

Szólnunk kell az „*Opinio Dominorum Consiliariorum Hungarorum*”-ról is, amely az 1661. január 15-én Portia hercegnél a Titkos Tanács elnökénél tartott bécsi konferenciára készült, és amely 17 Felső-magyarországi vármegye, s egyházi és világi főméltóságok kívánságát fejezte ki. Megérett az idő a török elleni összefogásra, az egész világ a Habsburg császárra tekint, Lengyelország, Franciaország, Velence, Spanyolország, a pápa, s egész Itália, Erdély, Magyarország és a német fejedelemségek hozzanak létre nemzetközi szövetséget Habsburg fősséggel és közös erővel induljanak a török ellen.³⁴

A 17. sz. első felében a törökök hódító energiája apadt, a tizenöt éves háború és az évtizedes perzsa hadjáratok felemésztették a török haderőt, és a birodalom súlyos belső válságban volt. A 17. sz. második felében azonban a törökök újabb hódításokba kezdtek. Európában a vesztfáliai békét követően világossá vált, hogy a védekező harcok ideje lejárt, és elérkezett a török kiűzésének az ideje, amelyet nemzetközi szövetségben, támadó háború során kell végrehajtani. Két uralkodó vetélkedett egymással azért, hogy a létrehozandó nemzetközi szövetség vezetője lehessen, a francia király és a Habsburg császár. A kérdés most már az volt, hogy ki hozza létre a nemzetközi szövetséget. A török elleni háború szervező központjává ekkor végül is

a német fejedelemségek egy részéből XIV. Lajos támogatásával 1658-ban megalakult Rajnai Szövetség vált. 1660–63 között röplapok és propaganda-iratok sokasága ismertette az új török expanzió sikereit (Várad eleste, Erdély bukása, Érsekújvár ostroma és bevétele). A Rajnai Szövetség számára készített „*Vortrag, dass man nicht defensive sondern offensive mit dem Türken Krigen soll*” című előterjesztés³⁵ kifejti, hogy a védekező harcok ideje lejárt, a török ellen támadó hadjáratot kell indítani. A török szultán nagy hódításokra készül, új magyar foglalásai nem elégítik ki, ezután az osztrák örökös tartományokat és a német fejedelemségeket fogja bekebelezni. Ha a német fejedelemségek és az európai uralkodók összefognának, most megdönthetnék a török hatalmát. Fogjanak fegyvert a török elnyomás vagy részleges fennhatóságuk alatt élő népek, az ő harcuk a siker egyik záloga. Moszkva és a lengyelek is forduljanak a török ellen. Ha mindez megvalósul, valószínű, hogy a többi európai uralkodó is segíteni fog, különösen a tengeri kereskedelmet folytató országok, melyeknek a török hadihajók igen nagy elenségei a Földközi-tengeren.

Ekkor válnak aktuálissá az önállóságra törekvő fejedelemségekben Busbequius javaslatai a népi erőből szervezett önálló hadseregre, amellyel meg lehet védeni a hazát, s ezért nem véletlen, hogy 1663-ban újra kiadják Busbequius tervezetét. Itt kell megemlítenünk, hogy a nemzetközi koalíció török elleni közös programjának magyar változatát ekkor Zrínyi Miklós fogalmazta meg a „*Török Áfium*”-ban.³⁶

Szólnunk kell továbbá Turenne – a korszak hangulatát talán legjobban kifejező – „*Oratio*”-járól, amely „*Henrici Turrii vicecomitis de Tourenne ad Regem Christianissimum de bello turcico oratio habita Marsalii 31. Augusti 1663*” címmel³⁷ ugyancsak 1663-ban jelent meg, latin és német kiadásban, és amely Franciaország programját tartalmazza a török elleni nemzetközi szövetség létrehozására. Turenne vitairatának az eredete kétséges, feltételezik, hogy pusztán egyike azoknak a török elleni harccal foglalkozó másolatoknak, amelyek a 17. sz.-ban oly divatosak és elterjedtek voltak. Turenne kifejti, hogy nem érdemli meg az a keresztény nevet, aki legfőbb feladatának nem a török elleni harcot tekinti, mivel a törökök barbárok, és létében fenyegetik a kereszténységet. XIV. Lajost felszólítja arra, hogy legyen a török elleni kereszties háború vezetője, és Szent Lajos példáját követve vonuljon a törökök ellen. Lényegében X. Leo és la Noue tervét eleveníti fel. A francia seregnek a németekkel, magyarokkal és erdélyiekkel kell együttműködnie. A keresztény sereget, amelyben Szászország, Brandenburg és Szilézia is résztvenne, egyrészt a brandenburgi választó fejedelem, más-

részt Harcourt vagy Turenne vezetné. A svéd és a dán király pénzzel segítené a vállalkozást. A spanyol király, az olasz hercegek, Horvátország, Portugália, Lengyelország, a kozákok és a moszkvai cár, továbbá a perzsák is csatlakoznának a felszabadító harcokhoz. Turenne dicséri Havasalföld, Moldva és Erdély gazdagságát és kifejti, amennyiben sikerülne elfoglalni Észak-Magyarországot, e három fejedelemség egyesüljön a francia koronával. Anglia és Hollandia hajóhada együttesen vetne véget a barbár előretörésnek a Földközi-tengeren. Bouillon Gottfried példáját kell követni. A francia király nem maradhat közömbös a kereszténységet a török által sújtó nagy fájdalom iránt. A törökök mindig is tisztelték és félték a francia királyt. Franciaország lesz az, amely végül is lerombolja a török birodalmat.

Amikor 1663-ban megkezdődött a török magyarországi hadjárata, egyes német birodalmi fejedelmek, továbbá a Rajnai Szövetség egyes német tagjainak hadai, és Coligni-Savigny gróf vezetésével, francia csapatok is érkeztek Magyarországra segítségül a török ellen. Az 1663–64-es háború nemzetközi szövetségrendszerében a Habsburg császárt központi hely illette meg, annál is inkább, mivel I. Lipótot 1658-ban éppen azzal a feltétellel választották német-római császárrá, hogy indítsa meg a törököt kiverő háborút. 1664. augusztus 1-én a Montecuccoli vezette szövetséges hadsereg megütközött a törökkel és győzelmet aratott. Egy hónappal később a császári hadsereg azonban a szövetségeselek tudta nélkül megkötötte a vasvári békét. Ezzel kudarcba fulladt az 1663–64-es nemzetközi koalíció. E békekötés nagy felháborodást váltott ki egész Európában, s úgy tűnt, hogy megszakad egy másfél évszázados hagyomány és a török uralomtól nem a Habsburg dinasztia, hanem a francia király fogja megszabadítani Európát.³⁸ Mindezt igazolja az is, hogy XIV. Lajos uralkodása kezdetén a francia-török viszony nagyon feszült volt, Franciaország Velencét támogatta a törökkel folytatott háborújában, a francia király állt a Rajnai Szövetség hátterében, és a franciák résztvettek a magyarországi török ellenes harcokban is. Amikor VI. Sándor pápa (1655–1667) török elleni keresztes hadjáratot szervezett, XIV. Lajos az elsők között ajánlotta fel szövetségét.

1672-ben, amikor a törökök a franciák szíriai és egyiptomi kereskedelmi érdekeit sújtó intézkedéseket hoztak, Leibniz, a híres német filozófus ezt az eseményt arra szerette volna kihasználni, hogy elterelje a francia királyt attól a szándékától, hogy Hollandiát megtámadja. Emlékirat formájában terjesztette XIV. Lajos elé tervezetét a „*Mémoire de Leibnitz à Louis XIV., sur la conquête de l’Egypte, publié avec une préface et des notes par M. de Hoffmans, suivi d’un Projet d’expédition dans l’Inde, par terre.*

concerté entre le Premier Consul et l'empereur Paul. Ier au commencement de ce siècle” címmel.³⁹ Leibniz azt javasolja XIV. Lajosnak, hogy hódítsa meg Egyiptomot, és szerezze meg a Szuezi csatorna és a Vörös-tenger feletti francia ellenőrzés jogát. Egyiptom és az egész Kelet arra a felszabadítóra vár, akiben kétségek nélkül megbízhatna. A török birodalom sorsa pedig végre beteljesedne, és darabjaira hullna szét, „Ha XIV. Lajos meghódítaná Egyiptomot, a keleti kereskedelem és a Földközi-tenger ura, a Kelet császára, és a kereszténység legfőbb uralkodója lehetne.” Leibniz mindenképpen szerette volna a franciákat eltéríteni Hollandia megtámadásától, s e szándékától hajtva elhanyagolta az európai uralkodók közötti ellentéteket. A következő felosztást javasolja: Franciaország Egyiptomot, a birodalom többi részét pedig Ausztria, Magyarország, Lengyelország és a többi szomszédos állam kapná.

Leibniz felhívása visszhangra talált a francia udvarban, ahol kétségtelesen foglalkoztak a török elleni háború kérdésével. Ne feledjük, hogy Sully elképzelései még hatottak és számos franciát lelkesített az, hogy a „kereszténység védelmezője” legyen, s ezt a dicsőséget a török elleni keresztes háborúban akarta kivívni a maga számára. Mindezt bizonyítja, hogy számos kalandvágyó fiatal francia nemes és önkéntes vett részt a török ellenes harcokban Krétánál és Magyarországon.

Hogyan fogadta a francia király Leibniz emlékiratát? Először is megtámadta Hollandiát, s a holland háború során igyekezett a törököket rávenni arra, hogy támadják meg a Habsburgokat, – a törökök azonban nem akarták ekkor megszegni a vasvári békét. Ugyanakkor nem mondott le arról sem, hogy a Szent Lajos óta folyó „szent háború” vezetője legyen. XIV. Lajos 13 évvel Leibniz emlékiratát követően tervet dolgoztatott ki, amelynek Egyiptom elfoglalása csak részét képezte.

Amikor a török 1682-ben újabb nagy támadásra készült Bécs ellen, Michel Febre kapucinus barát, aki mintegy 18 évig a Levantén teljesített szolgálatot, felhívással fordult a francia királyhoz. Művét Louvois hadügyminiszternek ajánlva. A „*Theatre de la Turquie, traduit de l'italien en françois par son auter lui-même le sieur Michel Febre, avec privilège du Roy*”⁴⁰ 1682-ben jelent meg Párizsban. Febvre kifejti, hogy a kereszténység Franciaországban és a francia királyban – akinek az országa a legvirágzóbb jelenleg Európában – reménykedik, és tőle várja, hogy hódítsa meg a török birodalmat. Tervének érdekessége az a javaslat, hogy a keresztény uralkodók török elleni közös támadása esetén minden uralkodó egyidőben, de külön-külön szálljon harcba a török ellen és a neki tetsző területeken támadjon.

Ez azért fontos – írta –, hogy el tudják kerülni az elsőbbség kérdésében várhatóan felmerülő nehézségeket az osztozkodásnál. Mindenfajta együttműködési kísérlet magát a török ellenes vállalkozást kockáztatja. Így a Habsburg császár Magyarországon szálljon harcba a törökkel, a lengyel király a Fekete-tenger felé indítson támadást, Velence foglalja vissza dalmáciai területeit, Moreát, Candiával együtt és néhány görög szigetet. Spanyolország Észak-Afrikában Berberiat (Marokkó, Algéria, Tunisz, Tripolisz) szerezzé meg, majd ezután Egyiptomot és Jeruzsálemet. A francia király a Dardanelákat és Konstantinápolyt foglalja el, és Görögország területét hódítsa meg, a perzsa király szintén érdekeinek megfelelően támadjon. Mindenkit illessen meg az általa megszállt terület, amelyeket a harcok befejeztével kicserélnek majd egymás között a pápa döntőbíráskodásával.

S amikor 1683-ban megindult a török támadás Bécs ellen, a kérdés ismét az volt, hogy képesek-e a keresztény uralkodók az együttműködésre. A török elleni háború fő szervezőjévé ekkor XI. Ince pápa lett, akit a francia királlyal folytatott vallási vitái eleve a Habsburg császárhoz közelítették. A pápa e nézeteltérések ellenére a keresztény uralkodók összefogása érdekében igyekezett kibékíteni a Habsburg császárt és a francia királyt, és együttműködésre szólította fel őket. A törökök 1683. nyárutóján már Bécset ostromolták, s a helyzetet végül is Sobieski János lengyel király mentette meg. Lotharingiai Károly és Sobieski János seregei 1683. szeptember 12-én felszabadították Bécset. 1684-ben pedig a pápa által létrehozott nemzetközi szövetség, a Szent Liga – amelyben a Habsburg császár, Bajorország, Lengyelország, Velence és a pápa vettek részt – megindította a törököt kiűző hosszú és keserves háborút, Habsburg vezetéssel. XI. Ince pápa Magyarország felszabadítását kereszties hadjáratnak nyilvánította. A Szent Liga okirata bizonyítja talán a legjobban, hogy ez esetben területszerző, hódító háborúról volt szó. A szövetségi okirat ugyanis kimondta, hogy a szövetség minden tagja külön és önállóan indítja meg hadi munkálatait, és mindegyik megtartja azt a területet, amit meghódított; egyik sem léphet a közös ellenséggel alkura a másik hatalom hozzájárulása nélkül.

A francia király ellentmondásos szerepet játszott Bécs ostroma idején. Biztosította I. Lipótot keresztényi szolidaritásáról, ugyanakkor a török támadást arra használta fel, hogy folytassa hódításait német területeken. 1684-ben 20 évre szóló fegyverszünetet kötött a Habsburgokkal, akik kénytelenek voltak jóváhagyni foglalásait, ezt az egyezményt azonban bármikor felrúghatta. A pápa többszöri felszólítása ellenére sem támogatta a Szent Szövetséget, igyekezett azonban eloszlatni mind a pápa, mind a császári kö-

rök bizalmatlanságát. Mindent megtett annak érdekében, hogy a császár és a törökök ne kössenek békét. A XIV. Lajos nevével fémjelzett ún. „*Nagy Terr*” (1685–87), amely Konstantinápoly elfoglalását tartalmazta, pontosan akkor fogalmazódott meg, amikor a szövetségesek megkezdték Magyarország felszabadítását.

Ezt a XIV. Lajosnak tulajdonított tervet Gravier d’Ortières hajós kapitány, a francia levantei kereskedelmi kikötők felügyelője kéziratai között találhatjuk meg. G. d’Ortières az újonnan kinevezett konstantinápolyi követtel, Girardinnal érkezett török földre. Feladata az volt, hogy Konstantinápoly elfoglalásával kapcsolatban térképeket és terveket készítsen és gyűjtsön, amelyeket három vaskos kötetben foglalt össze a következő címmel: „*Estat des places que les princes mahométans possèdent sur les costes de la Mer Méditerranée et dont les plans ont été levez par ordre du Roy à la faveur de la visite des Eschelles de Levant, que sa Majesté a fait faire les années 1685, 1686 et 1687, avec les projets pour y faire une descente et s’en rendre maîtres*”.⁴¹ Az első kötetben egy hosszú Konstantinápolyról szóló emlékiratot találhatunk, amelynek a kilencedik fejezete a török birodalom helyzetével, szervezetével, az európai egyensúlyban betöltött szerepével, az európai hatalmak politikai érdekeivel foglalkozik, abból a szempontból, hogy mindezek figyelembe vételével, hogyan tudná Franciaország a császárt megelőzve megszerezni a maga számára a keleti birodalmat és megdönteni a törökök hatalmát. E tervzet egy, a birodalom felosztására vonatkozó, javaslattal végződik.

G. d’Ortières nagyszerű képet fest a korabeli politikai viszonyokról és a török birodalomról. A törökök helyzetét a 17. sz. végén teljesen reménytelennek tartja, mivel a birodalmat anarchia dűlja, hadereje gyenge, nincsenek szövetségei. Látja viszont azt is, hogy a keresztény uralkodók szövetségének létrehozása, amely már számtalanszor felmerült, lehetetlen. A vallás többé már nem elégséges mozgósító erő, az egyéni hódító érdekek dominálnak, ezek megvalósítása viszont nagyon költséges vállalkozás az európai uralkodók számára. Ha mindennek ellenére mégis létrejönne a szövetség, a keresztény uralkodók közötti hatalmi ellentétek és dicsőségvágy végül is a seregek megosztottságához vezetne, s az sem kizárt, hogy a török helyett egymás ellen támadnának. A török elleni harcban csak a törökkel szomszédos országokra lehet igazán számítani, mert a török terjeszkedés ezeknek az országoknak a létét fenyegeti a legjobban.

Soha nem volt még kedvezőbb alkalom a török kiűzésére a mostaniánál – állapítja meg –, mivel a keresztény uralkodókat most a fennmaradá-

sukért folytatott harc kényszeríti arra, hogy a török ellen – akik megtámadták Velence birtokait és Magyarországot – szövetekezzenek. A török meggyengülése is ösztönzőleg hat. A francia királynak azonban nem szabad engednie, hogy túl messzire jussanak a Habsburg császár csapatai.

A továbbiakban részletesen elemzi, hogy milyen politikát kell folytatnia Franciaországnak: két megoldás lehetséges: Az egyik, hogy támadást indítanak a rajnai fronton egy hatvanezer fős csapattal. Ezzel minden bizonnyal meg lehetne állítani a Habsburg császár előretörését a török birodalomban. Ez a megoldás azonban feltétlenül számos kellemetlenséget okozna Ófelségének a keresztény világban, s Róma azt híresztelné, hogy a törökök megvesztegették a franciákat. A másik megoldás az, hogy a francia király elfoglalja Konstantinápolyt. E város elfoglalása ugyanis jelképesen az egész keleti birodalom birtoklását jelenti. Mindenképpen meg kell előzni a Habsburg császárt abban, hogy eljusson Konstantinápolyba.

Ahhoz, hogy Ófelsége szándékait fedezni tudják, el kell hitetni a pápával, hogy továbbra is az együttműködés érdekében tevékenykednek, a pápa beleegyezése és támogatása nélkül ugyanis Ófelsége szándékai nem megvalósíthatók. Lengyelországot ki kell ragadni a Habsburg császár köteleiből, és létre kell hozni Lengyelország, a Velencei Köztársaság, az erdélyi fejedelem és Thököly szövetségét, ami határt szab majd a Habsburg császár terjeszkedésének. Angliával szoros együttműködést kell kialakítani, meg kell akadályozni, hogy Anglia, Hollandia, és a Habsburg császár között szövetség jöjjön létre.

A török birodalom felosztása során a Habsburg császár megtarthatná a törökkel szembeni harcokban elért hódításait, az összes magyarországi várost és a még török kézen levő területeket is átengedné neki, abban az esetben, ha nem terjeszkedik tovább. Velence Szlavóniát, Horvátországot, Boszniát, Dalmáciát, Albániát kapná, mivel e területek részben határosak a köztársasággal, és összefüggő területet alkotnak a tengeröbölben. Így Velence helyre tudja majd állítani régi hatalmát. E területek fejében a velenceiek átengednének a franciáknak Moreát és a görög szigeteket. A lengyel királynak, aki mindeddig nem húzott semmilyen hasznot a háborúból, bár ott harcolt Bécsnél a török ellen – Moldvát és Havasalföldet juttatná. Thököly herceg, aki nagyon bátor és derék ember, a temesvári fejedelemséget kapná. Vissza kell állítani az Erdélyi Fejedelemséget és jelentős támogatásban kell részesíteni, mivel a császár elleni harcban mindenképpen szükség van arra, hogy ez a fejedelemség a franciák oldalán álljon. Franciaországot illetné Morea,

Thessalia, Macedonia, Szerbia, Bulgária, Románia és a görög szigetek. Megfontolandó Egyiptom meghódítása is.

Konstantinápoly elfoglalására végül is nem került sor. XIV. Lajos azért, hogy a Habsburgok túlzott térnyerését a török birodalom területén megakadályozza 1688-ban betört a rajnai Pfalzba. A rajnai támadással egyidejűleg a törököket arra ösztönözte, hogy indítsanak újabb támadásokat a Habsburgok ellen. Lényegében a franciaellenes „Nagy Szövetség” – a Habsburg császár, Spanyolország, Anglia és Hollandia szövetsége – tette lehetővé I. Lipót számára, hogy folytatni tudta a török elleni háborút. Az is kétségtelen azonban, hogy a törökök európai birtokait ekkor Franciaország mentette meg. Csak a ryswicki békekötés (1697.) után kerülhetett sor a karlócai béketárgyalásokra, és 1699-ben a békekötésre, amelyet Franciaország mindvégig ellenezett és igyekezett megakadályozni. A Szent-Ligában résztvevő országok képviselői külön-külön tárgyaltak a törökökkel és kötötték meg a békét. Az uti possidetis elve alapján mindenki megkapta azokat a területeket, amelyeket a kezében tartott a békekötéskor. A karlócai béke legalizálta a birodalom hosszú ideig integráns részét képező területeinek az elvesztését. Magyarország és Erdély a Habsburg császáré, Dalmácia és Morea, továbbá fontos égei-tengeri szigetek Velencéé, Podolia és Ukrajna Lengyelországé, Azov és a Dnyeszter-menti területek Oroszországé lettek. A karlócai béke a török birodalom Európából való végleges visszavonulásának a kezdetét jelentette.

Jegyzetek

1. P. Chaunu: A klasszikus Európa. Budapest, 1971. 11.
2. Európa török elleni harcának irodalmáról tájékoztat: Carl Göllner: Turcica. Die europäischen Türkendrucke des XVI. Jahrhunderts. I–II. köt. Bucuresti, Baden-Baden, 1967. A török birodalom felosztására született terveket T.G. Djuvara: Cent projets de partage de la Turquie (1281–1913) Paris, 1914. c. könyvében ismerteti, kiváló és jól felhasználható jegyzetapparátus kíséretében.
3. Az anyag nagy része külföldi levéltárakban kéziratban található meg.
4. W. Zöllner: A keresztes háborúk története, Budapest, 1980. 264.
5. Gergely Jenő: A pápaság története. Budapest, 1982. 180., 182.
6. Philippe le Bon tervét a „Projet d'expédition contre les Turcs préparé par les conseillers de duc de Bourgogne Philippe le Bon címmel M. Jules Finot publikálta Mémoires de la Société des Sciences de Lille. Lille, Quarré. 1980. in-8. (I. Djuvara, 42–45.)

Le Bon tervéhez kapcsolódik Bertrandon de la Broquière küldetése. Voyage d'outre-mer et retour de Jérusalem en France par la voie de terre, pendant le cours

- des années 1432 et 1433 par Bertrand de la Broquière, Conseiller et premier Ecuyer tranchant de Philippe-le-Bon, duc de Bourgogne; ouvrage extrait d'un manuscrit de la Bibliothèque Nationale, remis en français moderne et publié par le citoyen Legrand d'Aussy, an VIII. 1. Djuvara, 39–41.; Kiadta Schefer (Paris, 1892). Munkájában megemlékezik Magyarországon történt átutazásáról, idevágó részlete megtalálható Magyar Történelmi Okmánytár a brüsszeli orsz. levéltárból és a burgundi könyvtárból (IV. Pest, 1859, MHHD IV. a függelékben.) I. Kosáry Domokos Bevezetés a magyar történelem forrásaiba és irodalmába, Bp. 1951. I. köt. 110.
7. La delivrance de la Grèce projetée en France à la fin du XVe siècle. Revue d'histoire Diplomatique, 1911. 333–351.
  8. Djuvara, 51–56.
  9. Das ist ein Anschlag eins zugs wider die Türckenn und alle die wyder den Christenlich in Glawbenn seyndt.; Orsz. Széchenyi Könyvtár, Hung. Röpl. 61.; Göllner, Turcica. 108. említi Várkonyi Ágnes: Török világ és magyar külpolitika, Gyorsuló idő, Budapest, 1975. 179., 191.; és A török kiűzésének eszméje a magyar politikai gondolkodásban a 17. sz. közepén c. tanulmányában, Történelmi Szemle, 1974/4.;
  10. Luther Márton: Eine Heerpredigt widder den Turcken. Wittemberg, 1529. 1. Göllner, Turcica. 307. A Tábori prédikációt elemzi: Ruzsás Lajos: A nyugati közvélemény és Magyarország harca a török ellen. Tanulmányok a Dél-Dunántúl történetéből, Budapest, 1970. 63–65.
  11. A levél végén a következő szöveg található: Datum apud Friburgum brisgoiae 17 die Martii anno Christo nato 1530, Antverpia apud Michaellem Hillenium. 1. Djuvara, 67–68. és Göllner, Turcica. 192. p.
  12. Göllner, Turcica. 575. 277.p.
  13. Djuvara, 72–74.; Göllner, Turcica, 679. 322. p.
Jean Cuspinianus: De Turcorum origine, religione, ac immanissima eorum in Christianos tyrannide, deque viis per quas, Christiani Principes Turcos profligare et inuadere facile possent. Liber iam primum natus et ad utilitatem Reipublicae Christianae auribus inaudita. Antwerpen, 1541.; Djuvara, 72–74.; Göllner, Turcica, 575. 277. p.
  14. Georgevits: De Turcarum moribus Epitome, Bartholomaeo Georgieviz Peregrino Autore. Quod tibi fieri non vis, Alteri ne feceris. Leiden Apud. Joan. Tornaesium. MDLIII. OSZK. RMK; 415. Göllner, Turcica, II. köt. 929. 33. p.; Djuvara, 75–79. Egyéb kiadásai: Leiden 1555, 1558, 1567, 1578, 1598. Párizs 1566, 1567, 1568. Genf 1629. Hanover 1686.
  15. Djuvara, 80–96.
  16. Djuvara, 97–105.
  17. Discorso dedicato al Beatissimo et santissimo Papa Pio Quinto circa il modo riuscibile et sicuro per far l'impresa et cruciata contra il gran Turco, che al certo si uincerebbe in Europa et anicsilarebbe in Asia con la quale non solo si potria ricuperare Constantinopoli sedi de gli antichi Imperatori Christiani, ma anco il sto sepulcro con tutta terra s-ta al che notte et giorno si doueria attendere da tutti le Princepi Christiani, per che con tal mezo si riunirebbe et ancora s'ampliarebbe la nostra santa Religione et fede di nostro signor Gesu Christo. Djuvara, 106–113. (Bibliothèque Ambrosiana de Milan)

18. Djuvara, 116–119.
19. Lettres du baron de Busbec, Ambassadeur de Ferdinand I. Roy des Romains, de Hongrie, et auprès de Soliman II. Empereur des Turcs. Nommé ensuite Ambassadeur de l'Empereur Rudolphe II. à la cour de France, sous le regne de Henry III. traduites en françois avec des notes historiques et géographiques par M. l'abbé de Foy et M. le comte d'Argenson. I–III. A harmadik könyvben található a tervezet „Projet de guerre de Busbec contre les Turcs”.
20. R. Várkonyi Ágnes: Török világ és magyar külpolitika, i.m. 190–191.
21. I. Sinkovics: L'union personnelle et le problème de la centralisation en Transylvanie à l'époque de la royauté polonaise d'Etienne Báthori, Annales Univ. Scient. Budapest, Sect. Hist. 6. 1964.
22. Djuvara, 120–123.
23. Djuvara, 126–137.
24. Djuvara, 138–144.
25. Dinastia ottomana, in che stato si trovi et come possa finire: Nella quale, con i difetti che si raccontano dell'ottomano, et i modi di distruggerlo, et con gli esempi famosi de Ré a Regni antichi, e moderni, si antichi, e moderni, si mostrano le vecagioni interne, et esterne dei confiamenti, mutatione et rovine delli Stati. Djuvara, 145–158.
26. A következő francia tervek születtek ekkor: 1. Jean-Aimé de Chavigny (1606), 2. Le Grand Dessen de Sully (1607), 3. Projet de Jacques d'Espinchard (1609), 4. Projet de Giovanni Fantin Minotto (1609), 5–6. Les projets de croisades de Charles de Gonzague, duc de Nevers, et du Pere Joseph (1613–1618). 7. Projet de Fr. Savary de Brèves (1620). Djuvara, 159–208. E tervekről még Gérard Tongas: Les relations de la France avec l'Empire Ottoman. Toulouse, 1942.
27. Djuvara, 158–162.
28. Mémoires des Sages et Royales Oeconomies d'Estat de Henry-le-Grand. Ed. Petitot, Paris, Foucault, 1820–29. 9. vol. A XI., XII., XIX. és XX. fejezet foglalkozik az európai konföderáció tervével. „Un projet de pacification générale et de confederation européenne.”
29. Djuvara, 185–189.
30. Djuvara, 190–201.
31. Djuvara, 202–208.
32. G. le Guay: Alliance du Roy avec le Turc et autres. Paris, Toussain et du Bray, in-8. 274.
33. Djuvara, 209–214.
34. Á.R. Várkonyi: La coalition internationale contre les Turcs et la politique étrangère hongroise en 1663–1664. Studia Historica Academiae Scientiarum Hungaricae. 102. Bp. 1975. 17.
35. Várkonyi, i.m. 10–11.
36. Várkonyi, i.m. 11–14. és 15.
37. Djuvara, 215–220.
38. Köpeczi Béla: Franciaország a birodalom megmentője és a kereszténység bajnoka. Vasi Szemle, 1964/4.
39. Djuvara, 220–224.

40. Djuvara, 225–229.

41. M.H. Omont: Projets de prise de Constantinople et de fondation d'un Empire d'Orient sous Louis XIV. *Revue d'Histoire Diplomatique*, 1893. no. 2. 195–246.

FRANÇOIS DE LA NOUE „POLITIKAI ÉS KATONAI ÉRTEKEZÉSEI”-RŐL

Nemcsak a félévszázados időkülönbség, hanem származása, politikai és katonai karrierje ellenére is, a François de La Noue írásában jelentkező gondolatok, önkéntelen kínálkozó párhuzamokat mutatnak a német Ulrich von Hutten ideáival. Mindkét művelt, koruk haladó eszméit valló és politikai eseményeiben aktív szerepet játszó személyiség, – egy történelmileg visszaszoruló társadalmi réteg – a nemesség eszményeit, erkölcsseit, történelmi és nemzetfenntartó szerepét hirdeti.

Az előkelő breton nemes, François de La Noue 1531-ben született Nantes-ban. Gyorsan emelkedő pályáján előbb Guise, majd Condé herceg pártfogását élvezte. Csatlakozott a reformációhoz, s öt háborúban harcolt a protestáns párt érdekében – jóllehet ő maga a mérsékelt hugenottákhoz tartozott, aki mindvégig megőrizte a király iránti loyálisát. Királyi megbízással lett La Rochelle kormányzója is, de a protestáns tartományokat éppen a királyi csapatok ellen védelmezte. Franciaország belső békéje érdekében helyeselte Coligny elgondolását és vett részt a németalföldi hadjáratokban. Két ízben is harcolt a spanyolok ellen 1572-ben és 1578-ban. Második hadjárata során – a francia és skót lovasok parancsnokaként – fogságba esett Limbourgan. 1591-ben, mikor már IV. Henrik jelentette számára a legitimitást, a katolikus ellenállás vezére, Vaudémont herceg elleni hadjáratban kapott halálos sebet szülőföldjén Bretagne-ban.

„Discours politiques et militaires”¹ című munkáját 5 évig tartó németalföldi fogságában írta. A 26 fejezetből álló műből 6 kifejezetten katonai, míg a többi politikai jellegű értekezést tartalmaz.

Az ellentmondás, ami de La Noue élete, és eszméi között látszik feltűnni, lényegében feloldódik abban a tényben, hogy mint katona, nem a háborút, csak a polgárháborút ítélte el. A polgárháborút Franciaország tragédiájának, szerencsétlenségének tartja – s a megoldást, a kiutat keresi. Alapeszméje, hogy egy alattvalóival törődő, ideális uralkodó és ősi erkölcsseit tisztelő loyális nemesség egyetértése, képes meggyógyítani a bajokat, melyben az állam szenved. A polgárháború ugyanis, mint a testet a láz, meggyötri a királyságot, megfosztja „nagyságának és gazdagságának fényétől”.² Az anyagi pusztuláson kívül, kegyetlenül kifosztja a falusi népet, a

franciák nagy részét kegyetlenné teszi, „bárányokból tigrisekké változtatja”.³ Mert „ezek a mi hitért vívott háborúink elfeledtetik velünk a hitet”.⁴ Korát szembeállítja azzal az idővel, mikor a jó királyok, „a nemzet atyjá”-nak nevezett Lajos, a „nagy” Ferenc és az „igen szeretett” Henrik uralkodott.⁵ Azt akarja, hogy a nemesség, akikhez elsősorban szól, az ősi erényeket és erkölcsöket kövesse, s miután ezek hosszú felsorolását adja összegzésként hangsúlyozza a nemesség nagy becsét, akiket az államban a legelső helyre állít. „Azok, akik figyelemmel kísérték Franciaország legjelentősebb dolgait, vallhatják, hogy a legelső közöttük virágzó és nagyszámú nemessége, amelyik az igazság legfőbb támasza és mindenkor is a királyság ékessége volt.”⁶ Éppen ezért a jelenleg uralkodó királyoknak is elsősorban irántuk kellene figyelemmel és ragaszkodással lenniök. „Mert közülük kerülnek ki a fejedelmek, a nagy hadvezérek, a kormányzók, a főtisztviselők, követek, kapitányok, akik koronáik megőrzését szolgálják.”⁷ Miként Ulrich von Hutten, aki a német birodalom erkölcsi hanyatlásával szemben kiemeli a lovagokat, akik egyedül őrzik Németország dicsőségét, és erkölcsseit, akik a nemzet megtartói és egyedül lehetnek támaszai az uralkodóknak,⁸ s akiknek jelenlegi nyomorúságos helyzetéből a kiutat egy török elleni hadi vállalkozásban véli megoldhatónak,⁹ – de La Noue is elsősorban a francia nemességet tartja szem előtt, mint a „leghősiebb és leghűségesebb réteget, amely az egész kereszténységben, itt Franciaországban a legnagyobb számú”.¹⁰ Munkájának 22. fejezetében részletesen kidolgozza egy nagyszabású török elleni hadjárat tervét, amely azonban nem csupán a franciákra vonatkozna, hanem egy nagy összeurópai vállalkozás lenne, valamennyi keresztény állam összefogásával, a kereszteshadjárat eszméjének felújításaként. Valójában kevésbé érdemelne figyelmet az értekezés, ha csupán erről lenne szó. Igaz, maga hivatkozik arra, hogy tervét Guiccardini közlése nyomán a pápák tervezetére alapozza (13. könyv), amit jónak tart ugyan, de úgy véli az elmúlt idők tapasztalatai alapján több vonatkozásban is módosulásra szorulnak. Igaz, hivatkozik az első kereszteshadjáratok sikerére és dicsőségére, Bouillon Gottfriedra, de ez nem más, mint egy példaként kínálkozó történelmi múlt felidézése, hiszen a hadjárat célja nem a Szentföld felszabadítása többé, csupán a török kiűzése Európából és a végső célkitűzés Konstantinápoly visszavétele. Igaz az is, hogy a vallás kérdése döntő érveként szerepel, a kereszténység, azaz az európai civilizáció fölényének hangsúlyozásában a „barbár”-sággal szemben, – de ez sem különbözik az egykorúak ítéletétől, beleértve a humanista Nicolaus Cusanus, vagy Erasmus vélekedését is. A török vallás „istenkáromló”, kormányzata „rettentő zsamokság, ahol az alattvalók rab-

szolgaként élnek”¹¹ Hogy mégis ilyen nagy területeket tudott birtokbavenni, azt nagyrészt éppen azzal érte el, hogy egyes keresztény fejedelmek egymásközi vitájukban szövetségre léptek vele. Ez okozta már az első keresztésállamok bukását, s ez Bizánc elesését, és Magyarország meghódítását, „mert az utolsó magyar király János, akit a török elleni harcban megölt Lajos helyére a magyarok megválasztottak – a trónra igényt tartó Ferdinánd ellenében az ő segítségüket kérte ... Szolimán ezt jó alkalomnak tartotta ... „mert János halála után megfosztotta özvegyét és kisgyermekét a tróntól, és ettől kezdve majd egész Magyarország a kezébe került”¹² De kárát látta minden keresztény fejedelem, aki csak szövetségüket kereste: Alfonz nápolyi király, aki VIII. Károly ellenében küldött követeket Bajazid szultánhoz, követve Sándor pápa tetteit, vagy Lodovico Sforza, aki Velence ellenében szövetkezett a törökkel. Sikert soha sem hozott csak saját államuk pusztulását. Az ilyen szövetség olyan, mint ha valaki az erdőben tanyázó rablót hívná házába, hogy barátját, vagy rokonát, akivel viszályba keveredett megölje, vagy kinyitná az ajtót a farkasoknak, hogy a juhakolba engedve fölfalja a bárányokat. Ezért I. Ferenc szövetsége Szolimánnal, ami némi sikert hozott ugyan Korzikán, de ugyanakkor nagyszámú keresztény került örökös rabszolgasorsra, igen nagy foltot hagyott Franciaország dicsőségén. Éppen ezért a pápának, és valamennyi keresztény fejedelemnek a legfőbb feladata, hogy a törökök ellen forduljon – s ne alattvalóik ellen, akiket eretnekeknek neveznek, mert az igazi eretnek a török. „Ellene kell a kardot kihúzni, nem azért, hogy megtérítsük őket, hanem hogy elnyomjuk kegyetlenségét és zsarnokságát – egy ilyen háború éppoly szükséges, mint amennyire káros és nyomorúságos az egymás elleni harc.”¹³ Két ok is dik-tálja ezt a vállalkozást, az egyik, hogy „igazságos”, a másik, hogy „nagyon szükséges”, mert ezáltal nyílik lehetőség a belső konfliktusok megoldására, arra, hogy ne egymással harcoljanak a keresztény fejedelmek, és ne alattvalóik ellen az uralkodók. „Ezzel kapcsolatban szeretném kifejezni, az alattvalók emlékezzenek arra, miszerint fejedelmeik Isten képmásai a földön, akiket mint helytartóit rendelt föléjük, hogy őket kegyelemben, igazságban és becsületben vezesse és kormányozza. Ezt tekintetbevéve kell, hogy tiszteljék, hűséget és engedelmisséget adjanak neki. A fejedelmek pedig jóindulattal viseltessenek alattvalóik iránt, mint az atyák gyermekeikkel, és soha se juttassák őket olyan szükségbe, hogy reménytelenségbe essenek. Egy ilyen szép egyezség fenntartásával az országok virágzóvá lesznek, ellenkező esetben pedig, ha az egység megtörik, romlásuk felé haladnak, miként azt tapasztaltuk Franciaország nagy kárára és láthatjuk ma is Flandria pusztu-

lásában. — Igen siralmas dolog, hogy azok, akik ugyanazt a Krisztust imádják, egymást üldözik, tűzzel, vérrel miként a vadállatok, miközben hagyják, hogy a rettenetes mohamedánok győzedelmeskedjenek országokon, népeken, s teljesen kifosszák, lenyúzzák a keleti terület keresztényeit.”¹⁴ Természetesen ahhoz, hogy megbékélhessenek és összefoghassanak, le kell győzni az akadályokat, hogy el lehessen hagyni a hosszú nyomorúságot, amely támadót és megtámadottat oly szerencsétlenné tett. „Őfelségének jóindulattal kell lennie és figyelembe venni, hogy ez a véres tragédia, csak kárára van.” Véleménye szerint ha a vallásról van szó, nem szabadna az állam szigorával, és előítélettel rendelkezni. És különösen nem azoknak átengedni az irányítást, akik erőszakkal kényszerítik alattvalóik lelkiismeretét. „Végül is a megtörtént dolgok azt bizonyítják, hogy a fejedelmek, akik háborúkkal akarták megerősíteni a papok szenvedélyességét, eltorzították államukat és lecsökkentették nagyságukat. Melyik jezsuita találhat elegendő bölcsességet, hogy meggyőzze azokat, akik nem jezsuiták, hogy Isten öröme leli abban a sok vérben, melyet egyik és másik fél kiárasztott?”¹⁵

A török elleni hadjárat indoka, igazságán és szükségességén kívül az is, hogy a török veszélyessége egyre nő. Nyugaton ugyan még nem érzik a veszélyt, „az isteni bosszú rettenetes csapását”, amelytől már évek óta romokban hever a valaha virágzó keleti birodalom, és amely belegázolt a Nyugati kereszténységbe is, s állandó fenyegetés a megmaradt rész felé elviselhetetlen igájával. Ezért fel kívánja hívni azok figyelmét a közelgő veszélyre, akik a legfőbb méltóságot tartják a kezükben, mert csak a hatalom megszerzésére, vagy megőrzésére van gondjuk, holott a veszély „lassan, miként a tűz halad előre, és már fölfalta a kereszténység külvárosait, azaz Magyarországot, és az Adriai-tenger partvidékét. Ilymódon a tenger felől ezek a barbárok már a kapunknál vannak és a szárazföldön a kapunkon belül.”¹⁶

Most a legalkalmasabb az időpont a hadjárat megindítására. A jelenlegi szultán (III. Murad) tapasztalatlan, akiről azt mondják, — sokkal inkább filozófus, mint katona, s nem a hadai között forgolódik, miként hódító elődei Szelim, vagy Szolimán. Másrészt azok a veszteségek, amelyeket a perzsák elleni háborúban szenvedtek meggyengítették őket, s ebből azt vélhetjük, hogy a nagy virágzásuk most hanyatlani kezd. Hivatkozik egy Korán-jóslatra is, melyet maga is olvasott, miszerint: „az utóbbi időben a muzulmánok eltávolodtak a nagy próféta Mohamed törvényeitől, magukat átadva a bűnnek, ezért a keresztények kardja felemelkedik és kiűzi őket birodalmukból.”¹⁷ Végül Don Juan tengeri győzelme kivezet abból a téves ítéletünk-ből, hogy a török verhetetlen a tengeren. Azért van gyors és egységes fellé-

pésre szükség, mivel egyedül senki sem képes hosszabb ideig ellenállni.

„Mégis a mi ellenségeskedéseink és gyengeségünk közepette, néhány nagyon kiváló személyiség felemelkedett, akik nagyon is szerény lehetőségeikkel csodálatos erőfeszítéssel fel tudták tartani a barbárok előrenyomulását, akik egész életükben a kereszténység megtartását szolgálták. Egyikük volt Hunyadi János, Corvin Mátyás apja, akit utóbb a magyarok királyukká választottak, a másik Szkander bég, Albánia fejedelme ... amiben Isten bölcsességét és nagyságát kell látnunk, aki gyenge és kis dolgokkal is le tudja verni a hatalmasok gőgjét.”¹⁸ Az ősök példája, akik dicsőséggel harcoltak, lelkesítse mai utódaikat, s vegyenek példát nemes nagyságukról. A kereszténység ma hatalmas erővel rendelkezik. „Minden országban nagyszámú hadiember van, akik képzettek a hadviselésben.” Maga a hadművészet is sokat fejlődött az elmúlt 100–150 évhez képest. Sok hasznosítható azokból a tanulságokból, amiket a latin és görög népek történetéből megismerhettünk. Azt is láthatjuk, hogy a merészség és bátorság semmit sem csökkent napjainkban, legföljebb az a baj, hogy ez gyakran éppen kárunkra és sajnálatunkra, s nem hasznunkra szolgál. A feltételek tehát adva vannak egy eredményes vállalkozáshoz. Van elég sok jó katona, és vannak kiváló hadvezérek, akik Itáliában, Franciaországban, Spanyolországban, vagy Németországban nagy hírnevet szereztek. Van elég fegyver, ágyú, hadihajó. Mindez garanciája lehet annak, hogy a terv, amit kidolgoz sikerrel megvalósítható. Elgondolásának alapja, hogy a hadjáratot egyidejűleg kell a tengeren és a szárazföldön megindítani. Úgy véli Spanyolország, a pápa, Velence és a többi itáliai fejedelemség összesen 300 gályát és 12 nagy ágyúkkal felszerelt hadihajót tud küldeni az Adriai, majd a görög tengerekre. A szárazföldi hadjárat pedig, a német császár vezetése alatt egyesítené Németország, Svédország, Dánia, Csehország, Lengyelország és Magyarország haderejét. (35.000 lovas, 30.000 gyalogos és 10.000 előharcos). Hozzájuk csatlakozna az angol, a francia, a skót és a svájci sereg, együttesen 20.000 gyalogossal és 5.000 lovassal. A szárazföldi útvonal Magyarország felszabadításával indulna, mivel a Duna alkalmas az élelem, a fegyver utánpótlásának szállítására. Bécsben készítenék az ágyúkat, ahonnan 3–4–5 óra alatt el lehet juttatni azokat a legfontosabb magyar dunamenti városokba, mint Esztergom, Buda, vagy Pest. Az első évben a terv szerint el lehetne jutni a Dráváig, ami jelentős átkelőhely, s itt televe a következő évben Belgrádnak, ennek a fontos stratégiai helynek az elfoglalása következne. A 3. év Szlavonia és Moldva, majd a 4. évben Szófián át Konstantinápoly visszafoglalására, a tengeri flottával egyesülve kerülne sor. Tervének és taktikájának kidolgozása során gondol az

érintett területek lakosságára is. Fontosnak tartja a moldvaiak és vlahok megnyerését, kifejti aggodalmát a leigázott népekkel kapcsolatban, s latolgatja vajon milyen mértékben lehet számítani az elnyomott lakosság együttműködésére. „A görögök, akik régóta óhajtják szabadságukat, nem tudni milyen mértékben segíthetik a harcot, mivel a zsarnokság szüntelen zaklatásaival olyannyira megfélemlítette őket és megfosztotta fegyvertől és katonai ismeretektől. Kétségkívül több keresztény él itt, mint muzulmán, tíz keresztény család mellett négy török lehet, de valamennyien szolgasorba vetve élnek, megfélemlítve, s arra kényszerítve, hogy szótlanul tőrjék a csapásokat.”¹⁹

A keresztény sereg ütőképességének egyik fontos feltétele, hogy jól fegyelmezett, szabályozott had legyen. A fegyelem egyik alapkövetelménye a győzelemnek, az eredményes harcnak. Negatív példának ismét a magyarokat hozza fel, ahol az első jelentősebb hadjáratokban a vezetők, akiket csak a jó iránti lelkesedés vezetett, nem bírtak sem elegendő tekintéllyel, sem megfelelő tapasztalatokkal, s így bár sikerült különböző népekből jelentős csapatot összegyűjteni, de sem ellátásukat, sem a fegyelmet megtartani nem tudták, a katonák az országon átvonulva fosztogattak, és fegyelmetlenkedtek, ami kudarcok okozója lett: nem tudták a sereget hosszú ideig együtt tartani a barátok között, sem az ellenség ellenében. Ezért nagyon fontos, hogy csak a török üldözését tartsák a szem előtt. A keresztények ne fosztogassák és ne vessék rabságba a lakosságot. Az élelmet 500 mérföld körzetből szállítsák a hadseregnek, magában a seregben pedig állítsanak fel „jó policiát, és szigorú igazságszolgáltatást, hogy azok a züllött emberek, akik gonoszságukat és engedetlenségüket nem tudják megfékezni, kapzsiságukért megkapják büntetésüket.”²⁰

A harc eredményességét biztosítja az igaz ügy, a megértett szükségesség, a kiváló emberek példája, akik bátorságra buzdítják a többieket, a rendszeres intés, melyben figyelmeztetik a katonákat a helyes magaviseletre, a bizalom, amely növekszik ha jók a vezetők, határozottak a rendelkezések, és rend van a seregben. Végül a jutalom is ösztönzője a sikernek. Utóbbival kapcsolatban újból kitér a keresztény hadsereg erkölcsi fölényének hangsúlyozására. A szerző ezzel kapcsolatban arra int, hogy a győzelem után, a keresztények ne kövessék a mohamedánok szokását, akik a meghódított városokat kifosztják, a lakossággal kegyetlenkednek, hanem „jóságot és mértékletességet kell tanúsítani a nép iránt. Inkább óhajtani megtérésüket, hogy Jézus Krisztust dicsőítsék a templomokban, mintsem vérző testtel, holtan látni őket az utcán. Bizonyára sokan meghalnak közülük, egyeseket

megölnek a harag hevében. De a katonák ne vessék magukat a zsákmányra, melyből később úgyszólván bőségesen részesülnek, hiszen megérdemlik annyi fáradozásuk kárpótlásaként és jutalmuként.” Míg a nagylelkű emberek, akik ilyesmikkel nem törődnek „megelégszenek a dicsőséggel, s legfőljebb néhány török kardot vagy hasonló kisebb emléket visznek magukkal otthonukba, hogy gyermekeik lássák a tiszteletreméltó zsákmányt, s erre emlékezve kövessék erényeiket”.²¹

De La Noue bizonyára maga sem bízott túlságosan e szép rend és az erényes hadjárat megvalósításának jövőjében, mint ahogy nem hihette a nemesség iránti minden illúziója ellenére sem, hogy a győzelem után békésen osztozkodnak a meghódított területeken maguk között érdemeik szerint. „Egyesek azt mondhatnák gúnyolódva – írja – hogy hősieken értekeztem a papíroson, s bevallhatom, hogy ez így igaz.” A célja, mint mondja elsősorban a kereszténység lelkiismeretének a felébresztése volt, hogy összefogásra buzdítson, mert „egy ilyen háborúban tiszta lelkiismerettel vehetnének részt, nem láthatna benne senki semmi rosszat, és zavart amikkel a mi jelenlegi háborúink telve vannak. Mindenki a szabályok rendjét követné, a büntetés és jutalmazás az érdemek szerint történne.” A résztvevőknek csak a dicsőségére szolgálna, akiknek bátorságáról és vitézi tetteiről „énekelnének még a gyermekek is”.²³ De a királyoknak és más hatalmasságoknak is hasznosabb és dicsőségesebb lenne, mint szomszédaikkal viszálykodni, hogy a vallás árnyékában alattvalóik szenvedését fokozni, és vérént ontani”. Ezzel ismét visszatérve a vallásháborúkra – egy erasmusi megfogalmazással²⁴ – azt a konklúziót vonja le: „ha a keresztény fejedelmek egymás között kevésbé viszálykodnának, és több együttérzéssel lennének a nép nyomorúsága iránt, melyet azok Jézus Krisztus nevében oly hosszú ideje panasznak, már régóta megtörhettük volna a bennünket sújtó csapást.”²⁵

Jegyzetek

1. Kiadta és bevezetővel ellátta F.E. Sutcliffe, Genf–Párizs 1967. (A szerzőről Payer Gábor „François de La Noue hadtudományi nézetei” címmel írt szakdolgozatot 1980-ban.)
2. Discours...72.
3. U.o. 52.
4. U.o. 22.
5. XII. Lajos (1498–1515), I. Ferenc (1515–1547), II. Henrik (1547–1559) I.m. 70.
6. U.o. 133.
7. U.o. 151–152.

8. *Ulrich von Hutten*: Világszemlélok. (Ford. Opper Jenő. Késmárk, 1904.)
9. *D.F. Strauss*: Ulrich von Hutten. Merseburg–Lipcse, 1930.
10. Discours...407.
11. U.o. 431.
12. U.o. 424–425.
13. U.o. 432.
14. U.o. 452.
15. U.o. 453.
16. U.o. 439.
17. U.o. 470–471.
18. I.m. 468–469.
19. U.o. 495.
20. U.o. 465.
21. U.o. 513.
22. U.o. 515.
23. U.o. 489.
24. *Erasmus*: A béke panaszai. (Ford. Komor Ilona) Budapest, 1948.
25. Discours...515.

ÉLETRAJZOK A MONGOL NÉPI FORRADALOM KORÁBÓL

DZSAVDZANDAMBA, a nyolcadik bogdogegen (1869–1924)

Tibeti nemesi családból származott, a dalai láma egyik kamarásának fia volt. Igazi neve Agvanluvszancsojdzsinnjamándanzanvancsig volt. 1874-ben, gyermekkorában lett a mongol egyház feje. Ekkoriban Mongóliában 13 taggás kutugtu (valamely szentnek vagy istenségnek újjászületése) élt, és ha valamelyik a szanszára (lélekvándorlás) körforgásában más létformába költözött, akkor bölcs papok derítették fel, hogy mely kisdedben öltött újra testet az illető halhatatlan lélek.

A mandzsu fennhatóság alatt álló Belső- és Külső-Mongólia legnagyobb tiszteletnek örvendő főpapjának bolygó lelke ment volt a nacionalizmustól, s nyolc esetből csak egy ízben bújt mongol gyerekebe, a többi alkalommal – mintha csak megorrontotta volna, hogy a dinasztia tart attól, hogy a mongoloknak mongol főpapjuk legyen – tibeti kisdedet szerencsételtett. Az ilyen módon kiválasztott kisdedért nagy pompával vonultak a mongol nagyurak Tibetbe. Egy évig tartó diadalút volt a Mennyei Birodalom nyugati végvidékén égigérő hegyek és a hágókon leselkedő rablóbandák között. Ha a kis tibeti kibirta, ő lett a mongol sárga egyház, a buddhizmus e tibeti eredetű ágának vezetője, hatalmas birtokok ura. Mindent megtehetett – de játszania nem volt szabad. Majszkij akadémikus leírja találkozását egy vidéki kubilgánnal (újjászületéssel), aki gyerekekkel nem is találkozhatott, tudós teológusok butították naphosszat. A mai Ulánbátor helyén állt jurtaváros, Örgő (oroszán Urga, a.m. hajlék) főpapjai a szent Tارانatha, mongolul Darnat reinkarnációi voltak. Később, hogy túltegyenek a dalai lámán, aki egy bódhiszátvának, Avalokitésvarának testet öltött lelke volt, előkelőbb származást vindikáltak maguknak, hogy tudniillik ők egy másik bódhiszátvának, Maitréjának, az eljövendő Buddhának megtestesülései. A bogdogegének vagy öndörgegének a 17. sz. közepétől ragyogták be szent fényükkel (bogd a.m. szent, öndör=magas, gegén=ragyogó) a hívők lelkét.

A mandzsu birodalom felbomlásakor, 1911 nyarán a szentséges Dzanabdzar a mongol főúri gyűlés elnökeként levelet küldött a cárnak.

A nádám, az évenkénti nemzeti sportjátékok alkalmával összegyűlt urak mandzsú-ellenes összeesküvést szöttek. A bogd a Bulgan megyei Handdordzsot küldte Pétervárra. Az urak kérése az volt, hogy a cár nyújtson fegyveres segítséget Külső- és Belső-Mongólia egyesítéséhez orosz védnökség alatt.

Tél elején az urgai mandzsú helytartó sereget toboroz a kínai polgári forradalom ellen, a hazafiak elkergetik és nov. 28-án kihirdetik a független kánságot. 1912 nyarán Külső-Mongólia másik két helytartóját, a kobdóit és az uljásztajit is sikerül elűzni, a 220 éves mandzsú hódoltság véget ér.

Az 1911–19 közti korszakot korábban az autonóm Mongólia időszakának nevezték. A mongol történészek mai álláspontja szerint ez az elnevezés nem helyes, mert nem autonómiát kiáltottak ki, hanem függetlenséget, nem kínai tartománynak tekintették magukat, hanem – mint az új állam neve „Bogd hánt mongol ulsz” (kb. annyi mint „Szentkirályi Mongolország”) mutatja, önálló országnak. Ezt Kína 1949-ig nem ismerte el. A cári Oroszország elismerte ugyan a bogdógegent, és igyekezett Mongóliát orosz protektorátussá tenni, de nem mint független államalakulatot, hanem mint autonóm országot a kínai birodalmon belül.

Ezt tükrözték Korosztovec cári diplomata tárgyalásai az új mongol kormánnyal. Korosztovec először Jüan Sikajjal akart egyezkedni, de az nem tárgyalta vele. Ekkor ült le tárgyalni Namnanszüren miniszterelnökkel és a bogd udvartartásának fejével, Cerencsimed tá-lámával, aki belügyminiszter is volt. Cerencsimed megnézte az orosz tervezetet és visszaadta. „–Mongólia nem azért vált ki a Középső Birodalomból, – mondta – hogy a cári Oroszország rabja legyen.” Erre Korosztovec ledobta a mongol egyezménytervezetet a földre, és közölte, hogy ha az orosz álláspontot nem fogadják el, nincs szerződés, a tárgyalások sikertelenségéért a mongolok a hibásak, pedig nekik most jó volna megegyezni, mert az imént kapott hírt Pétervárról, hogy Kobdóba (Nyugat-Mongóliába) bevonultak a kínaiak. Blöff volt, de bevált. Az egyezmény szerint az oroszok területenkívüli jogot kaptak, bárhol gyárat alapíthattak, mongol hatóság nem volt fölöttük illetékes, a mongoloknak pedig még csak konzulátusuk sem volt Oroszországban.

1913 novemberében Mongólia feje felett Korosztovec megegyezett Jüan Sikajjal. Kína elismerte az autonómiát, de a Középső Birodalmon belül, ez megfelelt az oroszoknak, de a mongoloknak nem. Végül 1915. máj. 25-én Kjahtában (ma Altanbulag) mindhárom ország aláírt egy egyezményt, amely szerint Mongólia Kína része, és autonóm ország. Szazonov orosz külügyminiszter így ír erről egy bizalmas feljegyzésében: „A kínaiak Mongólia feletti joga csak papír, a gazdasági befolyás a miénk.” Az új Mon-

gólia (1915-től már autonómnak nevezhetjük) elmaradott feudális ország volt. A költségvetés fő forrása a belső vám, amely a nemzeti piac kialakulását akadályozta. Voltak reformok, például a kétkamarás parlament tanácskozási joggal (a döntési jog az uralkodóé volt), villanytelep, telefon, nyomda, út- és hidépítés, világi iskola a fővárosban stb. Igyekeztek európai katonai szervezetet kialakítani. Ebben orosz tanácsosok közreműködtek, köztük – mint azt a hadügyminiszternek írt jelentésében a hudsirbulani katonai iskola parancsnoka Galszanméren gyanítja – bolsevikok is voltak. A cári Oroszországtól kapott ötmillió rubel kölcsönt nagyrészt az udvartartás és az egyházi szertartások költségei emésztették fel. A bogd főpapi birtokain élő jobbágyok az állami terhektől mentek voltak, ezért a tehetősebbek megvásárolták e kiváltságot. Az állami jobbágyok terhei, kötelezettségeik kollektív kivetése miatt ennek mértékében nőttek. A felsőbb körökben a simónia, rangok és tisztségek vásárlása dívott, az e címen befolyt összegek is özszensége kincstárát gyarapították. Az egyházi és világi földesurak, egyházi valamint állami és magánföldesúri jobbágyok (savj, albat, hamdzslaga) korábbi egyensúlya az egyház javára felborulván ez utóbbiakra nagy terheket rótt. Az uralkodót és feleségét részeges, kicsapongó életmódjuk dacára az egész ország istennek kijáró tiszteletben részesítette. Az Anyaistennő vizeletét gyógyszerként itták az erre méltó boldogok. A bogdogegen orosz módra épült emeletes faházban lakott és autón járt. Palotája mögött vadaskertet létesített ritka állatokkal, melyeket részben vásárolt, részben ajándékba kapott. Csodálatos templomokat és kolostorokat építtetett, számtalan testvérét, sógorát, tibeti iját-fiát magas tisztségekbe emelte. A hatalmát fenyegető, nemzeti érzelmű főurakat a legváltozatosabb módszerekkel (méreg, orgyilok, pekingi követségbe küldés) transzponálta át más, neki kevésbé alkalmatlan reinkarnációkba.

A Nagy Októberi Szocialista Forradalom híre az akkor már idős, látása fokozatos elvesztésével küszködő főpapot megriasztotta. Lezáratta az északi határt és visszahívta az Oroszországban tanuló mongol fiatalokat. 1918 márciusában beleegyezett abba, hogy kínai csapatok jöjjenek az országba. Egy évvel később a tá dzsuntan, a kínai miniszterelnök követe, Csen Ji útján alkudozni kezdett a mongol kormányral az autonómia megszüntetéséről. A bogd megtarthatta volna káni címét és a főurak is mind kaptak volna valamit. A felsőház rá is állt a dologra, de az alsóház elvetette. Ekkor Hszü Sucseng tábornok lép porondra. Amit diplomáciai eszközökkel nem sikerült elintézni, megoldotta a fegyveres erő. 1919. nov. 17-én a bogd aláírta, hogy lemond az autonómiáról. Hszü Sucseng megalázó ceremóniával

tette emlékezetessé diadalát: lovon vonult a kán elé, aki gyalog jött ki üdvözlésére, s míg a tábormok a főkapun ment be a káni palotába, a bogd (aki pedig még a mandzsu időkben a dalai láma látogatásakor a magas vendéget az oldalajtón kérte be palotájába, és mikor az ezt sérelmezte, mondván, hogy ő a buddhista egyház feje, Dzsavdzandamba ellentmondást nem tűrő hangon így felelt: Itt én vagyok az egyház feje) a kiskapun volt kénytelen bemenni.

Első haragjában el is küldte Ragcsa kungtajdzsit Tokióba segítségért, de válasza se méltatták. Ezután a düjnhori Puncagdordzs tá-láma rábeszélésének engedve a szovjet kormányhoz írt pecsétes segélykérő levelet. Ez már a következő (1920.) évben történt. A levelet a júniusban megalakult Néppárt küldöttsége juttatta el Szovjet-Oroszországba. Közben – derült égből vilámcsapás – megérkezett a „segítség”. A Távol-Keleten szétvert fehérbanditák pánmongol jelszavakkal és japán támogatással bevonultak, maguk mellé állították a mongol pásztorokat, elkergették a kínaiakat és a helyükre ültek (1921. febr.). A bogd nem ült fel a pánmongol halandzsának, mert tudta, hogy egy esetleges Nagy-Mongóliában neki sokkal kisebb szerep jutna.

1921 márciusában az ideiglenes mongol forradalmi kormány Kjahtából levelet küldött neki, hogy fogjanak össze a fehérek ellen. Erre nem válaszolt. Ungern báró Khajta ellen indult, de vereséget szenvedett és az egyesült mongol-szovjet forradalmi hadsereg megindult a fővároskolostor (Jeke Kürien, mai ejtésben lh Hüré) ellen. Dzsavdzandamba nagy ártatlanul kiáltvánnyal fordul hozzájuk: a fehérek elmenekültek, uralmát nem fenyegeti veszély, térjenek szépen vissza otthonaikba.

A felszabadító sereg júl. 8-án érkezett meg, 11-én kihirdették a néphatalmi, korlátozott jogkörű kánságot. Három hónap múlva a bogdot az ún. „Esküszereződés” aláírására kényszerítik. Egyházi téren hatalmát nem korlátozza semmi, de államügyekben csak jóváhagyási joga van. A törvényeket legfeljebb egy alkalommal vethette vissza további megvitatást javasolva, de ha a kormány erre nem volt hajlandó, alá kellett írnia. A kormány ugyan a hazafiasabb érzelmű nagyfeudálisokból állt, de a hadügyminiszter már Szühebátor volt és megindult a harc a feudalizmus ellen. Dzsavdzandamba haláláig a feudális uralkodó osztály vezetője és jelképe maradt, haláláig nem szűnt meg áskálódni és intrikálni a haladás hívei, a néphatalmi kormány ellen. Kapcsolatot keresett a kínai és a japán militarista körökkel, összeesküvéseket szőtt, halála után palotájában valóságos fegyverraktárt találtak.

1924. május 20-án halt meg. Júliusban kihirdetik a köztársaságot, augusztusban a párt 3. kongresszusa az ország nem tőkés fejlődése mellett

dönt, a tőkés fejlődés híveit eltávolítják a vezetésből és novemberben a Nagy Népi Hurál első ülészaka kikiáltja a népköztársaságot. Mongóliában új korszak kezdődik.

H. CSOJBALSZAN

(1895–1952)

A Cecen káni tartományban (ma Dornod ajmag a.m. Keleti megye) Szanszaraj Dardza herceg birtokán élő szegény aratcsaládból született. (Az arat szó eredetileg embereket jelentett, ma egyszerű, vagy szegény ember értelemben használják.) Vallásos szülei kolostorba adták, ahol tibeti nyelven írni-olvasni tanult. A szerzetesi élet szigorú kötöttségeivel szabadságszerető szelleme nem tudott megbékélni. Tizenhét éves korában egy társával megszökött és 1912-ben, 1200 km gyalogút után érkezett Urgába. A város piacán levő romok között töltötték az éjszakát. Alkalmi munkából, csomagcipelésből, éjjeliőrködésből éltek. Egy tanító közbenjárására felvették a fordítói iskolába, melyet 1914-ben kiváló eredménnyel végzett el. 1914. tavaszán beiratkozott az irkutszki tanítóképző mellett működő általános iskola felső tagozatára. Itt érte a februári forradalom. Ekkor a mongolok lezárták a határt és visszahívták az Irkutszkban tanulókat. A visszatérőket szigorú felügyelet alá helyezték. Hazatérte után Csojbalszan a távírársziskolába került, de innen hamarosan kizárták, mert tiltakozott az iskola rendeje ellen.

1919. végén Hszü Su-cseng megszüntette Mongólia autonómiáját. Csojbalszan bekapcsolódott az orosz konzuli negyedben szervezkedő illegális forradalmi körbe, és kapcsolatot teremtett az orosz munkások helyi szakszervezetének vezetőivel, Gembarzsevszkij könyvelővel és Kucserenkóval, az orosz-mongol nyomda gépészevel. 1920. júniusában Csojbalszan és Szühebátor forradalmi csoportja egyesült és 14-én (más forrás szerint 28-án) Csojbalszan a Szovjetunióba indult, hogy segítséget kérjen. Verhnyeugyinszkban a Távol-keleti Köztársaság kormánya nem hitt Csojbalszannak, mert a városban nyüzsögtek a kémekek és a fehérek. Ekkor az alábbi táviratot küldte Szühebátornak: „Az üzlet jól megy, barátaink, akiknek utánam kell jönniük, nem érkeztek meg, miért húzzák az időt? Felhívom a figyelmet an-

nak fontosságára, hogy őszentsége ajándékát magukkal hozzák.” (Csojbalszan: Mongolün huv’szgalün tüüh. Ulánbátor, 1950. 43. p.) Ez azt jelentette, hogy szerezzenek a bogdogegentől pecsétetes levelet és küldjék utána. Korábbi megállapodás szerint a levelet Puncagdordzs a düinhor-i tá (nagy) láma segítségével lehetett kieszközölni. Puncagdordzs kimaradt a kínai meg szállást követő nagy békéltető ajándék- és rangosztogatásból, és ezért szer fölött elégedetlen volt a kínai uralommal. Meggyőzte az uralkodót, hogy kérje a szovjet kormány segítségét, megkapta a levelet, melyet egy vastag bőrostor kapcsába fűrt lyukba rejtettek, a lyukat pedig faragott csontdísszel álcázták. A levelet Szühebátor vitte Verhnyeugyinszkba július közepén. Ezek után már fogadta őket a Távól-keleti Köztársaság kormányfője és azt javasolta, hogy a moszkvai kormánytól kérjenek segítséget.

Szühebátor és Csojbalszan aug. 15-én Irkutzkba mentek, ahonnan kiáltvánnyal fordultak a szovjet kormányhoz. A kiáltványban a forradalom és a nemzeti függetlenség kivívására irányuló törekvések tükröződtek. Augusztus 24-én delegáció indult Moszkvába (Loszol, Csgagdardsav és Dandzan) és haza, a további szervezkedés irányítására (Bodo, a későbbi miniszterelnök és Dogszom). Szühebátor és Csojbalszan Irkutzkban maradtak. Beléptek a Vörös Hadsereg parancsnoki állományának iskolájába és tanulmányozták a hadtudományt. Az ott töltött két és fél hónapra Csojbalszan húsz évvel később így emlékszik vissza:

„Szühebátor, mivel már korábban részesült katonatiszti kiképzésben és több ízben vett részt ütközetekben, a harmadik osztályba került. Csojbalszan még az időben nem járt katonai iskolába, így a kezdők csoportjába osztották be. Szühebátor és Csojbalszan minden hajnalban az iskola többi hallgatójával együtt kivonult az Angara folyam partjára alaki kiképzésre. Annak végeztével elméleti órák voltak késő éjszakáig. Szühebátor néhány nap után parancsnok lett. Bár különböző osztályba jártak, az elméleti foglalkozásokon együtt vettek részt. Szühebátor rosszul tudott oroszul, ezért Csojbalszan lefordította neki a tananyagot. Néhány nap után Szühebátor megbetegedett és nem tudott iskolába járni. Akkor Csojbalszan vele maradt és ápolta. Szühebátor felgyógyulása után az 5. hadsereg külön oktatója a szállásukra járt és a polgárháborúról, a hírszerzésről, a harci taktikáról és egyebekről tartott órákat.” (Csojbalszan i.m. 50.)

A moszkvai delegáció nov. 16-án tért vissza Lenin lelkesítő üzenetével. 18-án Szühebátor és Csojbalszan Kjahtába indultak, de mivel Kjahta környéke tele volt kínai katonákkal, Szühebátor a határ orosz oldalán fekvő Szartúl-bajt helységben maradt, Csojbalszan pedig az egyik határmenti járás

hercegével, Szumjával vette fel a kapcsolatot. Rábírta, hogy segítséget adjon Mongólia önkormányzatának visszaállításához. Röplapokat és újságot adtak ki. Csoj balszan hol lámának, hol hivatalnoknak öltözve járta a vidéket, agitált, mozgósított. Partizánosztagekat szerveztek. Közben Ungem báró kikergette a kínaiakat Urgából (febr. 3.), visszaültette a trónra a bogdogegent (febr. 21.) és véres rémuralma a kínai megszállásnál is súlyosabban nehezedett a haladó erőkre.

1921. március 1–3. között tartották meg a Mongol Néppárt (1922-ig ez a párt neve) I. kongresszusát. A március 13-án alakult héttagú Ideiglenes Népi Kormánynak Csoj balszan is tagja lett. Szühebátor a forradalmi hadsereg parancsnoka, Csoj balszan pedig politikai biztosa lett (március 16.) Március 16-án elfoglalták Kjahtát. A felszabadított területeken kényszersorozást rendeltek el, a lámák kivételével minden 19 évesnél idősebb férfit behívtak, a járásokba pedig politikai biztosokat küldtek, hogy ellensúlyozzák a kizsákmányoló antikommunista propagandáját. Csoj balszan járta a vidéket, személyes tekintélyével támogatta a sorozást. Májusban a nyugati irányban tevékenykedő forradalmi csapatok parancsnokává nevezték ki. Scsetyinkin szibériai partizánparancsnok, régi partizán, derék és erélyes forradalmár támogatásával Dzelter harul (határörkörzet) vidékén (Kjahtától vagy száz km-re nyugatra) súlyos harcokat vívtak Ungem alvezéreivel, Rezuhinnal és Kazagrandival. Ezalatt Altanbulagnál Szühebátor az Ungem vezette főerőt szétzúzta (június 5.). Csoj balszan június elején a Vörös Hadseregtől jelentős erősítést kapott. A Dzelter vidékére érkezett a Vörös Hadsereg 104. és 105. lovasdandárja és 35. hadosztálya. Az altanbulagi győzelem után a két baráti állam egyesült hadserege elfoglalta Urgát. Csoj balszan és Szühebátor mongol egységein kívül a hadjáratban résztvettek Scsetyinkin partizánjai, az 5. lovasdandár, az 1. szetryenszki lovasdandár, a 103. dandár és a 35. lovas ezred. A bogdogegén levelet intézett hozzájuk. Együgyűséget színelve azt írja, hogy a Néppárt nyilván nem értesült róla, hogy a kínaiakat már elűzték (Ungem üzte el őket), a fehérgárdistákat kikergették (ezeket pedig maga a mongol-szovjet forradalmi hadsereg verte szét), és a központban minden nyugodt. Térjenek hát vissza otthonaikba. A remegő exarcha hiába próbálta menteni hatalmát. A burját és barga (szovjet és kínai mongol nyelvű nép illetve nemzetiség) ellenforradalmárok szétspricceltek Urgából a felszabadító hadsereg közeledtének hírére. Július 6-án a Távolkeleti Köztársaság hadseregének első osztaga bevonult a fővárosba. Nyolcadikán érkeztek meg a párt, a kormány és a népi hadsereg vezetői és a mai Szühebátor téren nagyszerű

díszszemlét tartottak. Július 10-én megalakult a Népi Forradalmi Kormány. Szühebátor honvédelmi miniszter lett, Csojbalszan pedig miniszterhelyettes.

Augusztusban résztvett a Forradalmi Ifjúsági Szövetség megszervezésében és annak első titkárává választották. Mint a hadsereg második embere, Scsetyinkin partizáncsapaival közösen befejezte Északnyugat-Mongólia felszabadítását. 1922-ben Szühebátorral és Hatanbátor Magszardzsavval együtt megkapta a Vörös Zászló Hazai Érdemrendet és kinevezték a keleti határterületek miniszterévé.

1923–24-ben a Szovjetunióban tanult. 1924-ben tért vissza. Bekapcsolódott az 1924. évi alkotmány kidolgozásába. Az I. Nagy Népi Hural bevélasztja a Kis Hural-ba. A Szühebátort a hadügyminiszteri székben követő Dandzan államellenes összeesküvésének leleplezése után a Népi Hadsereg főparancsnoka lesz (november 28.). 1941-ig marad ezen a poszton. 1928-tól elnöke a Kis Huralnak, 1931-ben külügyminiszter, majd 1931. és 1935. között állattenyésztés – és földművelésügyi miniszter. Ebben a minőségben igen nagy segítséget kapott a Kominterntől a baloldali elhajlás (1930–32.) elleni harcához. Fő támaszai a vidéki pártbizottságok voltak, amelyek közvetlenül tapasztalták, hogy a magántulajdon megszüntetését és a társadalmi termelés kommuna-jellegű megszervezését célzó politika milyen súlyos helyzetbe hozta Mongólia gazdaságát és népét. Ráadásul a baloldali elhajlók megpróbálták lazítani a Szovjetunióhoz fűződő barátság szálait. A baloldal felelőtlen bel- és külpolitikája elleni harcban Csojbalszan múlhatatlan érdemeket szerzett. A két nép testvéri barátsága újra megszilárdult. A szakadatlan, feszült munkában egészsége megrendült. 1934-ben a Szovjetunióban gyógykezeltetette magát.

1935-től 1939-ig a miniszterelnök első helyettese és egyidejűleg 1946-tól belügyminiszter is volt. A tisztségek és funkciók halmozását példázza, hogy 1937-ben a miniszterelnök első helyettese, belügyminiszter, a Népi Hadsereg főparancsnoka és honvédelmi miniszter, 1939-től 1952-ig miniszterelnök és külügyminiszter is volt. A japán imperializmus fenyegetése a központi irányítás erősítését indokolta ugyan, de Csojbalszan az 1936–39-es években az állambiztonsági szerveket fokozatosan kivonta a párt és a kormány ellenőrzése alól. Ez a hiba oda vezetett, hogy számos alkalommal súlyosan megsértették a szocialista törvényességet s a dolgozókkal szemben népszerűtlen és önkényes intézkedéseket foganatosítottak. Csojbalszan a KB-ben 1937-ben, a törvénysértések tetőpontján szolidaritását fejezte ki az állambiztonsági szervekkel, hozzájárulva a további törvénysértésekhez.

Ugyanakkor ezekben az években nagy gazdasági és társadalmi jelentő-

ségű feladatokat oldottak meg, így az élődsi lamaista egyháznak, mint szervezetnek a szétzúzását. A lámákat átirányították a társadalom termelő ágazataiba. Lerakták a hazai ipar, oktatás- és egészségügy alapjait. 1939-ben a Népi Hadsereg Csojalszan parancsnoksága alatt szovjet segítséggel a Halhin gol (folyó)-nál visszaverte a japán imperializmus minden addiginál erősebb támadását. Az 1940. évi alkotmány is Csojalszan nevéhez fűződik.

A MNFP X. kongresszusa ekkor lezárultnak nyilvánította a forradalom demokratikus szakaszát, és kimondta, hogy új, szocialista szakasz kezdődik.

A második világháború alatt Mongólia viszonzta a Szovjetunió internacionalista segítségét (gazdaságilag és katonailag is). 1940-ben bevezették a népgazdaság évi terv szerinti fejlesztését, 1949-ben pedig az általános, közvetlen egyenlő jogú és titkos választást. Ezt követően az 1950. augusztusi KB-plénum a pártban is bevezette a titkos szavazást.

Csojalszan nemcsak ezekben a gazdasági és politikai sikerekben dús években, hanem a korábbi nehéz időkben is szoros kapcsolatot tartott a néppel, a mongol aratokkal, akik közül való volt és akiket sosem szűnt meg szeretni. Szívesen gyakorolta magát a mongol nemzeti sportokban, különösen az íjjászatban.

1952. január 26-án húnyt el. Február 9-én az egész mongol nép mély gyászja kísérte utolsó útjára. Harcostársa, Szühebátor mellé temették az Ulánbátor főtéren emelt mauzóleumba.

ROMAN FJODOROVICS UNGERN VON STERNBERG

(1886–1921)

A mai Észt Szovjet Szocialista Köztársasághoz tartozó Hiiumaa szigeten (akkor Dagö sziget volt a neve) a régi kalendárium szerint 1886. jan. 10-én (a gregorián naptár szerint 22-én) született.

1908-ban végzett a pavlovszki katonai akadémián és a Bajkálon-túli kozákezedhez vezényelték. Valótlan tehát a nyugati polgári történetírók legendája, mintha az 1904–1905-ös orosz-japán háborúban (tizennyolc éves korában) kitűnt volna katonai képességeivel. (Victor Petrov: *Mongolia* Praeger, New York Washington London, 1978. 47.) Ugyanezen szerző adatai szerint 1910-ben mint a cári hadsereg tisztje szolgált Mongóliában az urgai orosz konzulátus őrségén, az első világháborúban pedig kitüntetését kapott. Hitelt érdemlő szovjet történészek szerint Ungern báró egészen más

kapott az első világháborúban: köztörvényes bűncselekmény miatt három év várfogságot¹. Tény, hogy harcolt a háborúban, és 1917-ben, a februári forradalom idején szabadult ki a börtönből. Augusztusban Kerenszkij ellenforradalmi alakulatok szervezése végett a Bajkálontúlra küldte. Szemjonov atamán ellenforradalmi hordáiban az Ázsiai lovashadosztály parancsnokaként vadállati kegyetlenségével tünt ki. Kolcsak veresége és a bajkálontúli vasút Dauria állomásán fehérgárdistákból és burját nacionalistákból alakult ún. dauriai kormány bukása után pánmongol jelszavakkal Mongóliába indult. A japán militaristák támogatták, az ő politikai céljaikat szolgálta.

1920. őszén északkelet felől lépte át a mongol határt. Az Uldz folyó völgyén felfelé tartva elérte az Onon folyót, titokban átkelt a hegyeken, és azt hangoztatta, hogy fel akarja szabadítani Mongóliát a kínai elnyomás alól. Így aztán szíves fogadtatásban volt része. Dugardzsav méren, Luvszan-cevén túsét káni megyei nemesúr, a burját Zsigmed és Zsambalon, a bargu Luvszan és mások mongolokat toboroztak Ungern seregébe.

Kelet felől érkezett Urga alá. Megkísérelték ostrommal elfoglalni, de a kínaiak ezúttal visszaverték őket. (Ungern hadjáratának kronológiája máig vitatott kérdés.)

Csoj balszan elmeséli, hogy amikor a báró a város alá ért, a kínaiak le-tartóztatták a bogdogegént. Nosza, lett nagy felzúdulás. A mandzsú katonák jó része ismerte a bárót és harcolt Szemjonov atamán seregében. Ezek most kiszöktek, átálltak az ostromlókhoz. A kínaiak helyzete kilátástalannak tünt, amikor a fehéreknek elfogyott a lőszerük, és vissza kellett húzódnuk Urga alól. Ezenközben a kínaiak erősítést kaptak. Gyűjtogatták a kolostorokat, gyilkolták a szerzeteseket, azzal vádolták őket, hogy a fehéreket támogatták. Az utcán megmotozták a járókelőket, elvették tőlük a pénzüket és értéktárgyaikat.

Ungern báró a Herlen (Kerülen) folyó vidékén vonta össze csapatait. Kormányt is alakított. A lakosság gyűlölte a kínai rabigát, ezért mindennel ellátta, amire szüksége volt: jószággal, sátorral stb. Ő azonban nem elégedett meg ezzel, martalócai fosztogatták a kereskedőket és az egyszerű népet.

1921. januárjában indult megint a főváros ellen. Január 24-én elloptatta öszentségét a bogdogegént és feleségét, a Legbölcsőbb Anyaistennőt. A várostól délkeletre fekvő Mandzsusri kolostorba menekítette őket, ő pedig kelet felől megtámadta a várost. Rosszul felfegyverzett mongoljait állította az első sorokba, a fehéreket hátravonta tartaléknak, úgymond. A mongol katonák a kínaiak iránti gyűlöletből fűtve bátran indultak rohamra. 1921. február 3-án a várost felszabadították és kirabolták. Elvették a kínai bank

aranykészletét, a boltajtókon és a lovak kikötésére szolgáló oszlopokon mindenfelé férfiak, nők, gyerekek felakasztott holttestét himbálta a szél. Az orosz forradalmárokat darabokra vágatta.

Február 21-én a bogdodgeént ismét a káni trónra ültette. Ő maga beérte a hercegi ranggal, ami mellé a kétszeres valóságos csinvang és „Az országot felvirágoztató nagy hős fő-fővezér” címet kapta. Három dinasztiát akar helyreállítani, mondta bizakodólag, az orosz, a mongol és a mandzsut. A fehérek a függetlenség látszólagos visszaállításával a forradalmi mozgalom nemzeti-polgári szárnyát ártalmatlanná tették, ezek szépen hazamentek a birtokaikra vagy a nyájaikhoz. A fehérek viszont besorozták a halha megyék fiatalságát, elrekvirálták a nyájukat. Az országot rövid idő alatt úgy kifosztották, hogy mindenütt éhínség fenyegetett.

A bogdodgeén, az „autonóm” kormány miniszterei, a hercegek és lámák vonakodás nélkül teljesítették Ungern utasításait. A sorozásra vonatkozó parancsot minden ellenvetés nélkül végrehajtották. Különösen nehéz szolgáltatásokra kötelezték a kelet-mongóliai két megyét és három kolostori birtokot – írja szűkebb hazájáról Csojbalszan marsall – amelyeknek egy-egy ezer katonát, rengeteg paripát, szekeret prófuntot kellett küldenie. Kjahta bevétele (március 18.) után egy hónappal a báró, Urgában kis helyőrséget hagyva hátra, az Ideiglenes Népi Kormány ellen vonult. 11000 lovasa, 37 géppuskája és 21 ágyúja volt. A hadjárat célja az volt, hogy megsemmisítsék a Mongol Népi Hadsereget és a Népi Kormányt, azután pedig a szibériai vasútvonal felé előrenyomulva elfoglalják a Távolkeleti Köztársaságot és elszakítsák az Oroszországi Szovjet Föderatív Szocialista Köztársaságtól. A fehérbandita Ungern, amikor ebbe a kalandba belefogott, arra számított, hogy segítséget kap a bajkálontúli kozákoktól és a Mandzsúriában tartózkodó Szemjonov atamántól. Ez a számítása azonban nem vált be, s így kénytelen volt egyedül megindítani a támadást. Május 21-én a forradalmi kormány megszüntette a földmagántulajdont Mongóliában és rendeletet hozott az Ungern-pártiak birtokainak elkobzásáról. Miután Ungern az ország nagyobb részének ura volt, ezeket a haladó intézkedéseket nem lehetett végrehajtani. A Népi Hadsereg bátran védekezett, de a kétszeres túlerővel szemben nehéz helyzetbe került. Ekkor segítségére sietett a Vörös Hadsereg 103. lovasdandárja, mely a fehéreket oldalba támadta. A báró kénytelen volt visszavonulni (június 5.) seregéből sokan a Népi Hadsereg oldalára álltak át. Főerőit szétzúzták, ő maga is megsebesült. Visszavonult Nyugat-Mongólia belsejébe és ott egyesült Rezuhin csapataival. Június 26-án az egyesített szovjet-mongol sereg Urga ellen vonult, és azt el is foglalta (július

6-án az előörs, 8-án a főerő vonult be a városba). Július 10-én megalakult a népi forradalmi kormány.

Végezetül hadd mondjam el – írja Csojbalszan marsall A mongol forradalom történeté-ben – hogyan tartóztatták le és hogyan adták át Ungern bárót a Vörös Hadseregnek. Ebben a harcban Csojbalszan hadseregén kívül Scsetyinkin partizánosztaga, a Vörös Hadsereg 5. kubáni hadosztályának 104-es és 10-es dandárja is résztvett. A mongol és szovjet harcosok Ahaj-gün járásban egy Duhnarsz (Fenyveshomlok) nevű helyen utólérték és bekerítették Ungern és Rezuhin egyesült csapatait. Ezúttal a szovjet-mongol csapatok voltak erőfölényben, Ungern táborát belső torzsalkodás gyöngítette. Egy hirtelen támadt vihar leple alatt Ungern csapatai kicsúsztak a gyűrűből és szovjet területre menekültek. Itt a Vörös Hadsereg tovább üldözte őket, míg Csojbalszan csapatai a Nyugat-Mongóliában szétszórt fehérgárdista egységek felszámolásával foglalkoztak. Ungern a Dzsíd folyó völgyében Siszov vasútállomás felé nyomultában, mint a sebesült fenevad, pusztított el mindent, ami útjába került. Scsetyinkin osztaga és a Vörös Hadsereg 35. lovaszrede a Ludas tónál (Guszinoje ozero, mongolul Galút núr) utolérte. Ungern ekkor visszamenekült Mongóliába, de ott meg a partizánok állták útját. Serege a további harcot kilátástalannak ítélte. Egyesével, kettesével, majd csoportosan elszökdöstek tőle és rablóbandákat alakítottak. Rezuhin tábornokot megölték a saját katonái, mert már régen gyűlölték a kegyetlensége miatt.

Ungernt végül mongol egységeinek parancsnoka, Szunduj gróf kiadta Scsetyinkinnek. A Szibériai Forradalmi Népbíróság halálra ítélte, és Novonikolajevszkban (ma Novoszibirszk) agyonlőtték.²

Így végezték a liblandi báró és kegyetlen fehérgárdistái. Véres kegyetlenségük gyűlöletes emlékét a mongol nép soká nem fogja elfelejteni.

Jegyzetek

1. Hogy Ungern az orosz-japán háborúban résztvett volna, azt a három köteles Mongólia története (BNMAU-ün tüüh vol. 3. p. 88.) is megemlíti. Megerősíti azt az adatot, miszerint az urgai konzulátuson teljesített szolgálatot, de börtönbe zárásáról nem beszél.
2. 1921. szept. 15-én.

Felhasznált irodalom:

- Bügd Najramdah Mongol Ard Ulszün tüüh. Red. Sirendev, Nacagdordzs, Ulánbátor, 1969.
- Victor Petrov, Mongolia. Praeger, New York – Washington – London, 1978.
- Owen Lattimore Nomads and Commissars. New York, 1968.
- Dendüb Monggol-ün tobcsi teüke. Monggol ulusz-un qorin dörbedüger on, Ulagan-bagatur qutan-a
- Loszol, Demid, Csojbalszan, Mongol ardün huv'szgal anh üüszen bajguulagdsznü tovcs tüüh. MAHN-ün Tüühijn Insztitut, Ulánbátor, 1979.
- J. Cedenbal, Csojbalszan marsall élete és tevékenysége. Szikra, Bp. 1953.
- Csojbalszan, Mongolün huv'szgalün tüüh. Ulánbátor, 1950.
- Lőrincz László: Mongólia története. Gondolat, Bp. 1977.
- Kara György, Mit kell tudni Mongóliáról? Kossuth, 1982.

FOLYÓIRATREPERTORIUM

(Válogatás 1980. első negyedév külföldi folyóirataiból)

- AESC = Annales ESC (Paris)
AHR = The American Historical Review (Washington)
AHRF = Annales Historiques de la Révolution Française (Paris)
AHY = Austrian History Yearbook (University of Minnesota)
AI = Anale de Istorie (Bucuresti)
CASS = Canadian-American Slavic Studies (Pittsburgh)
CEH = Central European History (Atlanta – Georgia)
CSSH = Comparative Studies in Society and History (London)
ČCH = Československý Časopis Historický (Praha)
ČMM = Časopis Matica Moravské (Brno)
Do = Der Donauraum (Wien)
DAEM = Deutsches Archiv für Erforschung des Mittelalters (Bonn)
DVT = Dějiny Věd a Techniky (Praha)
EEQ = East European Quarterly (Univ. of Colorado)
EHR = The English Historical Review (Edinburgh)
FVL = Forschungen zur Volks – und Landeskunde (Sibiu–Hermannstadt)
HČ = Historický Časopis (Bratislava)
HT = History and Theory
HZ = Historische Zeitschrift (München – Berlin)
IP = Isztoricsezki Pregled (Szófia)
IRSH = International Review of Social History (Amsterdam)
ISzSzSzR = Isztorija SzSzSzR (Moszkva)
IZ = Isztoricsezskie Zapiszki (Moszkva)
JGO = Jahrbücher für Geschichte Osteuropas (Berlin)
JGSLE = Jahrbuch für Geschichte der Sozialistischen Länder Europas (Berlin)
JMh = The Journal of Modern History (Chicago)
JfW = Jahrbuch für Wirtschaftsgeschichte (Berlin)
MA = Le Moyen Age (Bruxelles)
MI = Magasin Istorice (Bucuresti)
MIÖG = Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung (Wien)

- MS** = Le Mouvement Social (Paris)
NLR = New Left Review (Oxford)
NNI = Novaja i Novejsaja Isztorija (Moszkva)
NRS = Nouva Rivista Storica (Roma)
ÖO = Österreichische Osthefte (Wien)
PH = Przegląd Historyczny (Warszawa)
PW = Z Pola Walki (Warszawa)
RES—EE = Revue des Etudes Sud-Est Européennes
RH = Revue Historique (Paris)
RHD = Revue d'Histoire Diplomatique (Paris)
RHMC = Revue d'Histoire Moderne et Contemporaine (Paris)
RI = Revista de Istorie (Bucuresti)
S = Speculum (Cambridge)
SCo = Storia Contemporanea (Bologna)
SH = Studia Historyczne (London)
SSb = Slezský Sborník (Opava)
SSt = Studi Storici (Bologna)
SR = Slavic Review (Univ. of Ohio)
SUB—B, H = Studia Universitatis Babes-Bólyai, Historia (Cluj)
SzSz = Szovetszkoe Szlavjanovedenie (Moszkva)
VI = Voproszū Isztorii (Moszkva)
VMU = Vesztnik Moszkovszkogo Universzитета (Moszkva)
ZAA = Zeitschrift für Agrargeschichte und Agrarsoziologie (Frankfurt/
Main)
ZfG = Zeitschrift für Geschichtswissenschaft (Berlin)
ZHF = Zeitschrift für Historische Forschung (Berlin)
ZfO = Zeitschrift für Ostforschung (Marburg a.d.Lahn)
ZfSL = Zeitschrift für Siebenbürgische Landeskunde (Köln — Wien)

BIBLIOGRÁFIÁK

- BRUNSCHWIG, H.:** Afrique noire (1976–1979). (Fekete-Afrika, 1976–1979.)
RH, 533. 1980: 1. 149–194.
Ismerteti az 1976–1979. között megjelent Fekete-Afrikával foglalkozó munkákat; a bibliográfiákat, életrajzokat, az általános műveket, a Kelet- és Nyugat valamint Dél-Afrika történetének szentelt műveket, továbbá a német gyarmatosításról szóló szakirodalmat.
- GODECHOT, J.:** La période révolutionnaire et imperiale. (A forradalom és a császárság időszaka)
RH, 533. 1980: 1. 101–147.
Az 1789–1815. közötti időszakra vonatkozó, 1972–1978. között megjelent szakirodalom szemléje, bibliográfiai kalauz formájában.
- GRAUS, F.:** Kaiser Karl IV. Betrachtungen zur Literatur eines Jubiläumjahres (1378–1978). (IV. Károly császár. Gondolatok egy jubileumi év irodalmáról. 1378–1978.)
JGO, 28. 1980: 1. 71–88.
A Károly személyével és korával foglalkozó, főleg az évforduló alkalmából megjelentetett, elsősorban német és cseh szakirodalom áttekintése és értékelése.
- KASZ'JANENKO, V.I.:** Isztoriografija szocialiszticeszkogo obraza zszni v SzSzsZR (A szovjet szocialista életmód historiográfiája)
VI, 1980: 1. 3–20.
A téma történelmi, ideológiai, társadalomtudományi szakirodalma, amely gyakorlatilag a 70-es években született.
- ELMÉLET, MÓDSZERTAN**
- BARG, M.A.:** Kategorii „vszemirno-izstoriceskij” i „lokal'noizstoriceskij” v marksizistszko-leninszkom izstORIZME (A „világtörténelmi és a „helyi történelmi” kategóriák a marxista-leninista történetírásban)
VI, 1980: 1. 67–78.
Bár a tudományos gyakorlatban sűrűn használt, tartalmilag azonban méltatlanul elhanyagolt kategóriák elemzésével foglalkozik Barg.
- BUGANOV, V.I.–ZIMIN, A.A.:** O nekotorih zadacsah szpecial'nyh izstoriceskikh diszciplin v izucsenii i izdanii pisz'mennih izstocznikov po izstorii ruszskogo szrednevekov'ja (A történelmi szaktudományok néhány feladata az orosz középkori történelem írott forrásainak kutatása és kiadása terén)
ISzSzsZR, 1980: 1. 117–131.
A középkori forráskutatás megélénküléséről, a kutatómunka két tendenciájának – a differenciálódás és az integrálódási folyamat mai, fontos fejlődési szakaszáról szól a cikk.

- CONFRANCESCO, D.: Due saggi sulla cultura di destra. (Két tanulmány a jobboldal kultúrájáról.)
SCo, 11. 1980: 1. 59–102.
Filozófia és történetírás – a fasizmus korszakának ideológiai felmérése – tisztázandó fogalmak és problémák.
- GALKIN, I.Sz.: Iszszledovanie novoj i novejszej isztorii sztran Evropü i Ameriki v Moszkovszkom universzitate v 1917–1979 g. (Európa és Amerika új- és legújabbkori történelmének kutatása a Moszkvai Egyetemen 1917–1979-ben)
NNI, 1980: 1. 17–28.
Az egyetem fennállásának 225. évfordulója alkalmából készült az utóbbi 60 évben folytatott kutatómunkáról szóló beszámoló.
- GOSSWEILER, K.: Über Ursprünge und Spielarten des Faschismus. (A fasizmus keletkezéséről és megnyilvánulási formáiról.)
JGSLE, 24. 1980: 1. 7–37.
A monopolkapitalizmusba történő átmenet, mint a fasizmus keletkezésének alapvető feltétele; A kapitalizmus általános válsága, mint a fasizmus keletkezésének közvetlen előfeltétele; A fasizmus gazdasági-politikai földrajzához Európában az első világháború után; A fasiszta diktatúra két fő típusa.
- GRANIER, J.: Hegel et la Révolution française. (Hegel és a francia forradalom.)
AHRF, 52. 1980: 1. 1–28.
A német és a francia felvilágosodás történetfilozófiai vívmányai a Szellem fenomenológiájában. A hegeli forradalom-elemzés hatása Marx filozófiájára.
- HAY, C.: Historical theory and historical confirmation. (Történelmi elmélet és történelmi bizonyítás.)
HT, 19. 1980: 1. 39–57.
A történelmi értelmezés és a történelmi koncepció empirikus vonatkozásai – a rokon diszciplínák mércéi és követelményei.
- HUMPHREYS, R. St.: The historian, his documents and the elementary modes of historical thought. (A történész, forrásai és a történelmi gondolkodás alapvető módszerei.)
HT, 19. 1980. 1. 1–20.
A történetírás és a filozófia diszciplínájának egymáshoz viszonyulása – a történelmi modellek problémája – az *a priori* és a posteriori elemek a történelmi gondolkodásban.
- JACOBITTI, E.E.: Hegemony before Gramsci: The Case of Benedetto Croce. (Hegemonia Gramsci előtt: a Benedetto Croce ügy)
JMH, 52. 1980: 1. 66–84.
A cikk Antonio Gramsci kultúrelméletét elemzi, és összehasonlítja azzal a hatással, melyet Croce a század elején az olasz intellektuális életre gyakorolt, és amelyet maga Croce „Olaszország kulturális újjászületésének” nevez.

KUCZYNSKI, J.: Das Verhältnis von Arbeit und Freizeit. Überlegungen zur Entwicklung vormarxischer Vorstellungen. (A munka és a szabadidő viszonya. Gondolatok a Marx előtti elképzelések fejlődéséhez.)
IfW, 1980: 1. 7–22.

A szerző elsősorban Francis Bacon és Thomas More nézeteit ismerteti a munka és a szabadidő viszonyáról.

PALOMBINO, F.: Rassegna di studi su Saint Just. (A Saint Just-tanulmányok szemléje.)
NRS, 64. 1980: 1–2. 165–176.

A francia forradalom értékelésével kapcsolatos legújabb viták – tisztázandó kérdések Saint Just szerepéről, filozófiájáról.

STRENSKI, I.: Levi-Strauss and the Buddhists (Levi-Strauss és a buddhisták)
CSSH, 22. 1980: 1. 3–22.

A cikkíró összehasonlítást tesz Claude Levi-Strauss strukturalizmusa és a buddhista eszmék között.

VIGEZZI, B.: L' imperialismo e il suo ruolo nella storia italiana del primo 1900.
(Az imperializmus és szerepe az olasz történelemben az 1900-as évek elején.)
SCo, 11. 1980: 1. 29–58.

Az imperializmus olasz histográfiája – Olaszország belépése az első világháborúba.

HISTORIOGRÁFIA

ARMBRUSTER, A.: Johann Filstich und Südosteuropa. (Johann Filstich és Dél-Kelet-Európa.)

RES–EE, 1980: 1. 47–63.

A száz történetész művei a 17. századi Erdély történetével foglalkozó kutatók számára is jelentős forrásul szolgálnak.

BELELJUBSZKIJ, F.B. – KOCSAKOVA, N.B.: Problemü isztocsnikovedenija afrikanszkoj isztorii v szovetszkoj isztoriografii (Az afrikanisztikai forráskutatás problémái a szovjet historiográfiában.)

VI, 1980: 1. 118–126.

Századunk 40-es éveitől folyik Afrika-kutatás a Szovjetunióban, amely a feldolgozások mellett az eredeti nyelvű vagy fordításokban olvasható forráskiadványokkal gazdagodik.

COCHRANE, E.: The transition from Renaissance to Baroque: the case of Italian historiography. (Átmenet a reneszánszból a barokkba: az olasz történetírás esete.)

HT, 19. 1980: 1. 21–38.

A barokk fogalma – a humanista történetírás módszertani elemei – összehasonlítás a két korszak historiográfiája között.

- MAISKI, K. (NDK):** Otrazsenie Szobornogo Ulozsenija 1649 g. v nemeckoj isztorieszskoj literature 18. i 19. vv. (Az 1649-es Törvénygyűjtemény a 18.–19. századi német történeti irodalomban.)
VMU, 1980: 1. 45–56.
Az érdekes historiográfiai áttekintés az első latin (1656) és német (1723) fordítások sorsáról és hatásáról ad összefoglaló képet.
- MAREČKOVÁ, M.:** Přínos Bedřicha Mendla k typologii sociální struktury středověkých měst (B. Mendl hozzájárulása a középkori városok társadalmi struktúrájának tipológiájához.)
HČ, 28. 1980: 1. 112–120.
A cikk áttekintést ad B. Mendl cseh történésznek (1892–1940) a középkori városok történetével foglalkozó munkáiról és kutatásának eredményeiről.
- NICULAE, V.:** Probleme de fundamentală ale istoriei populului român în scrierile lui Ion Nădejde. (A román nép történetének alapvető problémái Ion Nădejde írsaiban.)
AI, 1980: 1. 66–84.
A szociáldemokrata mozgalom század elején élt képviselőjének tanulmányaiban a román történelem sorsfordulóinak csaknem minden állomása jelen van.
- SCHULIN, E.:** Friedrich Meinecke's Stellung in der deutschen Geschichtswissenschaft. (Friedrich Meinecke helye a német történettudományban.)
HZ, 230. 1980: 1. 3–30.
Meinecke (1862–1954) német történetíró munkásságának bemutatása. (Meinecke halálának 25. évfordulóján rendezett kollokviumon elhangzott előadás.)
- SLĂVESCU, V. – URSU, J.:** A. D. Xenopol.
MI, 1980: 2. 24–27.
Xenopolnak, a dákóromán kontinuitás képviselőjének életművét magáénak tekintő a mai román történetírás is.
- STANĚK, T.:** Historiografie průmyslových oblastí a její předmět. (Az ipari területek historiográfiája és tárgya.)
SSb 78, 1980: 1. 15–36.
A tanulmány az ipari területek történetírásának tárgyával, koncepciójával, módszerével, valamint a történettudomány rendszerében elfoglalt helyével foglalkozik.
- SZOGRIN, V.V.:** Biografii „otcov-osztnovatelej” SzSA v amerikanszkoj isztoriografii 1970-h godov (Az amerikai „alapító-atyák” életrajza a 70-es évek amerikai történetírásában.)
NNI, 1980: 1. 154–164.
A szerző koncepcionális és módszertani szempontból elemzi a műveket.

VOJTĚCH, T.: Česká historiografie a pozitivismus do roku 1918. (A cseh történetírás és a pozitivizmus 1918-ig.)

ČCH, 28. 1980: 1. 78–105.

A cikk a cseh pozitívista történetírás néhány problémáját vizsgálja a 19. század 80-as éveitől Csehszlovákia megalakulásáig, vagyis az 1882–1918. közötti cseh burzsoá történettudomány fejlődését mutatja be.

MARXIZMUS

MELOGRANI, P.: Un altro po' di polemica su Lenin e la rivoluzione in Italia. (Még egy kis vita Leninről és az olaszországi forradalomról.)

SCo, 11. 1980: 1. 127–137.

Egy olasz szocialista forradalom eshetőségei Lenin koncepciójában – az 1978-as perugiai konferencián tartott előadás kiegészítése.

MUNKÁSMOZGALOM

BRESTOIU, H. – BOBOCESCU, V.: Din lupta populului român sub conducerea P.C.R. (A román nép harcáról a RKP vezetése alatt.)

AI, 1980: 1. 99–120.

1933–1939. között a kommunista párt nagy erőfeszítéseket tett arra, hogy megvédje az ország függetlenségét a fasizmussal szemben. Fontos adalékokkal járul hozzá mind a vasgárdisták mozgalma, mind a hazai demokratikus erők bemutatásához.

JAKUBOWSKI, J.: Z problemów polityki oświatowej PZPR w latach 1948–1960.

(A LEMP nevelési programjának problémáiból, 1948–1960.)

PW, 23. 1980: 1. 43–60.

A pártegyesülés utáni első évben a legfontosabb az oktatás és nevelés új politikai bázisának megteremtése volt. A második periódus egybeesett a hatéves tervvel, ekkor a szakiskolákban több mint egymillió ember kapott képzést. A harmadik periódus 1956–1960 között megváltozott gazdasági és társadalmi körülmények között indult. Az 1959-es III. pártkongresszus vitatta meg az oktatási feladatok, majd az 1961. januári plénum elfogadta az új lengyel iskolareformot.

KOBERDOWA, I.: Agitacja i propaganda partii Proletariat. Dwa dokumenty.

(A proletariátus párt-agitációja és propagandája. Két dokumentum.)

PW, 23. 1980: 1. 85–97.

A lodzi törvényszék nyomozási aktái között maradt fenn két brossúra, a helyi „szociális-forradalmi propaganda” vizsgálatának anyagában. Az egyiket 1883-ban nyomták a mezőgazdasági munkások részére Varsóban, a másik Lwówban keletkezett 1881-ben, valószínű szerzője Ivan Franko.

MARCZUK, J.: Partie robotnicze w wyborach samorządowych w Lublinie 1918–1939)

(A munkáspártok Lublin városi tanácsválasztásain 1918–1939.)

PW, 23. 1980: 1. 17–42.

Lublin tanácsválasztásaiban a két háború közötti időszakban igen fontos szerepet játszottak a baloldali pártok, 1927-ben a Lengyel Szocialista Párt meg is nyerte a helyi választásokat, az 1934-es választásokon azonban a baloldal vereséget szenvedett.

MINAEV, L.M.: Bor'ba V.I. Lenina za internacionalizszkoe mirovozzrenie vo II. Internationale (Lenin harca a nemzetköziségért a II. Internacionáléban)
NNI, 1980: 2. 3–20.
Lenin születésének 110. évfordulójára írott megemlékezés.

NICHITA, P.: 6 martie 1945 – înfăptuirea a maselor populare sub conducerea comuniștilor. (1945. március 6, mint a népakarat megnyilvánulása a kommunisták vezetése alatt.)
AI, 1980: 1. 17–50.
A román kommunisták első nagy fegyverténye volt az országban uralkodó reakciós pártok ellen a Groza-kormány megalakítása.

PAWLUCZUK, Z.: Polski ruch robotniczy wobec spófdzielności w latach 1892–1939. (A lengyel munkásmozgalom és a szövetkezetek 1892–1939.)
PW, 23. 1980: 1, 99–126.
A függetlenség visszanyerése előtt Galíciában alakított munkásszövetkezetet a szociáldemokrata párt. Ezzel kapcsolatban megindult a szövetkezeti mozgalom elméletének kidolgozása és továbbfejlesztése. A két háború közti élelmiszerforgaszási szövetkezetek egyik legnagyobbika a Lengyel Szocialista Párt kezelésében működött.

PERNES, J.: Česká buržoazie a dělnické hnutí na Moravě v 80. letech 19. století. (A cseh burzsoázia és a munkásmozgalom Morvaországban a 19. század 80-as éveiben.)
ČMM, 99. 1980: 1–2. 19–30.

PRESTWICH, P.E.: French Workers and the Temperance Movement (Francia munkások és az antialkoholista mozgalom)
IRSH, 25. 1980: 1. 35–52.
1840. és 1914. között az egy főre jutó alkoholfogyasztást illetően Franciaország első helyre került a világranglistán, és az alkoholizmus nemzeti problémává vált. A cikk a különféle munkáskollektívák alkoholizmus elleni küzdelmének szervezett formáit mutatja be.

NEMZET, NEMZETISÉGEK

VEITER, T.: Nationalitätenrechtliche Forschungsstellen im Donauraum. (Nemzetiségi jogokkal foglalkozó kutatóhelyek a Duna-medencében.)
Do, 25. 1980: 1. 1–14.
Nemzetiségi problémákkal, etnikai és nyelvi kisebbségek jogi helyzetével foglalkozó kutatóhelyek, intézetek, bizottságok felsorolása a következő országokban:

Magyarország, Csehszlovákia, Olaszország, Jugoszlávia, Románia, Ausztria, NSZK, Lengyelország, Bulgária, Görögország, Szovjetunió.

BROMLEJ, Ju.V.: Nekotoriue aszpektü szootnosenija internacional'nogo i nacional'nogo v szovremennom mire (A nemzeti és a nemzetközi viszonylatoknak néhány aspektusa.)

NNI, 1980: 2. 28–40.

Korunk jellegzetessége: a nemzeti tendenciák megerősödése és ezzel párhuzamosan a nemzeti határok és elhatároltságok feloldása.

MŰVELŐDÉSTÖRTÉNET

BECK, M.: Wilhelm Tell: Sage oder Geschichte? (Tell Vilmos: legenda vagy történelem?)

DAEM, 36. 1980: 1. 1–24.

A legenda kialakulásának és hátterének történeti elemzése.

BOTEZAN, I.: Documente referitoare la generalizarea alfabetului latin în scrisul românesc din Transilvania. (A latin betűs írás általánossá válása a román írásban Erdélyben.)

SUB–B, H 1980: 1. 25–32.

Román írásbeliség a 18. század második felében.

FENESAN, C.: Codex Vindobonensis Palatinus 7803.

RES–EE, 1980: 1. 13–25.

Erdély és Közép-Európa 16. századi történetének alapvető forrását képezi a könyv.

DJAMO-DIACONITA, L.: Le Chronographie slavon d'Arad. (Az aradi szláv kronográfia.)

RES–EE, 1980: 1. 33–47.

Magyarország és Dél-Kelet-Európa, valamint Törökország 14–16. századi történetének legfontosabb eseményeit sorolja fel a kronográfia.

HÉBRARD, J.: École et alphabétisation au 19e siècle (approche psychopedagogique de documents historiques). /Iskola és írástudás a 19. sz.-ban (a történelmi dokumentumok pszichopedagógiai megközelítése)/

AESC, 35. 1980: 1. 66–80.

Néhány megjegyzés F. Furet és J. Ozouf-nak az Olvasás és Írás c. átfogó művéhez, amely a francia nevelés és írástudás történetét dolgozza fel. A cikk részletesebben a 19. sz. második felének tömegkultúrájával foglalkozik.

McKITTERICK, R.: Charles the Bald (823–877) and his library: the patronage of learning. /Kopasz Károly (823–877) és könyvtára: az erudíció pártolása./

EHR, 95. 1980: 1. 28–47.

Kopasz Károly intellektuális érdeklődésének főbb irányai – a karoling kultúra erős függése a királyi udvartól.

- KLUETTING, H.:** Klosterbibliotheken im Herzogtum Westfalen am Ende des 18. Jahrhunderts. Umfang und Bestände. (Kolostori könyvtárak Vesztfália hercegségben a 18. század végén. Állományuk nagysága és összetétele.) ZHF, 7. 1980: 1. 77–112.
- KUKUSKIN, Ju.Sz. – SELESZTOV, D.K.:** Moszkovszkomu universitetu – 225 let. (225 éves a Moszkvai Egyetem) VI, 1980: 1. 21–31.
Bár az egyetem teljes története még várat magára, a szerzők számos korabeli forrásból és új összeállítás alapján emlékeznek.
- KULICKA, E.:** Legenda o rzynskim pochodzeniu Litwinów i jej stosunek do mitu sarmackiego. (Legenda a litvánok római eredetéről és ennek kapcsolata a szarmata mítosszal.) PH, 71. 1980: 1. 1–21.
A litvánok római eredetének legendáját valószínűleg a Német Lovagrend találta ki a 14. század első felében. Peter von Dusburg krónikája az első emléke ennek a feltételezésnek. A Lovagrend ezzel az ideológiával indokolta meg hódításait, hogy minden egykori római területet a német-római birodalom fennhatósága alá kell helyezni. A 16–17. századi nemesi ideológiában pedig a litván arisztokrácia – a lengyel főnemesség szarmata származásához hasonlóan – szintén kihangsúlyozta római eredetét.
- PUSCAS, V.:** Insemnatarea si semnificatia infiintarii universitatii romanesti din Cluj si opinia internationala. (A kolozsvári román egyetem megalapítása és annak külföldi visszhangja.) SUB–B, H 1980: 1. 39–64.
A XIX. század második felében megváltozott írás jelentősége.
- VOSS, J.:** Die Akademien als Organisationsträger der Wissenschaften im 18. Jahrhundert. (Az akadémiák, mint a tudományok szervezeti hordozói a 18. sz.-ban.) HZ, 231. 1980: 1. 43–75.
Az akadémiák keletkezésének kezdetei a 17. században és továbbfejlődésük a felvilágosodás korában; az akadémiák tudományos-szervezeti felépítése és személyi struktúrája; az akadémiák tevékenysége és hatása; a kortársak vélekedése.

TUDOMÁNYTÖRTÉNET

- BERNARD, P.P.:** How not to Invent the Steamship (Hogyan ne találjunk fel gőzhajót.) EEQ 14. 1980: 1. 1–8.
A cikk Denis Papin, a modern gőzgép egyik feltalálójának gőzhajóépítési kísérleteit követi nyomon. Választ ad arra, hogy Papin, valamint halála után követői miért nem kaptak pénzügyi támogatást tervük kivitelezéséhez a különböző európai uralkodóktól illetőleg tudományos társaságoktól 1690. és 1779. között.

NITSCKE, A.: Albertus Magnus – Ein Wegbereiter der modernen Wissenschaft. (Albertus Magnus – a modern tudomány előkészítője.)

HZ, 231. 1980: 1. 1–20.

A tudománytörténeti tanulmány Albertus Magnus jelentőségéről és az általa kidolgozott – mai kifejezéssel élve – *modell* tudománytörténeti jelentőségéről szól. Részletesen ismerteti a szerző a modellt és annak alkotórészeit. Albertus Magrust többnek kell tekinteni, mint a modern tudomány előkészítőjének.

TOEPEL, A.: Cournots mathematische Theorie des Preises. (Cournot matematikai értekezése.)

JfW, 1980: 1. 23–42.

A szerző Cournot sokrétű és jelentőségteljes matematikai, filozófiai, gazdasági munkásságából az árképzésre vonatkozó elméletével foglalkozik behatóan.

NEMZETKÖZI KAPCSOLATOK

KOLEJKA, J.: Zahraniční politika evropských mocností v revolučních letech 1848 a 1849. (Az európai nagyhatalmak külpolitikája az 1848–1849-es forradalmi években).

ČMM, 99. 1980: 1–2. 40–51.

Elsősorban Angliának és Franciaországnak Ausztriához való viszonyát vizsgálja.

KANN, R.A.: L'Autriche-Hongrie et la crise d'Orient 1875–1878. (Ausztria–Magyarország és a Keleti kérdés 1875–1878.)

RHMC, 27. 1980: 1. 80–84.

A törökök ellen folytatott háború a délszláv állam kialakulásának első lépése. Andrássy külpolitikája arra irányul, hogy a délszláv állam kialakulását megakadályozza. Ennek megfelelően igyekszik támogatni a török birodalom egységének fennmaradását, illetőleg kompenzálni akarja a Monarchiát a Balkán keleti részén egy esetleges orosz előretörés esetén. A Reichstadt-i szerződés már tükrözi ennek a revandikációs célnak a felismerését. De ugyanakkor Andrássy külpolitikája is kevésbé volt sikeres. Nem tudta megakadályozni a török-orosz háborút, sem pedig a pánszlávizmus előretörését, és ezzel legfeljebb csak késleltetni tudta a déli szláv területek egyesülését.

WOLTER, H.: La politique extérieure et l'évocation des dangers révolutionnaire. La diplomatie de Bismarck au cours de la crise orientale de 1875–1878. (Külpolitika és a forradalom veszélyének felidézése. Bismarck diplomáciája a keleti válság idején 1875–78-ban)

RHMC, 27. 1980: 109–113.

A Berlińi Kongresszus előkészítésének főbb állomásai a Bismarck-i politikában.

TODOROV, N.: The Russo-Turkish War of 1877–1878 and the Liberation of Bulgaria: an Interpretative Essay /Az orosz-török háború (1877–1878) és Bulgária felszabadítása: értelmező tanulmány/

EEQ, 14. 1980: 1. 9–21.

A cikk rámutat arra, hogy az oszmán uralmat saját erejéből egyetlen balkán nép sem tudta megdönteni. Bulgária függetlenné válását az 1877–78-as orosz-török háborúnak köszönheti, melynek eredményeképpen az országban polgári-demokratikus államformát hozhattak létre. A bolgár nép ezért ma is hálás az orosz népnek.

RICARD, S.: Théodore Roosevelt et l'avènement d'une nouvelle diplomatie américaine. (Th. Roosevelt és egy új amerikai diplomácia bevezetése.)

RHD, 94. 1980: 1–3. 70–85.

Az amerikaiak karib-térségi és latin-amerikai politikájának elemzése a 20. sz. első éveiben (1901–1908.)

HAAR, J.M.: Johannes Haller and the „Russian Menace”: Baltic German Russophobia during World War I. (Johannes Haller és az „orosz veszély”: német oroszellenesség az első világháború alatt)

EEQ, 14. 1980: 1. 75–91.

A cikk Johannes Haller, balti német publicista, középkori történelemmel foglalkozó professzor oroszellenességét, a német kultúrájának a Balti-tengeri térség területén történő fenntartásáért folytatott harcát követi nyomon. A szerző szerint a térségben a századfordulón kialakuló oroszellenesség hatással volt Németországnak a két világháború alatti keleti politikájára.

PETZOLD, J.: Der deutsche Imperialismus und Bulgarien in der Zeit vom ersten bis zum zweiten Weltkrieg. (A német imperializmus és Bulgária az első világháborútól a második világháborúig.)

JGSLE, 24. 1981: 1. 37–68.

A tanulmány a következő fejezetekre tagolódik: A német imperializmus alapvető érdekei Bulgáriával szemben; A német kölcsönpolitika és Bulgária részvétele az első világháborúban; Bulgária helye a német imperializmus háború utáni koncepciójában; A politikai és gazdasági kapcsolatok megszakadása az első világháború után; A német-bolgár gazdasági kapcsolatok fellendülése a kapitalizmus viszonylagos stabilizálódása idején; A világgazdasági válság kihatásai a német-bolgár gazdasági kapcsolatokra 1929–1933 között; Bulgária helye a német fasiszták Délkelet-Európával kapcsolatos politikájában; Bulgária bevonása a német imperializmus közvetlen háborús előkészületeibe.

TRAYLOR, I.R.Jr.: International Legal Aspects of the Great Powers' Meditation of the Rumanian-Bulgarian Territorial Dispute 1912–1913. (A nagyhatalmak az 1912–1913-as román-bolgár területi viták során tanúsított közvetítő szerepének jogi aspektusai).

EEQ, 14. 1980: 1. 23–37.

A cikk azokról a rendezési kísérletekről számol be, amelyek 1912–13. között a román-bolgár területi viták békés megoldását szolgálták volna, nemzetközi jogi keretek között. A Berlini Kongresszus következményeképpen kialakult területi egyensúly felborulását azonban a nagyhatalmak sem tudták megakadályozni.

TORREY, G.E.: The Romanian Campaign of 1916: Its Impact on the Belligerents (Az 1916-os román hadbalépés, hatása a hadviselő felekre).

SR, 39. 1980: 1. 27–43.

A cikk Romániának az Antanthoz való csatlakozása és az Osztrák-Magyar Monarchia elleni 140 napos hadviselésének Németországra, Ausztria-Magyarországra, Oroszországra, Franciaországra és Angliára gyakorolt hatását elemzi. A szerző szerint az említett országokban 1916 őszen-telén kialakult válsághelyzet egyik kiváltó oka Románia hadbalépése volt.

KESERICH, Ch.: George D. Herron, the United States and Peacemaking with Bulgaria, 1918–1919. (George D. Herron, az Egyesült Államok és az 1918–19-es bulgáriai béketárgyalások).

EEQ 14. 1980: 1. 39–58.

A cikk George Davis Herron első világháború alatti politikai pályafutásával foglalkozik. Nevezett Wilson külpolitikájának európai szószólójaként tartják számon. Különösen a balkán térség problémáinak békés rendezése érdekében tett lépéseket. Az amerikai világbéke koncepció idealizmusát csupán a párizsi béketárgyalások idején ismerte fel.

HANOTAUX, G.: La Société des Nations (1922–1924). [A népszövetség (1920–24)]. RHD, 94. 1980: 1–3. 111–129.

Gabriel Hanotaux-nak, az egyik francia népszövetségi követnek a Népszövetség-re vonatkozó néhány levele. (Szövegközlés)

HAAS, H.: Das Kopenhagener Abkommen. (A koppenhágai egyezmény.)

ÖO, 22. 1980: 1. 32–84.

A koppenhágai egyezmény keletkezéstörténete és megvalósítása. Az egyezményt 1920. július 5-én az osztrák és a szovjet kormányzat kötötte a hadifoglyok kicseréléséről.

KORCZYK, H.: Locarno a polsko-francuskie przymierze z r. 1921. i francusko-belgijski układ wojskowy z r. 1920. (1925–1936). (Locarno, az 1921-es lengyel francia szövetség és az 1920-as francia-belga katonai egyezmény – 1925–1936).

SH, 23. 1980: 1. 49–70.

A lengyel-francia szövetség mindkét fél részéről azonnali katonai segítséget biztosított a másik számára, ugyanakkor bizonyos befolyást gyakorolt a francia-belga viszonyra. A francia-belga katonai szövetséget ugyanis elsősorban a vallonok támadták. A szövetségeseeknek más-más volt az álláspontjuk akkor is, amikor a németek 1936-ban bevonultak a Rajna-vidékre, és ezzel tulajdonképpen a locarnoi egyezményre mérték csapást.

SHORROCH, W.I.: La France, l'Italie fasciste et la question de l'Adriatiques (1922–1924). (Franciaország, a fasiszta Olaszország és az adriai kérdés 1922–24-ben)

RHD, 94. 1980: 1–3. 86–110.

Franciaország és Olaszország diplomáciai csatározásai elsősorban Fiume és Corfu szigetével kapcsolatban.

- MINC, M.:** The Zionist Movement and the Brest-Litovsk negotiations in January 1918 (A cionista mozgalom és az 1918. januári brest-litovski tárgyalások) JGO, 28. 1980: 1. 31–61.
A breszt-litovszki békeszerződés megkötéséről folyó német-szovjet-orosz tárgyalásokon a breszti zsidó nemzetiség érdekeit kívánta képviselni a Zsidó Szocialista Világszövetség (Poale Zion) titkára, Chazanovic. A tanulmány Chazanovic 1918. eleji pétervári megbeszéléseiről szól.
- LOW, A.D.:** The Soviet Union, the Austrian Communist Party and the Anschluss Question, 1918–1938. (A Szovjetunió, az Osztrák Kommunista Párt és az Anschluss kérdése, 1918–1938.) SR 39. 1980: 1. 1–26.
Míg a Szovjetunió közvetlenül az I. világháború után a nyugati nagyhatalmaknak az Anschluss-terv elleni tiltakozását elítélte, a későbbiek során nyíltan ellenzte a náci Kelet-Európa egységesítésére való törekvését, és a II. világháború során a Szövetségekhez csatlakozva maga is Ausztria függetlensége és szuverenitása mellett szállt síkra.
- HALBERSZTADT, J.:** Polsko-niemiecka umowa gospodarcza z 17 marca 1930 r. (Case study mechanizmu podejmowania decyzji politycznych w II Rzeczypospolitej). (Az 1930. március 17-i lengyel-német gazdasági egyezmény. A politikai döntéshozatal mechanizmusának esettanulmánya a II. Köztársaságban.) PH, 71. 1980: 1. 51–75.
A gazdasági egyezményt 1927. óta hosszas politikai előkészítés előzte meg. Részletes elemzést kapunk az egyes lengyel kormányzervek belső csatározásairól az egyezménnyel kapcsolatban, a különféle tervezetekről. Az egyezmény megkötését nagyban elősegítette Németország több külpolitikai sikere és a Rajna-vidék kiürítése.
- ORDE, A.:** The Origins of the German-Austrian Customs Union Affair of 1931 (Az 1931-es német-osztrák vámunió előzményei) CEH, 13. 1980: 1. 34–59.
A német-osztrák vámunió létrejöttére irányuló, az 1920-as években megtett német ill. osztrák politikai és gazdasági lépések, valamint ezek európai visszhangja.
- MILEWSKI, J.:** Opinia prasy o stosunku stronnictw opozycyjnych do polsko-radzieckiego układu nieagresyjnego z 1932 r. (A sajtó véleménye az ellenzéki pártoknak az 1932-es lengyel-szovjet megemntámadási egyezményhez való viszonyáról.) PH, 71. 1980: 1. 77–90.
A szerződést a politikai pártok többsége pozitívan fogadta, az ellenzékben lévő konzervatívok viszont hevesen támadták, Lengyelország biztonságára hivatkozva. Ugyanakkor a lengyel kommunista sajtó is támadta a szerződést, abból a megfontolásból kiindulva, hogy a lengyel kormánykörök így próbálják „imperialista ábrázatukat pacifista maszk mögé rejteni”, s továbbra is egy szovjetellenes agresszióra készülnek.

- BEZÜMENSZKIJ, L.A.:** Tajnaja diplomatija princa Gogenloé (Hohenlohe herceg titkos diplomáciája)
 NNI, 1980: 1. 123–138.
 A szerző bepillantást nyújt a hitleri Németország és a nyugati nagyhatalmak közötti tárgyalások kulisszatitkaiba.
- TOEPFER, M.L.:** American Governmental Attitudes towards the Soviet Union during the Czechoslovak Crisis of 1938. (Az amerikai kormánynek a Szovjetunióval kapcsolatos álláspontja az 1938-as csehszlovák krízis idején)
 EEQ 14. 1980: 1. 94–108.
 Az amerikai kormányköröknek a Szovjetunióval kapcsolatos, az 1930-as években képviselt álláspontjai. A világháborúra vonatkozó amerikai vélemény kialakulásában a domináns szerepet az 1938-as cseh krízis kapcsán létrejött erőviszonyok játszották.
- KOMJATHY, A.:** The First Vienna Award (November 2, 1938.) (Az első bécsi döntés, 1938. november 2.)
 AHY, 15–16. 1979–1980. 131–156.
- LUTZHÖFT, H.-J.:** Schwedische Reaktionen auf die deutsche Politik im Osten 1939–1943. (Svéd reakciók Németország keleti politikájával kapcsolatban 1939–1943.)
 ZfO, 29. 1980: 1. 71–83.
- TIHVINSZKIJ, Sz.L.:** Bor'ba SzSzsZR za mir nakanune vtoroj mirovoj vojnü (A Szovjetunió békeharca a második világháború kirobbanása előtt)
 VI, 1980: 3. 3–15.
 A 30-as évek szovjet diplomáciájának most publikált dokumentumait kutatja a szerző.
- QUEUILLE, P.:** Les diplomaties anglaises et américaines vis-à-vis de la France vaincue (1940–1942), Un schéma d'ensemble. (Az angol és az amerikai diplomácia a legyőzött Franciaországgal kapcsolatban (1940–42.). Egy átfogó kép.
 RHD, 94. 1980: 1–3. 230–250.
 Az angol és az amerikai külpolitika alakulásának bemutatása Franciaországgal kapcsolatban. A szerző forrásai: British policy in Second World War és a Foreign Relations of the United States.
- DEÁK, I.:** Collaborationism in Europe, 1940–1945: The Case of Hungary (Kollaboráció Európában, 1940–1945: a magyar példa)
 AHY, 15–16. 1979–1980. 157–164.
 A szerző a német megszállás idején tanúsított magyar együttműködési készséget hasonlítja össze a francia, belga, holland kollaboránsok hozzáállásával, és rámutat a különbségekre.
- KRASZIL'NIKOV, A.N.:** Britanszkaja diplomaticseszkaja szluzsba poszle vtoroj mirovoj vojnü (A második világháború utáni brit diplomácia)

VI, 1980: 2. 52–64.

Ez a szolgálat magán viseli az angol birodalom egész válságát.

GRIGOR-JANC, T.: K voproszu o formirovanii dogovornoj szisztemü SzSzsZR i narodno-democraticeszkih sztran Central'noj i Jugo-Vosztocnoj Evropü (A Szovjetunió és a közép és délkelet-európai népi demokratikus országok egyezményes szisztémája kialakulásának kérdéséhez).

SzSz, 1980: 1. 21–38.

A Szovjetunió valamint a közép és délkelet-európai népidemokratikus országok biztonsági szerződéseinek rendszere, jelentősége 1945–47. között.

MONIN, Sz.M.: Szovetszko-indijszkie otnosenija v 70-h godah (A 70-es évek szovjet-indiai kapcsolatai)

VI, 1980: 2. 40–51.

A két nagyhatalom politikai, gazdasági és kulturális kapcsolatainak legutóbbi évtizede.

EGYETEMES TÖRTÉNELEM

VITTINGHOFF, F.: Soziale Struktur und politisches System der hohen römischen Kaiserzeit. (Az érett római császárkor társadalmi struktúrája és politikai rendszere.)

HZ, 230. 1980: 1. 31–56.

A római társadalmi struktúra szilárdan a politikai rendszerbe ágyazódott be, évszázadokon keresztül minden változásnál nagy belső szilárdságot mutatott. Elsősorban a római polgári társadalom vizsgálata.

LUTZ, H.: Kaiser, Reich und Christenheit. Zur weltgeschichtlichen Würdigung des Augsburger Reichstages 1530. (Császár, birodalom és kereszténység. Az 1530. évi augsburgi birodalmi gyűlés világtörténelmi jelentőségéhez.)

HZ, 230. 1980: 1. 57–88.

A 16. század eleji Európa bemutatása, különös tekintettel a reformáció előtti egyházi-vallási viszonyokra, a kor politikai struktúrára és V. Károly világpolitikai elképzeléseire. A birodalmi gyűlés erőviszonyai; 1530. világtörténelmi jelentősége.

ALBINI, G.: A proposito di studi recenti di storia della salute nel medioevo e nell'età moderna. (A középkori és újkori egészségügy történetével foglalkozó legújabb tanulmányokról.)

NRS, 64. 1980: 1–2. 143–164.

Historiográfiai áttekintés.

KACZMARCZYK, J.: Między Zborowem a Białą Cerkwią. Z dziejów sojuszu kozacko-tatarskiego. (Zborów és Biala Cerkwa között. A kozák-tatár szövetség történetéből.)

SH, 23. 1980: 1. 13–30.

A zboróvi kozák-tatár győzelem (1649) és a biała-cerkwai béke (1651) közötti időszak legégetőbb problémája volt a Lengyel Respublika számára a kozák felkelés és a kozákokkal szövetséges tatárok megújuló támadása. A tanulmány elsősorban tatár oldalról, a III. Iszlám Girej kán krónikája c. mű alapján tárgyalja az eseményeket.

BERLIN, I.: Time, Space, and the Evolution of Afro-American Society on British Mainland North America (Idő, tér és az afro-amerikai társadalom fejlődése Anglia észak-amerikai gyarmatain.)

AHR, 85. 1980: 1. 44–78.

A szerző a 18. századi észak-amerikai rabszolgasággal kapcsolatban rámutat arra, hogy eltérő volt a rabszolgák helyzete, életkörülménye, nem és kor szerinti megoszlása, a fehér lakossághoz viszonyított aránya a vizsgált periódus különböző évtizedeiben amerika különböző területein. A rabszolgasággal foglalkozó tanulmányokban ennek jelentőségét nem szabad figyelmen kívül hagyni.

BRODOWSKA, H.: Der Einfluss der kapitalistischen Industrialisierung auf die Sozial- und Berufsstruktur sowie das Bewusstsein der Landbevölkerung in Kongresspolen. (A kapitalista iparosítás hatása a társadalmi- és foglalkozási struktúrára, valamint a falusi népesség tudatára a kongresszusi Lengyelországban.)

JfW, 1980: 1. 79–100.

Az 1870-es évektől kezdődő ipari fejlődés, a munkásosztály és a burzsoázia kialakulásának, a polgári társadalom társadalmi- és foglalkozási rendszere létrejöttének bemutatása.

HALLIDAY, J.: Capitalism and Socialism in East Asia (Kapitalizmus és szocializmus Kelet-Ázsiában.)

NLR, 1980: 124. 3–24.

A cikk Kína és Korea, a két ma is különböző társadalmi rendszerű részekre osztott kelet-ázsiai országnak a világpolitikában játszott szerepét elemzi. Megvizsgálja a kapitalista világ, elsősorban Japán hozzáállását az országrészek esetleges egyesítéséhez.

ZILCH, R.: Grundzüge der finanziellen Besatzungspolitik des deutschen Imperialismus im ersten Weltkrieg. (A német imperializmus pénzügyi megszállási politikájának alapvonalai az első világháborúban.)

JfW, 1980: 1. 63–78.

A szerző az okkupált területek pénzügyi politikájának bemutatása mellett azt a kapcsolatot is elemzi, amely 1914. augusztusáig a német burzsoázia által dománának tekintett aranyvaluta-rendszer és a tényleges pénzügyi megszállási politika között fennállt. A szerző szerint a pénzügyi megszállási politika a majdnem feldolgozatlan témakörök közé tartozik.

VESA, V.: Receptarea principiilor lui Wilson în Transilvania în toamna anului 1918. (A wilsoni elvek elfogadása Erdélyben 1918. őszén.)

SUB–B, H 1980: 1. 32–39.

A népek önrendelkezésének joga egybeesett a román nemzeti mozgalom törekvéseivel: az Osztrák-Magyar Monarchiából való kiválással és Romániával való egyesüléssel.

DEÁK, I.: *The Social and Psychological Consequences of the Disintegration of Austria-Hungary in 1918.* (Ausztria-Magyarország 1918-as felbomlásának társadalmi és pszichológiai következményei.)

ÓO, 22. 1980: 1. 22–31.

A Monarchia szétválása következtében a két világháború közötti Duna-medencét a fajgyűlölet, a korrupció és az erőszak jellemezte. A szerző véleménye szerint a közép-európai fejlődés szempontjából ez az út elkerülhetetlen volt.

BRESSAN, E.: *Mito di uno stato cattolico e realtà del regime: per una lettura dell' „Osservatore Romano” alla vigilia della Conciliazione.* (Egy katolikus állam mítosza és a rendszer realitásai: az Osservatore Romano olvasásához a kiegészítés előestéjén.)

NRS, 64. 1980: 1–2. 81–128.

A katolikus egyház a fasizmus korai korszakában – a Vatikán, az Actio Catholica és az állam viszonya a lateráni egyezményekig.

LEONE, A.R.: *La politica missionaria del Vaticano tra le due guerre.* (A Vatikán missziós politikája a két háború között.)

SSt, 21. 1980: 1. 123–156.

XV. Benedek pápa 1919-es, missziókra vonatkozó enciklikájának állásfoglalása a kolonializmus ellen – az egyház pasztorizációs tevékenységének körvonalazása a vonatkozó korszakban.

EKSTEINS, M.: *War, Memory, and Politics: The Fate of the Film „All Quiet on the Western Front”* (Háború, emlékezés és politika: a „Nyugaton a helyzet változatlán” c. film sorsa.)

CEH, 13. 1980: 1. 60–82.

A cikk E.M. Remarque azonos című híres könyve alapján 1930-ban készült amerikai film németországi fogadtatásáról és politikai viharkavarásáról szól.

CZOLLEK, R. – ŠTEIMANIS, J.: *Der Faschismus im Baltikum in der sowjetischen Historiographie.* (A fasizmus a Baltikumban a szovjet historiográfiában.)

JGSLE, 24. 1980: 1. 85–102.

Az utóbbi évek irodalmának áttekintése.

POPESCU-PUȚURI, I.: *Propaganda în anii celui de al doilea razboi mondial. Metode, obiective, rezultate.* (A második világháború éveinek propagandája. A módszer, a tárgy és az eredmények kérdése.)

AI, 1980: 1. 84–99.

Több nemzetközi konferencia vitáinak tárgyát foglalja össze.

ZSUKOV, E.M.: Proiszhozsdenie vtoroj mirovoj vojnü (A második világháború keletkezése.)

NNI, 1980: 1. 3–16.

A cikk az 1979-es moszkvai konferencián tartott előadás alapján készült.

LASCHKE, M.: Investitions- und Rohstoffprobleme während der sozialistischen Industrialisierung in den europäischen RGW-Ländern in der zweiten Hälfte der fünfziger Jahre. (Beruházási- és nyersanyagproblémák a szocialista iparosítás idején az európai KGST-országokban az 50-es évek második felében.)
JfW, 1980: 1. 43–62.

FISCH, H.: Kontinuität und Modifikation sozialdemokratischer EWG-Politik. Positionen der SPD 1963–1979. (A szociáldemokraták Közös Piacal kapcsolatos politikájának kontinuitása és változása. A Német Szociáldemokrata Párt pozíciói 1963. és 1979. között.)

ZfG, 28. 1980: 1. 23–34.

KELET-EURÓPA

OTRUBA, G.: Kwestia narodowa w Galicji w r. 1848 w swietle wiedznych pism ulotnych (A nemzeti kérdés Galíciában 1848-ban a bécsi röpiratok tükrében.)
SH, 23. 1980: 1. 91–104.

A különféle bécsi forradalmi rölapok gyakran ejtettek szót a lengyel és az ukrán kérdésről, Krakkó 1848. márc. 26-i bombázásáról, és a cári intervenció veszélyéről.

ZEIL, W.: Positionen und Leistungen der Slawistik in Deutschland 1871–1917. Ein Beitrag zur Geschichte der deutsch-slawischen Wissenschafts- und Kulturbeziehungen. (A szlavisztika helye és teljesítménye Németországban 1871 és 1917 között. Adalék a német-szláv tudományos- és kulturális kapcsolatok történetéhez.)

JGSLE, 24. 1980: 1. 117–154.

Németországban hagyománya van a szláv népekkel való foglalkozásnak. A kapcsolatokat meghatározott időszakban tárgyalja a szerző.

POTEMRA, M.: Prejavy supremácie madarských vládnúcich kruhov v politickom živote Slovenska v rokoch 1901–1914. (A magyar uralkodó körök szupremációjának megnyilvánulási Szlovákia politikai életében 1901–1914. között.)

HČ, 28. 1980: 1. 41–74.

A cikk áttekintést próbál adni a magyar uralkodó körök, kormányok, burzsoá pártok magyarosítási törekvéseiről Szlovákiában, amelyet az elmagyarosodott értelmiségre és a konzervatív rétegekre való támaszkodás révén próbáltak megvalósítani; céljuk az egységes szlovák nemzeti mozgalom kialakulásának a megakadályozása volt.

CSÖPPÜS, I.: Ungarische Saisonarbeiter in der Landwirtschaft des Reiches 1937–1944. (Magyar idénymunkások a Birodalom mezőgazdaságában, 1937–1944.)

ZAA, 28. 1980: 1. 32–47.

A szerző számos táblázattal, kimutatással illusztrálva mutatja be, hogy a magyar munkások milyen szerepet játszottak a fasiszta Németország mezőgazdasági termelésében.

GROBELNY, A. – PALLAS, L.: K postavení ostravské a hornoslezské průmyslové oblasti za nacistické okupace 1939–1945 (Az ostravai és felső-sziléziai ipari vidék a náci megszállás idején, 1939–1945.)

SSb, 78. 1980: 1. 1–14.

Az 1976–77-ben végzett és összesített kutatások eredményeit olyan újabb adatokkal egészítették ki, amelyeket elsősorban a csehszlovák levéltárakban, ezenkívül lengyel, NDK és NSZK levéltárakban végzett kutatások során gyűjtöttek össze, de a különböző szakfolyóiratokban azóta megjelent cikkek, tanulmányok eredményeit is elemzik.

TAMÁS, A.: Historické paralely kontrarevolučnického procesu v Maďarsku a Československu (Az ellenforradalmi folyamatok történelmi párhuzamai Magyarországon és Csehszlovákiában.)

CMM, 99. 1980: 1–2. 3–18.

A cikk – elsősorban V.I. Lenin ide vonatkozó munkái alapján – párhuzamot von az 1956-os magyarországi és az 1968-as csehszlovákiai ellenforradalom között; kiemeli az ellenforradalom általános és sajátos vonásait, az analógiákat és az eltérő vonásokat elméleti síkon.

DÉLKELET-EURÓPA

LEHR, L.: Aspecte urbanistice și forme de proprietate în orasele Moldovei și Tarii Românești. (secolele 16–17.) (Urbanisztikai aspektusok és tulajdonformák a moldvai és a havasalföldi városokban a 16–17. században.)

RI, 33. 1980: 1. 63–81.

WAGNER, E.: Ungarn (Csangonen) in der Moldau und in der Bukowina im Spiegel neuerer rumänischer Quelleneditionen. (Magyarok /csángók/ Moldvában és Bukovinában az újabb román forráskiadványok tükrében.)

ZfSL, 3. 1980: 1. 24–47.

A moldvai magyar települések történetének felvázolása a 15. századtól. Újabb hivatalos statisztikai adatok alapján táblázatok közlése a csángókról Moldvában ill. Bukovinában 1930–1966. között.

SHEEL, K.: Die faschistische deutsche Kriegspropaganda in den besetzten Ländern Südosteuropas. (A fasiszta német háborús propaganda Délkelet-Európa megszállt országaiban.)

JGSLE, 24. 1980: 1. 69–84.

Délkelet-Európa a fasiszta Németország fő expanziós irányába esett, így a propaganda is kiemelt szerepet kapott.

ANGLIA

HIBBARD, C.M.: Early Stuart Catholicism: Revisions and Re-Revisions (Korai Stuart katolicizmus ismételt revízió alatt)

JMH, 52. 1980: 1. 1–34.

A cikk a korai modern angol katolicizmus tárgyában folytatott elméleti kutatások sokrétűségére mutat rá.

BARTRIP, P.W.J.: The State and the Steam-Boiler in Nineteenth Century Britain (Az állam és a gőzkazánok a 19. századi Angliában.)

IRSH, 25. 1980: 1. 77–105.

A tanulmány kapcsolódik a viktoriánus Anglia történelmének mostanában divattossá vált kulcskérdéséhez, nevezetesen az államhatalmi befolyásnak a gazdasági élet területére történő kiterjesztéséhez. A szerző a gőzkazánok okozta veszélyforrások elterjedésének jelenségével, és az annak kapcsán hozott állami intézkedésekkel foglalkozik. A kazánrobbanások a 19. sz. közepén számos ember- és tetemes anyagi áldozatot követeltek.

AUSZTRIA

NEUMANN, H-B.: The Impact of the Counter-Reformation on the Styrian Estates, 1578–1628. (Az ellenreformáció és a stájer rendek)

AHY, 15–16. 1979–1980. 47–62.

III. Ferdinánd főherceg intézkedései a katolikus vallás uralmának visszaállítása érdekében, és ezek hatása.

BRAMANN, J.K. – MORAN, J.: Karl Wittgenstein, Business Tycoon and Art Patron (Karl Wittgenstein, az ipari nagytőke és a művészetek patronálója)

AHY, 15–16. 1979–1980. 107–204.

Karl Wittgenstein döntő szerepet játszott az Osztrák-Magyar Monarchia üzleti és ipari fejlesztésében.

BULGÁRIA

BOZSILOV, Iv.: Car Szimeon i zlatnijat vek na srednevekovna B'lgarija (Szimeon cár és a középkori Bulgária aranykora)

IP, 1980: 1. 5–23.

Bulgária 1300 éves fennállása alkalmából Szimeon cár állam- és egyház-szervező tevékenységét, külpolitikáját elemzi a szerző a kérdéskör gazdag irodalma tükrében.

TODOROV, N.: La Bulgarie et la crise de 1875–1878. (Bulgária és az 1875–78-as válság.)

RHMC, 27. 1980: 1. 44–51.

Politikatörténeti tanulmány a Bulgária függetlenségéért folytatott harc főbb állomásairól.

KABACKIJ, V.F.: Bor'ba BKP protiv monarho-faszizma i politika burzsuzno-demokraticeszkoj oppozicii v Bolgarii (A BKP harca a monarho-faszizmus és a polgári demokrata ellenék ellen Bulgáriában.)

SzSz, 1980: 5. 39–53.

Bulgáriában 1935-től III. Borisz cár személyes diktatúrája fokozta a fasizálódást. A BKP taktikája a fasizmusellenes belső erők szövetségének kialakítása volt. Az 1936-ban létrejött pártszövetséghez a polgári pártok is csatlakoztak. A cikk e pártszövetség tevékenységét elemzi.

CSEHSZLOVÁKIA

BALCÁREK, P.: Poddanské stížnosti před manským soudem v Kroměříži v letech 1591–1618 (Jobbágy-panaszok a kroměříži /kremseri/ úriszék előtt 1591–1618 között).

ČMM, 99. 1980: 1–2. 52–74.

Áttekintést ad a Fehér-hegy előtti Morvaország gazdasági és társadalmi történetéről, elsősorban a jobbágyok helyzetéről.

FLODR, M.: K problematice studia dějin zvonářství v českých zemích (Adalék a csehországi harangöntő mesterség történetének kutatásához).

ČMM, 99. 1980: 1–2. 75–100.

A témának az eddigi történetírás kevés figyelmet szentelt. A cikk összefoglalja az eddigi kutatások eredményeit, valamint a további elmélyültebb kutatások módszertani követelményeit.

REJCHRTOVÁ, N.: Dějtská otázka v husitství (A gyermek-kérdés a huszita mozgalomban).

ČCH, 28. 1980: 1. 53–77.

A cikk a középkor és a huszita mozgalom gyermekképe közötti különbségeket vizsgálja; kitér a 15. századi cseh gyermek társadalmi és gazdasági helyzetének az elemzésére is.

VYVÍJALOVÁ, M.: Anton Bernolák a osvietenstvo. (A. Bernolák és a felvilágosodás.)

HČ, 28. 1980: 1. 75–111.

A cikk Bernolák ideológiai, politikai és filozófiai nézeteit elemzi, s azt a korabeli európai fejlődésbe ágyazva próbálja bemutatni, s egyben rövid áttekintést ad a 18. sz. 80-as éveinek művelődéstörténetéről is.

KROPILÁK, M.: Slovenské národné povstanie v našej historiografii a ďalšie perspektívy spracovania (A Szlovák Nemzeti Felkelés és a feldolgozás további távlatai).

HČ, 28. 1980: 1. 3–18.

A cikk a nemzeti felkelés történetírásáról ad áttekintést, 1945–64, 1964–1969, ill. 1969 és 1979. között írott munkákról.

HOLOTÍKOVÁ, Z.: Slovenská otázka v začiatkoch národnej a demokratickej revolúcie, 1944–1945. (A szlovák kérdés a nemzeti és demokratikus forradalom kezdetén.)

HČ, 28. 1980: 1. 19–40.

A cikk elsősorban a Szlovák Kommunista Pártnak a szlovák nemzeti kérdéssel kapcsolatban elfoglalt álláspontját és politikáját elemzi.

VONDRÁŠEK, V.: Předvolební kampaň na jaře 1946 (Az 1946-os tavaszi választások előtti kampány).

ČČH, 28. 1980: 1. 11–33.

1946. májusában a Nemzetgyűlési választásokat megelőző választási küzdelmekről, az ellentétes ideológiák és koncepciók összeütközéséről, főleg pedig a kommunista pártnak a burzsoá pártokkal folytatott küzdelméről ad áttekintést a cikk.

FRANCIAORSZÁG

De RACKER-DUSSART, C.: La notion de „route” au Moyen Age. A propos de deux itinéraires à travers la Basse Lotharingie. 13e siècle. (Az „út” fogalma a középkorban. Két Dél-Lotharingián keresztülvezető útvonalról. 13. sz.)

MA, 86. 1980: 1. 49–66.

A középkori út több párhuzamos út összetételéből adódó fő tengelyvonalként való meghatározása – hipotézis koraközépkori útikalauzok létezéséről.

CARPENTIER, E.: L’historiographie de la bataille de Poitiers au quatorzième siècle.

(A Poitiers-i csata historiográfiája a 14. században.)

RH, 533. 1980: 1. 21–58.

Az 1356-ban vívott csata, amelyben a király fogságba esett, a francia középkori történet leghíresebb eseménye. Sok kortárs írta le. A közelmúltig a csata története ismeretlen maradt. Nem vizsgálták ugyanis a leírások szerzőinek mentalitását és a csatáról alkotott véleményüket. – A csata történetéről sok eltérő verzió ismert, amelyek mind az egész mind a részek leírásában eltérőek. – Az első leírások nem a legjobban informáltak. A későbbiek tájékoztatóbbak de kevésbé hitelesek. A történészeknek e két fajta között kell lavírozni.

SARASA SANCHEZ, E.: Notes sur la condition sociale des vassaux seigneuriaux dans le royaume d’Aragon aux 14e et 15e siècles. (Megjegyzések a földesúri vazallusok társadalmi helyzetéhez az aragóniai királyságban a 14–15. sz.-ban.)

MA, 86. 1980: 1. 5–48.

A földesúri elnyomás eszközei – a törvényes rendelkezések – a szórványos felkelési próbálkozások fegyveres elfojtása.

STURDY, D.J.: The formation of a „robe” dynasty: Etienne d’Aligre II. (1560–1635), chancellor of France. (Egy tisztségviselő dinasztia kialakulása: E. d’Aligre II (1560–1635), Franciaország kancellárja.)

EHR, 95. 1980: 1. 48–73.

Egy ismeretlen vidéki család gyors felemelkedése a 16–17. századi francia társadalom merev hierarchikus rendjében.

DEROUET, B.: Une démographie différentielle: clés pour un système auto-régulateur des populations rurales d'Ancien Régime. (Differenciális demográfia: kulcsok az Ancien régime-beli populációk önszabályzás rendszeréhez.)

AESC, 35. 1980: 1. 3–42.

Négy Chartres környéki falu demográfiai vizsgálata 1680. és 1789. között.

GODECHOT, J.: La Gazette Françoise, ancêtre des journaux d'armées publiés sous la Révolution. (A Gazette Françoise, a forradalom alatt kiadott katonai újságok őse.)

AHRF, 52. 1980: 1. 118–125.

A Gazette Françoise, az első francia nyelvű újság, amely az Egyesült Államokban cikkek fordításait közölte elsősorban a korabeli katonai eseményekről, de nagy szerepe volt a forradalmi ideológia terjesztésében is.

TAILLEFER, M.: La Franc-Maconnerie toulousaine et la Révolution française.

(A Toulouse-i szabadkőművesek és a francia forradalom.)

AHRF, 52. 1980: 1. 59–90.

A Toulouse-i szabadkőműveség története 1741. és 1796. között. A páholy szervezeti felépítése, tagságának társadalmi eredete.

IOANNISZJAN, A.R.: Zsül' Gej i puti razvitija francuzszkogo utopicseszko komunnizma v 30–40-h godah 19. sztoletija (Jules Gay és a francia utópista kommunizmus útjai a 19. század 30–40-es éveiben)

NNI, 1980: 1. 80–91.

Az életrajzi és eszmetörténeti tanulmány első része élénk korrajzot fest. A tanulmány második része az 1980/2-es számban található. (120–135.)

HOLZAPFEL, K. – BROST, H.: Zur Dialektik von inneren und äusseren Faktoren im französischen Revolutionszyklus. (A belső és külső tényezők dialektikájához a francia forradalmi ciklusban.)

ZfG, 28. 1980: 1. 35–47.

Az 1789. és 1870. között Franciaországban lezajlott forradalmak (1789–1795-ös polgári forradalom, 1830-as júliusi forradalom, 1848-as februári forradalom és az 1870-es szeptemberi forradalom) belső és külső tényezőinek analízise.

GREEN, N.L.: Eléments pour une étude du mouvement ouvrier juif à Paris au début du siècle. (Adalékok a párizsi zsidó munkásmozgalom tanulmányozásához a század elején.)

MS, 1980: 1. 51–74.

Az 1881. és 1914. között Franciaországba bevándorolt zsidó munkások, egyetemisták és hivatásos forradalmárok szervezeteinek bemutatása.

JUGOSZLÁVIA

MANANCSIKOVA, N.P.: K voproszu o rannej manufakture v Dubrovniku (15. veka)

/A korai manufaktúrák kérdéséhez Dubrovnikban (15. század)/

SzSz, 1980: 6. 51–66.

A jugoszláv történészek a fennmaradt dokumentumok alapján arra a következtetésre jutottak, hogy Dubrovnikban már a 15. században léteztek manufaktúrák. E manufaktúrák körül azonban számos tisztázatlan kérdés van még. A cikkben a szerző a dubrovnikai kézműipar általános jellemzőit vázolja, továbbá a kapitalizmus korai keletkezésének és gyors bukásának okait kutatja.

GROSS, M.: Croatian National-Integrational Ideologies from the End of Illyrism to the Creation of Yugoslavia (Horvát nemzeti-integrációs elméletek az illirizmus korának végétől Jugoszlávia létrehozásáig)

AHY, 15–16. 1979–1980. 3–41.

A szerző tanulmányában a horvát nemzeti integrációs törekvéseket képviselő ideológiák lényeges elemeit, a társadalmi valósághoz való viszonyukat elemzi.

LENGYELORSZÁG

KOSSMANN, O.: Die Namen der ersten Herrscher Polens und das Lechitenproblem.

(Lengyelország első uralkodóinak nevei és a Lechita-probléma.)

ZfO, 29. 1980: 1. 1–47.

A középkori krónikákban előforduló Piast dinasztia neveinek és a Lech név onomasztikai vizsgálata.

WYRWA, T.: Politique et religion en Pologne au temps de la Réforme. (Politika és vallás Lengyelországban a reformáció idejében.)

RH, 533. 1980: 1.

A reformáció Lengyelországban elsősorban a nemességé. Szociális és politikai jellegű. Programja része a törvények végrehajtásáért folytatott nemesi mozgalomnak. A program fő követelése megváltoztatta az egyház privilégiumait, például azt, amelynek értelmében a sztaroszták nem hajthatták végre a püspöki szentenciákat. Az egyházi bírások megsemmisült a világgal szemben, de ezután a lengyel nemesi tömegek a reformációban nem érezték magukat érdekeltnek. – Lengyelország az eretnekek menedékhelyévé vált, a vallási pluralizmust legalizálták, de az ország hű maradt Rómához, ami különös jelenség a korban.

SZWARC, A.: Resursy w Królestwie polskim (1820–1863). (Klubok a Lengyel Királyságban, 1820–1863.)

PH, 71. 1980: 1. 23–49.

A lengyel klubokat nyugat-európai mintákra szervezték meg (elnevezésül a francia 'ressource' szót használva), melyeknek tagösszetétele elsősorban a nemesség és főként az értelmiség aktív részvételét bizonyítja. Nemcsak Varsóban, hanem vidéki városokban is alakultak klubok, melyek a társasági élet központjai voltak.

HARTMANN, S.: Thorn zur Zeit des polnischen Januaraufstands von 1863–64. (Thorn az 1863–64-es januári lengyel felkelés idején.)

ZfO, 29. 1980: 1. 48–70.

Thorn (Torun) jelentősége, szerepe a felkelés alatt. A város gazdasági, társadalmi szerkezetének, kereskedelmének részletes ismertetése.

ZATORSKI, A.: Bolesław Bierut pierwszym sekretarzem KC Czerwonej Pomocy (MOPR) w Polsce (Styczen- 18 grudnia 1933). (Bolesław Bierut mint a Vörös Segély KB első titkára, Lengyelországban, 1933. január – 1933. dec. 18.) PW, 23. 1980: 1. 147–164.

Az eddigi Bierut-életrajzok nem szenteltek sok figyelmet ezirányú tevékenységének, pedig a Vörös Segély sok akciója ebben az időben Bierut személyes kezdeményezésére indult. Egészen letartóztatásáig töltötte be ezt a funkciót.

MAGYARORSZÁG

GÖLLNER, C.: Sein und Leistungen der Siebenbürger Sachsen im 15. und 16. Jahrhundert. (Az erdélyi szászok léte és teljesítményei a 15. és 16. században.) FVL, 23. 1980: 1. 39–61.

Politikai és kulturális teljesítmények feltérképezése.

BINDER, L.: Ergebnisse und Perspektiven der Forschung über die Reformation in Siebenbürgen. Zu Karl Reinerths neuester Veröffentlichung. (A kutatás eredményei és perspektívái az erdélyi reformációról. Karl Reinerth legújabb közleményéről.) ZfSL, 3. 1980: 1. 47–60.

Reinerth „Die Gründung der evangelischen Kirchen in Siebenbürgen” (Köln–Wien, 1979.) c. könyvének elemző, tartalmi ismertetése.

HALDNER, A. – KLUSCH, H.: Die siebenbürgische Kunst im europäischen Raum. (Az erdélyi művészet az európai térben.)

FVL, 23. 1980: 1. 61–76.

A legfontosabb művészeti irányzatok és legjelentősebb festészeti, szobrászati és iparművészeti alkotások bemutatása a 13. századtól kezdve a 19. század közepéig.

FRANK, T.: Marx and Hungary: A Missing Link (1852–1853) (Marx és Magyarország: egy hiányzó láncszem, 1852–1853).

AHY, 15–16. 1979–1980. 83–99.

A cikk Zerffy Gusztáv Habsburg-kém és titkos ügynök Kossuth és a magyar szabadságharc ellen irányuló adatszolgáltatási tevékenységéről szól.

KOMLOS, J.: Karl Marx and Friedrich Engels' Critique of Lajos Kossuth. (Marx Károly és Engels Frigyes Kossuth Lajosról alkotott kritikája)

AHY, 15–16. 1979–1980. 63–75.

A szerző Marxnak és Engelsnek a száműzetésben élő Kossuth forradalmi elképzeléseiről alkotott véleményét elemzi a Századokban 1958. és 1964. között megjelent vitához kapcsolódva.

NÉMETORSZÁG

ROBINSON, J.S.: Die Chronik Hermanns von Reichenau und die Reichenauer Kaiserchronik. (Hermann von Reichenau és a reichenai császári krónika.)

DAEM, 36. 1980: 1. 84–136.

A Hermann-krónika és a császárrónika szövegeinek összehasonlító elemzése.

KOCH, W.: Zu Sprache, Stil und Arbeitstechnik in den Diplomen Friedrich Barbarossas. (Barbarossa Frigyes okleveleinek nyelvezetéről, stílusáról és készítési technikájáról.)

MIÖG, 88. 1980: 1–2. 36–69.

A császári kormányzati tevékenysége a legszembetűnőbben a birodalmi kancellária irataiban nyilvánul meg. Az oklevelek nyelvi analízise hozzájárul a 12. század politikai és kulturális változásainak jobb megértéséhez.

OPLL, F.: Amator ecclesiarum. Studien zur religiösen Haltung Friedrich Barbarossas. (Amator ecclesiarum. Tanulmányok Barbarossa Frigyes vallási magatartásáról.)

MIÖG, 88. 1980: 1–2. 70–93.

Az „Amator ecclesiarum” cím mutatja (amelyet a császár kapott), hogy Frigyes a szokásos mértéken túl kötődött az egyházhoz. A cikkben a szerző különböző forrásokkal foglalkozik, amelyek az uralkodónak ezt a kapcsolatát és Frigyesnek mint embernek egész jellemző vonását közelebbről megvilágítják.

HERKENRATH, R.M.: Studien zum Magistertitel in der frühen Stauferzeit. (Tanulmányok a magiszteri címről a korai Stauf-korban.)

MIÖG, 88. 1980: 1–2. 3–35.

A korai Stauf-kor okleveleiben és egyéb historiográfiai forrásaiban előforduló magiszteri cím értelmezése az irodalomban nem egységes és jelentőségét is különbözőképpen magyarázzák. A szerző a III. Konrád, I. Frigyes és VI. Henrik okleveleiben előforduló magiszteri címeket elemzi.

FLECKENSTEIN, J.: Vom Stadtadel im spätmittelalterlichen Deutschland. (A városi nemességről a későközépkori Németországban.)

ZfSL, 3. 1980: 1. 1–13.

A városi nemesség szerkezeti sajátosságainak elemzése.

HARDTWIG, W.: Von Preussens Aufgabe in Deutschland zu Deutschlands Aufgabe in der Welt. Liberalismus und borussianisches Geschichtsbild zwischen Revolution und Imperialismus. (Poroszország feladatától Németországban – Németország feladatáig a világban. Liberalizmus és porosz történelemkép a forradalom és az imperializmus között.)

HZ, 231. 1980: 2. 265–324.

A borusszianizmus ideológiájának, a porosz történelemképnek a kialakulása, kidolgozása, politikai és elméleti funkciói a Német Császárság kialakulásakor.

HUGHES, D.J.: Occupational Origins of Prussia's Generals, 1871–1914. (Porosz tábornokok foglalkozási eredete, 1871–1914).

CEH, 13. 1980: 1. 3–33.

Az 1800-as években a porosz hadsereg tisztí kara arisztokrata származású, homogén csoportot alkotott, ez biztosította a hadsereg stabilitását és tökéletes megbízhatóságát. A cikkíró a porosz tisztek származási összetételének statisztikáját vizsgálja.

BACHMANN, H.: Bismarcks Zweibund (1879). Der Versuch einer mitteleuropäischen Integration vor 100 Jahren. (Bismarck Kettős Szövetsége, 1879. Egy 100 évvel ezelőtti közép-európai integrációs kísérlet.)

Do, 25. 1980: 1. 15–25.

A Kettős Szövetség létrejöttének, jelentőségének vázlatos ismertetése.

KÜPPERS, H.: Zur Entstehung und Entwicklung des Rheinischen Bauernvereins.

(A Rajnai Parasztegyelet keletkezéséhez és fejlődéséhez.)

ZAA, 28. 1980: 1. 1–31.

A cikk az egyesület keletkezési körülményeit és célkitűzését tárja fel, valamint történetét az 1890-es évek nagy agrárválsága idején. (Az egyesületet 1882. november 8-án az alsórajnai Kempenben alapították.)

HAYES, P.: „A Question Mark with Epauettes”: Kurt von Schleicher and Weimar Politics („Vállpántos kérdőjel”: Kurt von Schleicher és a weimári politika)

JMH, 52. 1980: 1. 35–65.

A cikk Kurt von Schleicher tábornok politikai életútját követi nyomon az 1920-as évektől a 30-as évek elejéig. Az ellentmondásos jellemű német politikus pályafutása tükrözi a Weimári Köztársaság politikai és társadalmi berendezkedésének skizofrén voltát.

OLASZORSZÁG

VASOLI, M.: Francesco Patrizi e la tradizione ermetica. (F. Patrizi és a „Hermetica” tradíció.)

NRS, 64. 1980: 1–2. 25–40.

A Cinquecento keresztény platonizmusa – az olasz reneszánsz filozófiai kultúrája – F. Patrizi munkássága.

PETRACCHI, A.: Norma e prassi „costituzionale” nella Serenissima Repubblica di Genova. I: la riforma del 1528. (A Genovai Köztársaság „alkotmányának” jogszabályai és gyakorlata. I: az 1528-as reform.)

NRS, 1980: 1–4. 64. f.1–2. 41–80.

Genova intézménystruktúrájának az 1528-as reformban felfektetett módosítása – a köztársaság fokozódó hanyatlási folyamatának gyökerei.

TURI, G.: Aspetti dell'ideologia del PSI (1890–1910.) (Az olasz szocialista párt ideológiájának néhány vonatkozása. 1890–1910.)

SSt, 21. 1980: 1. 61–94.

A nemzetközi szocialista mozgalom különböző áramlatainak hatása az olasz szocialistákra – az irodalmi és politikai propaganda törekvései egy tömegeknek szóló ideológia kialakítására.

GOZZINI, G.: La Federazione Giovanile Socialista tra Bordiga e Mussolini (1912–1914). (A Szocialista Ifjúsági Szövetség Bordiga és Mussolini között.)

SCo, 11. 1980: 1. 103–126.

Mussolini hatása és befolyása a szocialista mozgalomra az első világháború előtti években.

ROMÁNIA

STOICESCU, N.: „Descalcat” și întemeiere în istoria Țării Românești. (Az „ország-alapítás” és a megalapítás Havasalföld történetében.)

RI, 33. 1980: 1. 43–63.

A történeti források a szerző szerint egyértelműen igazolják Negru Vodă állam-alapítását 1290-ben.

CÂNDEA, V.: Umanismul român în veacurile 17–18. (A 17–18. századi román humanizmus.)

MI, 1980: 1. 9–14.

A humanizmus egyes képviselőinek bemutatásán kívül a kultúrának a politikai koncepciók szolgálatába állítását tárgyalja.

ȘANDRU, D.: Dobînzile împrumuturilor agricole între cele două războaie mondiale.

(A mezőgazdasági kölcsön kamata a két világháború közötti időszakban.)

RI, 33. 1980: 1. 97–117.

Elmélyült kutatások eredményéről számol be a mezőgazdaság és a parasztság általános helyzetével kapcsolatban.

ARMON, Th.: Fra tradizione e rinnovamento, Su alcuni aspetti dell'antisemitismo della Guardia di ferro. (Tradíció és újítás között. Néhány szempont a Vaszgárd antiszemizmusához.)

SCo, 11. 1980: 1. 5–28.

Románia a fasiszta korszakban – két román munka margójára. Kutatandó szempontok.

OLTEANU, C.: Victoria împotriva fascismului în cel al doilea război mondial. (A fasiszmus felett aratott győzelem a második világháborúban.)

AI, 1980: 2. 3–30.

Románia gazdasági veszteségei, és részvétele Európa országainak felszabadításában.

PARASCHIVESCU, N.: 6 martie 1945.

AI, 1980: 1. 17–30.

A cikk Románia első demokratikus kormánya, a Groza-kormány megalakulásának folyamatát mutatja be.

SZOVJETUNIÓ

SZAHAROV, A.N.: „Vosztocsnij faktor” i zarozsdenie drevnerusszkoj diplomatii.

9. – pervaja polovina 10 v. (A „keleti tényező” és a régi orosz diplomácia kialakulása 9. sz. – a 10. sz. első fele)

ISzSzSzR, 1980: 1. 24–44.

A szerző nagy (főleg szovjet) szakirodalom elemzésével közelít a témához: az oroszok keleti hadjáratainak és az ezekkel kapcsolatos diplomáciai tevékenységüknek a feldolgozásához.

BUGANOV, V.J.: Sozialstruktur und Klassenkampf der Bauern im feudalen Russland

(9. bis 16. Jahrhundert). (A parasztek társadalmi struktúrája és osztályharca a feudális Oroszországban, 9–16. század)

JfW, 1980: 1. 101–116.

Áttekintő, összefoglaló jellegű cikk.

SZEMENCSENKO, G.V.: Upravlenie Moszkvoj v 14–15 vv. (Moszkva közigazgatása a

14–15. században)

IZ, 105. 1980. 196–228.

A tanulmány 1340-től 1505-ig vizsgálja a harmadolási szisztéma, a helytartóság, az igazságszolgáltatás és adminisztrációs apparátus fejlődését Moszkvában.

KOBRIN, V.B.: Sztanovlenie pomesztnoj szisztemü (A földbirtokosi rendszer kialakulása)

IZ, 105. 1980. 150–195.

A szerző új kutatásai alapján ír erről a 15–16. századi bonyolult problémáról.

SZKRÜNNIKOV, R.G.: Szibirszkaja ékspedycja Ermaka (Jermak szibériai expedíciója.)

VI, 1980: 3. 38–54.

1582. nyárutóján a szibériai hadjárat előkészületei megtörténtek. A kortársak és a kései utódok által leírtak kritikái feldolgozását kapjuk a cikkben.

KOPŰSZSZKIJ, Z.Ju.: Novüe dokumentü ob agrarnom sztroje Beloruszszü v 16. –

pervoj polovine 17. veka (Újabb dokumentumok Beloruszszia 16. sz. végi és 17. sz. eleji gazdasági rendszeréhez.)

SzSz, 1980: 1. 60–71.

A Beloruszsz SzSzk levéltári dokumentumai újabb vizsgálatának eredményei.

CSEHNJAVSZKAJA, T.A.: K isztorii vozniknovenija kapitalov i gornozavodszkogo

hozjajsztva Lazarevüh (A Lazarev-féle bányavállalat és a tőke keletkezésének történetéről)

IZ, 105. 1980. 273–279.

Az örményszármazású család genealógiája és egyedülálló nagy vállalkozásuk 18. századi története.

ESPER, T.: Hired Labor in the Metallurgical Industry of the Urals During the Late Serf Period (Vaskohászati bérmunka az Ural mentén a kései jobbágykorban.) JfG, 28. 1980: 1. 62–70.

A tanulmány arra mutat rá, hogy az uralvidéki kohászati iparra nem volt jellemző bérmunka alkalmazása az 1861-es jobbágyfelszabadítás előtt. Az iparosodás során az urali jobbágyrendszer alapszerkezetének érintetlenül hagyása mellett a szabad munkaerőpiacra jellemző sajátosságok alakultak ki.

ALTBAUER, D.: The Diplomats of Peter the Great (Nagy Péter diplomatái.) JGO, 28. 1980: 1. 1–16.

Az északi és a spanyol örökösödési háború következtében kibővültek a nemzetközi kapcsolatok és szükségessé vált állandó diplomáciai képviselőt létesítése különböző szövetséges országokban. A tanulmány az orosz diplomaták származás és neveltetés szerinti megoszlását vizsgálja 1700. és 1725. között.

AMBURGER, E.: Statthalterschaftsverfassung und Städtegründung in Russland im lezten Viertel des 18. Jahrhunderts. (Helytartósági törvény és városalapítás Oroszországban a 18. század utolsó negyedében.) JfGO, 28. 1980: 1. 17–30.

Városfejlődés, várostörténet Oroszországban. Az 1775-ben keletkezett városi törvény elemzése.

SCSETININA, G.I.: Iz isztorii sztudencseszkogo dvizsenija konca 70-h – nacsala 80-h godov (Az 1870-es –80-as évek diákmozgalmairól) IZ, 105. 1980. 310–327.

A forradalmi mozgalmak szervezeti formái az orosz diákság körében.

EFREMOVA, N.P.: „Voennaja trevoga” 1875 goda (Az 1875-ös „háborús riadalom”) VI, 1980: 3. 111–122.

A francia-porosz feszültség oroszországi hatását, a kérdés korabeli és friss szakirodalmát elemzi a cikk.

ARONSON, M.: Russian Commissions on the Jewish Question in the 1880's. (Zsidókérdéssel foglalkozó orosz bizottságok az 1880-as években.) EEQ, 14. 1980: 1. 59–74.

A cikk III. Sándor uralkodása alatti zsidógyűlöletről, pogromokról számol be, és szól a zsidóellenes törvények létrehozói és a fajgyűlölet ellenzőinek összecsapásáról, az 1880-as években létrehozott különböző, zsidókérdéssel foglalkozó bizottságok döntéseinek visszhangjáról a kormánykörökben.

GINDIN, I.F.: Antikrizisnoe finansirovanie predpriyatij tjazseloj promüslennoszti (A nehézipari vállalatok válságellenes finanszírozása.)

IZ, 105. 1980. 105–149.

Az 1890-es, 1910-es évek gazdasági válsága. Oroszországban hamarabb kezdődött, mint Nyugat-Európában. A szerző újonnan előkerült dokumentumok alapján jellemzi a kormány beruházási akcióit, amelyekkel a fémkohászat és a gépipar megmentésére sietett.

ÉFENDI-ZADE, D.M.: Ruszskij morszkij trgovij flot na rubezse 19–20. vv.

(Az orosz tengeri kereskedelmi flotta a századfordulón.)

IZ, 105. 1980. 255–272.

A szállítás, mint az infrastruktúra termelő ágának a helyzete és szerepe az orosz gazdasági életben és a külgazdasági kapcsolatokban.

ZIMMERMAN, J.E.: Russian Liberal Theory, 1900–17. (Orosz liberális elmélet, 1900–17.)

CASS, 14. 1980: 1. 1–20.

A cikk a 19. század végén Oroszországban erőre kapó liberális irányzatok által hirdetett elméleteket ismerteti.

GORJAKINA, V.Sz.: K voproszu o Szevasztopol'szskom vooruzsennom voszsztanii

11–15 nojabrja 1905. goda. (Az 1905. november 11–15-i szevasztopoli fegyveres felkelésről.)

ISzSzSzR, 1980: 1. 88–95.

A kutató új tényeket talált és olyan eseményekre bukkant, amelyeknek megismerése változtat a bolsevik részvételről eddig alkotott képünkön.

GANELIN, R.S.: Kanun „Krovavogo voszkreszen'ja”. (A „véres vasárnap” előestéjén.)

VI, 1980: 1. 32–43.

Az 1905-ös eseményeket megelőző három nap történetében azt vizsgálja a szerző, hogyan készült január 9-re a cári hatalom.

DOLEJŠÍ, A.: První ruská revoluce – prolog světové revoluce proletariátu. (Az első orosz forradalom – a proletariátus világforradalmának nyitánya.)

ČCH, 28. 1980: 1. 1–10.

Az 1905-ös orosz forradalom nemzetközi jelentőségét méltató cikk.

DEMOCSKIN, N.N.: Revolucionnoe tvorcsesztvo kreszt'janszkijh maszsz v revoljucii

1905–1907 godov. (A paraszti tömegek forradalmi műve az 1905–1907-es forradalmi években.)

ISzSzSzR, 1980: 1. 45–61.

A forradalom évfordulóján a szerző azt a parasztságot ábrázolja, amely politikai szervezőképességét magas szinten bizonyította.

SACILLO, K.F.: O szosztave ruszszkogo liberalizma nakanune revoljucii 1905–1907 godov. (Az orosz liberalizmus összetétele az 1905–1907-es forradalom előtt.)

ISzSzSzR, 1980: 1. 62–74.

- TJTUTJUKIN, Sz.V. – SELOHAEV, V.V.:** Razoblacszenie kadetov v bol'sevisztszkij lisztovkah 1906–1907 godov (A kadetok leleplezése az 1906–1907-es bolsevik röplapokon.)
ISzSzSzR, 1980: 1. 74–88.
A hatalomért folyó harc fontos kérdése, hogy a tömegeket ne a reformista „megújhódás” hívei, hanem a szocialista forradalmi átalakulásért küzdő bolsevikok nyerjék meg. E célt szolgálták a röplapok.
- GRUNT, A.Ja.:** Isztorik pervoj ruszszkoj revoljucii. Grigorij Mihajlovics Derenkovszkij 1912–1978. (Az első orosz forradalom történése G.M. Derenkovszkij 1912–1978.)
ISzSzSzR, 1980: 1. 131–141.
A tanulmány tudományos életrajz és historiográfiai elemzés.
- SZIVOLAPOVA, G.F.:** Sz"ezd Szovetov Szevernoj oblaszti v 1917 g. (Tanács-kongresszus az Északi területeken 1917-ben)
IZ, 105. 1980. 45–71.
Az eddig nem kutatható kéziratok, jegyzőkönyvek, és az 1931–32-es kiadású javított dokumentumok feldolgozása.
- GORELIK, Ja.M.:** Odin iz aktivnüh sztroitelej Szovetszkoj Armii. (A Szovjet Hadsereg egyik aktív szervezője.)
IZ, 105. 1980. 242–254.
A zseniális hadvezér, kitűnő elméleti szakember, T. Tuhacsevszkijnek a Vörös Hadseregben 1918-tól a 30-as évekig végzett gyakorlati munkásságáról.
- CSMŰGA, A.F.:** Szozdanie pszihologicseszkij predposzülök szplosnoj kollektivizaciji szel'szskogo hozjajsztva v SzSzSzR (A mezőgazdaság teljes kollektivizálásának pszichológiai előfeltételei a Szovjetunióban.)
VMU, 1980: 1. 19–31.
A tanulmány a szovjet parasztság tudati változásával foglalkozik, az 1920-as évek végén.
- ARHIPOV, V.A.:** Csasznajna arenda goszudarsztvennüh predpriyatij v period népa (Az állami vállalatok magánbérleménye a NEP-korszakban.)
VI, 1980: 3. 15–30.
A szerző figyelemmel kíséri, hogy 1921. és 1930. között hogyan valósult meg ez az új irányzat és miként szorult ki a gazdasági életből.
- DURDIEV, T.:** Izmenenija v csiszlennoszti i szosztave intelligencii Szrednej Azii i Kazahsztana na szovremennom étape. (A középzásiai és a kazahsztáni értelmiség létszámának és összetételének mai változásai.)
ISzSzSzR, 1980: 1. 154–164.
A szerző az 1959. és 1975. közötti periódusban azt elemzi, hogy hogyan változott a térség műszaki értelmiségi és tudományos gárdája.

PAVLOV, A.Sz.: Povüsenie veducsej roli rabocsego klaszsza v mesztnüh Szovetah v period uprocsejnija i dal'nejsego razvitija szocialiszticeszkogo obscsesztva. (A szocialista társadalom megszilárdulásának és további fejlődésének korában a munkásosztály vezető szerepének a növekedése a helyi tanácsokban)
ISzSzSzR, 1980: 1. 142–154.

Az 1946. és 1961. közötti periódusban elemzi a helyzetet.

BUHARIN, N.I. – JAZSBOROVSKAJA, I.Sz.: Izucsenie isztorii szovetszkogo obscsesztva v Pol'szkoj Narodnoj Reszpublike. (A szovjet társadalom történetének tanulmányozása a Lengyel Népköztársaságban.)
ISzSzSzR, 1980: 1. 225–245.

Az elemzést részletes bibliográfia gazdagítja.

SERSZTOBITOV, V.P.: Izucsenie isztorii narodov SzSzSzR v szovetszkih reszpublikah v period razvitogo szocializma. (A szovjet népek történelmének kutatása a köztársaságokban a fejlett szocializmus korában.)
ISzSzSzR, 1980: 1. 96–116.

A cikk a megjelenés előtt álló „Szovjetunió története historiográfiája” egyetemi tankönyv egyik fejezete.

